

145500

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HADİS-TARİH İLİŞKİSİ
VE
BUHÂRÎ'NİN et-TÂRÎH'UL-EVSAT'INDAKİ
METODU**

145500

NİLGÜN ÖKSÜZ

DANIŞMAN
Prof. Dr. ALİ YARDIM

İZMİR 2004

EK A Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi / Doktora Tezi / Tezsiz Yüksek Lisans Projesi olarak sunduğum “**Hadis-Tarih İlişkisi ve Buhârî’nin et-Târîh’ul-Evsat’ındaki Metodu**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

24/05/2004

Nilgün ÖKSÜZ

EK B Tutanak

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü' nün 25./05/2024 tarih ve 10...sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 18...maddesine göre Temel İslam Bil. Anabilim Dalı Yüksek Lisans /Doktora öğrencisi Nilgün Aksoy'un konulu tezi/projesi incelenmiş ve aday 25./06/2024 tarihinde, saat 12... da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini/projesini savunmasından sonra 120 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin/projenin Başarılı.....olduğuna oy...Belliği.....ile karar verildi.

BAŞKAN

Prof. Dr. AY. YARDIM

ÜYE

Yrd. Doç. Dr. :

Abdülkadir

PALABMIL

ÜYE

Prof. Dr. Mustafa

FAYDA

EK C Y.Ö.K. Dokümantasyon Merkezi Tez Veri Formu

**YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ/PROJE VERİ FORMU**

Tez/Proje No: Konu Kodu: Üniv. Kodu

Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tez/Proje Yazarının
Soyadı: ÖKSÜZ

Adı: Nilgün

Tezin/Projenin Türkçe Adı: **Hadis-Tarih İlişkisi ve Buhârî'nin et-Târîh'ul-Evsat'ındaki Metodu**

Tezin/Projenin Yabancı Dildeki Adı: The Tradition-History Relation And Method of Buhari In His Târîh'ul-Evsat

Tezin/Projenin Yapıldığı
Üniversitesi: Dokuz Eylül Üniv. Enstitü: Sos. Bil Enst. Yıl: 2004

Diğer Kuruluşlar:

Tezin/Projenin Türü:

Yüksek Lisans:

Dili: Türkçe

Doktora:

Sayfa Sayısı: 95

Tıpta Uzmanlık:

Referans Sayısı: 32

Sanatta Yeterlilik:

Tez/Proje Danışmanlarının

Ünvanı: Prof. Dr.

Adı: Ali

Soyadı: YARDIM

Ünvanı:

Adı:

Soyadı

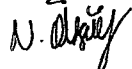
Türkçe Anahtar Kelimeler:

- 1- Hadis
- 2- Ricâl
- 3- Târîh
- 4- Buhârî
- 5- Târîhu'l-Evsat

İngilizce Anahtar Kelimeler:

- 1- Tradition
- 2-History
- 3- Buhârî

Tarih: 24.05.2004

İmza:

Tezimin Erişim Sayfasında Yayınlanmasını İstiyorum

Evet

Hayır

ÖZET

Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşlarıyla ilgili hadisler Siyer ve Meğâzî ilimlerinin teşekkül etmesinde, etkili olmuştur. Muhaddislerin, hadislerin senedlerinde yer alan râvîlerin güvenilirliklerini araştırmaları da, Ricâl Tarihi ilmini ortaya çıkarmıştır. Bu bakımdan, Hadis, Siyer, Meğâzî ve Râviler Tarihi ilimleri birbirinden bağımsız değildir.

Ancak, muhaddislerin tarihle asıl ilgileri, hadislerin senedlerindeki râvîleri araştırmalarıyla başlamıştır. Onların bu faaliyetleri, Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'i doğru anlamak ve dîni doğru yaşamak içindi. Bu nedenle müslümanlar, Kur'ân-ı Kerîm'in açıklayıcısı ve uygulayıcısı olan Resûlullah'ın söz, fiil ve takrirlerini güvenilir kimselerden almaya çalışmışlar, kendilerinden rivâyette bulundukları şahıslar hakkında bilgi toplamışlardır. Bu bilgileri, et-Târîh adıyla te'lif ettikleri kitaplarda kaydetmişlerdir. Bunun yanı sıra, tabakât, şehir tarihi, vefeyât, cerh-ta'dîl gibi, şahısları tanıtan pek çok eser kaleme almışlardır. Bu tür çalışmalar, olayları kronolojik olarak sıralayan tarih kitapları değildir. Yalnız, içerdikleri bilgiler bakımından, tarihe zengin malzeme sağlayan kaynaklardır.

Buhârî'nin et-Târîh'ul-Evsat adlı eseri de, hadis râvîlerini tanıtmaktadır. O, eserinde, klâsik tabakât kitaplarında olduğu gibi, hadisçileri, isimleri, künyeleri, hoca ve talebeleri, doğum-ölüm tarihleri, hadis nakletmedeki durumları, seyahat ettikleri ilim merkezleri, şahsî veyâ îtikâdî görüşleri vb. hakkında bilgiler vermiştir. Buhârî'nin kitabını orijinal kılan özellik ise, kronolojik usûle göre tertîb edilmesidir. Bu bakımdan, et-Târîh'ul-Evsat, bu sâhada çalışma yapacak olanlar için, örnek teşkil etmiştir.

ABSTRACT

The Prophet's sayings concerning his life and battles has effected the constitution of Siyar and Magazi. The traditionalists researching the reliance of the ravis taking part in the receipts of the traditions, has conformed the Ricâl History. On this respect Hadith, Siyar and Râvis' History depend on eachother.

But the real concern of the traditionalists on history began with their research on the ravis in the document of the Prophet's sayings. This work of the was due to understanding the Prophet correctly and leading a true religious life. The muslims have therefore tried to take the sayings acts and depositions of the Prophet, who is the explanator and conformer of the Qurân, from trustful persons and have accumulated information about the persons, whom they have narrated the traditions from. They have recorded this information in books they've written under the name et-Târîh. Furthermore they've written a large number of works like tabakât, towns' history, vefeyât, cerh-ta'dîl. Such works are not history books setting up the events in a cronologic order. But they are in respect of the information, which they are including, sources providing an abundance of materials for history.

Buhari's work entitled "at-Târîh'ul Avsat" informs us about the Râvis of Hadith. In h is b ook, h e h as g iven i nformation a bout t radionalists, t heir n ames, paronymics, scholar and succecsors, birth-death dates, their situations in narrating traditions, education centers which they travelled to, their personal opinions and opinions about faith like in the classical tabakât books. As regards the characteristic, which makes Buhârî's work orijinal is that it is ordered after a cronological method. On this respect, "et-Târîh'ul-Avsat", has constituted a pattern for the persons who seek to work in this branch.

ÖNSÖZ

Yüzbinlerce hadis arasından en doğru ve güvenilir olanlarını, *el-Câmi 'us-Sahîh* adını verdiği kitapta toplayan ünlü hadis hâfızı Buhârî, ricâl tarihi hakkında *et-Târîh 'ul-Kebîr*, *et-Târîh 'ul-Evsat* ve *et-Târîh 'us-Sağîr* adlarıyla üç eser kaleme almıştır.

Buhârî dışında daha pek çok muhaddisin de, *et-Târîh* adında kitapları vardır. Hadisçilerin tarihle ilgili bu ve benzeri te'lifleri, bizi, onların tarihe yönelme sebeplerini ve hadis-tarih arasındaki ilişkiyi araştırmaya yöneltti. Araştırmamızda, Buhârî'nin *et-Târîh 'ul-Evsat*'ı çerçevesinde, bu iki ilim arasında nasıl bir bağ olduğu husûsu, incelemeye konu edilmiştir.

Çalışmanın girişinde, araştırmanın konusu, önemi, problemleri, kaynakları, amacı ile hadis ve tarih ilimlerine dâir temel kavramlar üzerinde duruldu.

Birinci bölümde 'Hadis-Tarih İlişkisi ve Metodolojilerinin Mukâyesesi' başlığı altında hadisin hem Siyer ve Meğâzî, hem de Ricâl Tarihi ilmiyle ilişkisine ve muhaddislerin tarihe yönelme sebeplerine değinildi. İsnad sistemi, özellikle klâsik dönemde, başta hadis olmak üzere Siyer, Meğâzî, Ricâl Tarihi, Tefsir gibi ilimlerde yaygın olarak kullanılmaktaydı. Ne var ki, hadislerin senedli nakledilmesinde gösterilen titizlik, diğer ilimlerde görülmüyordu. Hadis ve Tarih metodolojileri arasındaki benzerlik ve farklılıklar, bu açıdan da çalışmamızda ele alındı.

İkinci bölümde, muhaddis tarihçilere ve onların tarihle ilgili eserlerine yer verildi. Hadisçilerin te'lifleri hakkındaki kısa bilgiden sonra, Buhârî'ye kadar yazılan tarih kitapları, Buhârî'nin bu konudaki eserleri ve Buhârî'den sonra gelişen literatür üzerinde duruldu. Hicrî 256 yılından V. yüzyıla kadar yapılmış çalışmalarda tespit edilebilen kaynaklar ise, çalışmanın sonunda Ek-1 kısmında sunuldu.

Üçüncü bölümde ise, Buhârî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserlerini kaydettiğimiz kısa bir girişten sonra *et-Târîh 'ul-Evsat*'ın tanıtımına geçildi. Kitabın adıyla ilgili ihtimaller tartışılarak *et-Târîh 'us-Sağîr* olarak neşredilen çalışmanın, aslında *et-Târîh 'ul-Evsat* olduğu husûsu, delilleriyle ortaya kondu. Ayrıca, özetle muhtevâsına da değinmek sûretiyle, eserde Buhârî'nin takip ettiği metodun tespitine çalışıldı. Son olarak da, değerlendirme ve bibliyografya ile araştırmamız tamamlandı.

Araştırma konusunun tesbîti ile hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen ve baştan sona tetkik edip değerli tenkidleriyle çalışmalarına yön veren danışman hocam Prof. Dr. Ali Yardım başta olmak üzere, araştırmamda emeği geçen tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Nilgün ÖKSÜZ

İZMİR 2004

İÇİNDEKİLER

<i>EK A Yemin Metni.....</i>	<i>I</i>
<i>EK B Tutanak</i>	<i>II</i>
<i>EK C Y.Ö.K. Dokümantasyon Merkezi Tez Veri Formu</i>	<i>III</i>
<i>ÖZET</i>	<i>IV</i>
<i>ABSTRACT.....</i>	<i>V</i>
<i>ÖNSÖZ.....</i>	<i>VI</i>
<i>İÇİNDEKİLER.....</i>	<i>VIII</i>
<i>KISALTMALAR.....</i>	<i>X</i>
<i>GİRİŞ</i>	<i>1</i>
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	1
B. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	3
C. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU.....	3
D. HADİS VE TARİH İLİMLERİNE DÂİR TEMEL KAVRAMLAR	5

BİRİNCİ BÖLÜM

<i>HADİS-TARİH İLİŞKİSİ VE METODOLOJİLERİNİN MUKÂYESESİ</i>	<i>10</i>
A. HADİS-TARİH İLİŞKİSİ	11
1. İslâm Tarih Kültürünün Oluşumunda Hadisin Katkısı	12
2. Muhaddislerin Tarihe Yönelme Sebepleri	14
3. Hadisçilerin Tarih Telâkkisi.....	15
B. HADİS VE TARİH METODOLOJİLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ.....	19
1. Tarih Metodolojisi ve Hadis Metodolojisinin Mukâyesesi	19
2. Tarih İlminin Hadis İlmine, Hadis İlminin de Tarih İlmine Katkıları	27

İKİNCİ BÖLÜM

<i>MUHADDİS TARİHÇİLER VE TARİHLE İLGİLİ ESERLERİ.....</i>	<i>29</i>
A. BUHÂRÎ ÖNCESİ MUHADDİS TARİHÇİLER VE TARİHLE İLGİLİ ESERLERİ	30

B. BUHÂRÎ'NİN TARİHE DÂİR ÇALIŞMALARI.....	38
C. BUHÂRÎ SONRASINDA GELİŞEN LİTERATÜR.....	40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

<i>BUHÂRÎ VE et-TÂRÎH'UL-EVSAT ADLI ESERİ</i>	46
---	----

A. EBÛ 'ABDULLAH MUHAMMED b. İSMÂ'ÎL b. İBRÂHÎM el-CU'FÎ el-BUHÂRÎ	47
1. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti	47
2. Eserleri	50
B. et-TÂRÎH'UL-EVSAT	51
1. Kitabın Adı	51
2. Kitabın Önemi	55
3. Kitabın Muhtevâsı	57
4. Eser Yazılırken Tâkip Edilen Metod.....	58
a) İsim ve Künye Bilgisi.....	58
b) Neseb, Nisbe, Kabîle ve Lâkab Bilgisi	59
c) Râvîler Tarihi Bilgisi.....	61
d) Hoca-Talebe Bilgisi	63
e) Râvîlerin Memleketleri	64
f) Akrabalık Bilgisi	66
g) Mevâlî Bilgisi.....	67
h) Râvîlerin İtikâdî Görüşleri	67
ı) Râvîlerin Şahsî ve Meslekî Özelliklerine Âit Bilgiler	67
i) Hadislerin Sıhhati ile İlgili Değerlendirmeleri.....	69
j) Ricâl Tenkidi Bilgisi	70
k) Lügat Bilgisi.....	72

<i>SONUÇ</i>	73
--------------------	----

<i>BİBLİYOGRAFYA</i>	78
----------------------------	----

<i>EK-1 BUHÂRÎ'DEN SONRAKİ MUHADDİS TARİHÇİLER VE TARİHLE İLGİLİ ESERLERİ</i>	85
---	----

KISALTMALAR

a. g. e.	: Adı Geçen Eser
a. g. m.	: Adı Geçen Makale
a. mlf.	: Adı Geçen Müellif
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
Der.	: Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Edt.	: Editör
Fak.	: Fakültesi
GAS	: Geschichte des Arabischen Schrifttums
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İlh.	: İlâhiyat
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
M.Ö.	: Mîlattan Önce
nşr.	: Neşreden
ö:	: Ölüm Tarihi
r.a	: Radıyallahu ‘Anhu
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallâllâhu ‘Aleyhi ve Sellem
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme Eden
trz.	: Tarihsiz
vr.	: Varak

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

İnsanlığa son din olarak gönderilen İslâmiyet, her bakımdan kemâle ermiş bir toplum oluşturmayı hedefler. Yeni dinin kural ve prensipleri, Hz. Muhammed (s.a.s) aracılığıyla iletilmiştir. Bu dine inanan kimseler, Resûlullah'ın yaşantısını kendilerine örnek almışlar, dîni en doğru şekilde öğrenip, öğretmek ve yaşamak için, onun sözleri ile fiillerini kaydetmek istemişlerdir. Bu yüzden, Hz. Peygamber hayattayken hadisler yazılmaya başlanmıştır. Hicrî üçüncü yüzyıldan itibaren de, hadisleri sistemli bir şekilde toplama ve zengin bir hadis külliyyatı oluşturma gayretleri ile bu faaliyet devam etmiştir. Böylece, Hz. Muhammed'in (s.a.s) hayatının bütün teferruatıyla tespit edilmesiyle, tarih çalışmaları da başlamıştır.

Hicrî III. yüzyılda, Hadis müstakil bir ilim hâline geldikten sonra ise, Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşlarıyla ilgili rivâyetlerin bir araya getirilmesiyle de, Tarih'in birer şubesi olan 'Siyer' (hayatı) ile 'Meğâzî' (gazveleri) ilimleri teşekkül etmiştir.

Müslüman âlimlerin tarihle esas ilgisi, Râvîler Tarihi alanındadır. Muhaddisler, tedvin ve tasnif⁽¹⁾ faaliyetleri esnâsında, işittikleri herhangi bir hadisin kaynağı ile, hadisi rivâyet edenlerin güvenilirlikleri konusunda çok titiz davranmışlardır. Yâni, Resûlullah'ın sözlerini ve işlerini araştırmaya gösterdikleri îtinâ, müslümanları, bunları nakledenleri de incelemeye sevketmiştir. Netîcede, sahâbe,

(1) Tedvîn: Hadislerin yazı ile tespit edilip not hâline getirilmesidir. Bkz. Ali Yardım, *Hadis*, II, s. 43; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 398.
Tasnif: Tedvîn edilen hadislerin belirli bâblara göre tasnifi, yâni sistemli bir şekilde kitap hâline getirilmesidir. Bkz. Yardım, *a. g. e.*, II, s. 43; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 393.

tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve daha sonra gelen nesillerden hadis rivâyeti ile ilgisi olan binlerce kişinin biyografileri kitaplarda kaydedilmiştir.

Hicrî ikinci asrın son çeyreğinden itibaren yazılmaya başlanan ricâl kitaplarında, önceleri sâdece hadis râvileri yer almaktaydı. Zamanla, diğer meslek ve ilim erbâbına dâir biyografi kitapları da kaleme alınmıştır. Bu eserlerde, râvîlerin doğum ve ölüm tarihleri ile bâzı târihî rivâyetler zikredilmektedir. Bu nedenle müelliflerin bir kısmı, ricâl ile ilgili kitaplarına '*et-Târîh*' adını vermişlerdir.

Buhârî de, Hz. Peygamber döneminden kendi zamanına kadar geçen süre içinde, hadisle meşgûl olmuş şahısları konu alan *et-Târîh 'ul-Kebîr* ile *et-Târîh 'ul-Evsat* adlı çalışmalarını te'lif etmiştir. Onun, *et-Târîh 'us-Sağîr* isimli eserini ise, ashâba tahsis ettiği söylenmektedir⁽²⁾. Ayrıca, Buhârî'nin alfabetik usûle göre tertîb ettiği *et-Târîh 'ul-Kebîr* adlı kitabı kendi türündeki çalışmalara örnek teşkil etmiştir. Aynı şekilde, araştırmamızın esas konusu olan *et-Târîh 'ul-Evsat*'ta, kronolojik usûl esas alındığı için, **Buhârî**'nin bu sâhada yeni bir çıkır açtığı da söylenebilir.

Çalışmamızda hadis-tarih ilişkisi, hadislerin, Siyer ve Meğâzî'ye kaynaklık etmesi ile, Siyer ve Meğâzî'ye dâir eserlerin ilk müelliflerinin muhaddislerden olması yönünden ele alınmıştır. Bununla birlikte, hadisçilerin râvîler tarihiyle ilgili çalışmaları ile, bunların, hâl tercümelerinin gelişimine katkıları üzerinde durulmuştur. Ayrıca, hicrî I. yüzyıldan V. yüzyıla kadar te'lif edilmiş olan muhaddis tarihçilerin tarihle ilgili eserlerinin kronolojik sıralaması verilmiştir.

Araştırmamız netîcesinde -tespit edebildiğimiz kadarıyla- Hadis-Tarih ilişkisini inceleyen müstakil bir eser olmadığı görülmüştür. Konuyla ilgili verilen bilgiler de dağınık hâldedir. Çalışmamızda, konunun farklı bir yaklaşım, tertip, düzen ve değerlendirmeye ele alınması, bizce araştırmaya orjinallik kazandırmıştır.

(2) Bkz. Muhammed b. İbrâhîm el-Laheydân, *et-Târîh 'ul-Evsat Mukaddimesi*, I, 30.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI

Çalışmamızda, Hadis ve Tarih'e dâir temel kavramların ayrıntılı bir şekilde açıklandığı giriş bölümünde, konunun daha rahat anlaşılmasını sağlayabilecek bâzı bilgilerin verilmesi amaçlanmıştır.

Kavramların analizinden sonra, Hadis ile Tarih arasındaki bağı Siyer ve Meğâzî ile başladığı, ancak, muhaddislerin tarihle asıl ilgisinin, ricâl tarihi alanında olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca, hadisçileri tarihle meşgûl olmaya yönelten sebepler üzerinde durularak, bu sâhada onların te'lif ettikleri eserlerin de tespitiyle, tarihle ne derece iç içe olduklarının gösterilmesi amaçlanmıştır.

Buhârî'nin kronolojik usûlle te'lif ettiği *et-Târîh 'ul-Evsat*'ın, Tarih ve Hadis ilimleri açısından ehemmiyeti ortaya konulmaya çalışılmıştır.

C. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU

Çalışmanın giriş bölümünde ele alınan hadis ve tarihe dâir temel kavramların açıklanmasında, Arapça, Osmanlıca, Türkçe lügatlerle, bâzı usûl kitapları ve ansiklopedi maddelerinden istifade edilmiştir. **İbn Manzûr**'un *Lisân 'ül-'Arab*'ı, **Zebîdî**'nin *Tâc 'ül-'Arûs*'u, **C evherî**'nin *Sihah* 'ı, **Âsım Efendi**'nin *Kāmûs Tercümesi*, **Şemseddin Sâmî**'nin *Kāmûs-ı Türkî*'si ve **Müctebâ Uğur**'un *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, çeşitli vesîlelerle kullandığımız lügatlerdir.

Hadis ilmine dâir temel meselelerde, özellikle, **Ali Yardım**'ın *Hadis I-II* adlı kitabı, **Talât Koçyiğit**'in *Hadis Usûlü* ile *Hadis Tarihi* ve *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* nin '*Hadis*' maddesi başvurduğumuz temel kaynaklardır.

Tarih ilminin açıklanmasında, **A. Zeki Velidî Togan**'ın *Tarihte Usûl*'ü, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* ve *Ana Britannica*'nın '*Tarih*' maddeleri ile, **Kâtib Çelebi**'nin *Keşf'üz-Zunûn* adlı eserine mürâaat edilmiştir.

Hadis-Tarih ilişkisinin incelendiği birinci bölümde, **Şemseddin Günaltay**'ın *İslâm Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-* adlı eseri, **Ramazan Şeşen**'in *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, **Seyyide İsmail Kâşif**'in *İslâm Tarihinin*

Kaynakları ve **Sabri Hizmetli**'nin *İslâm Tarihi* gibi eserleri, çokça başvurduğumuz kaynaklardır.

Ayrıca, **er-Râmahürmüzî**'nin *el-Muhaddis 'ül-Fâsıl*'ı, **İbn'üs-Salâh**'ın *'Ulûm'ul-hadîs*'i, ve **Suyûtî**'nin *Tedrib 'ur-râvî*'si de araştırmamızda istifâde ettiğimiz hadis usûlü kitaplarıdır.

Hadisçilerin tarih telâkkisinin ele alındığı kısımda, **Mehmet Eren**'in *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* adlı doktora tezi ile, **Ekrem Ziya Umerî**'nin *Hadis Tarihi*, en fazla kullanılan çalışmalardır.

Muhaddis tarihçiler ve tarihle ilgili eserlerinin kronolojik listesinin verildiği ikinci bölümde, hicrî I. yüzyıl ile V. yüzyıllar arasında yaşamış olan muhaddislerin tarihle ilgili eserlerini tespit etmek için, **Zehebî**'nin *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*'sı taranmıştır.

Kitapların yazma ve matbû nüshalarının tespitinde, **Fuat Sezgin**'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)* adlı eseri ve **Kettânî**'nin *er-Risâlet'ül-müstatrafe*'sini çevirip ilâveler yapan **Yusuf Özbek**'in *Hadis Literatürü* isimli kitabı, çalışmamız sırasında başvurulan temel kaynaklardır. Ayrıca **İbn'ün-Nedîm**'in *el-Fihrist*'i ve **Ömer Rızâ Kehhâle**'nin *Mu'cem'ül-Müellifin* adlı eseri de çalışmamıza malzeme sağlamıştır. Bunların yanında **Kâtib Çelebi**'nin *Keşf'üz-Zunûn*'u ve **Bağdâdlı İsmâ'îl Paşa**'nın *Esmâ'ül-Müellifin*'i de istifâde ettiğimiz kaynaklardandır. Eserlerin tespiti esnâsında **İbn'ül-İmâd**'ın *Şezerât'üz-Zeheb*'i ile **İbni Tağrîberdî**'nin *en-Nücûm'uz-Zâhire*'sine de zaman zaman müracaat ettik. **Ali Yardım**'ın Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi 2. sayısında yayımladığı "*Ashâb Bilgisinin Kaynakları ve Tirmizî'nin 'Tesmiyetü Ashâb'in-Nebî*'si" adlı makalesi de araştırmamıza büyük ölçüde ışık tutmuştur.

Buhârî'yi ve *'et-Târîh'ul-Evsat*' ını incelediğimiz bölümde, onun hayatıyla ilgili bilgileri, birinci el tabakât kitaplarından almaya gayret ettik. Bunun için, **Hatîb el-Bağdâdî**'nin, *Târîhu Bağdâd*'ını, **Zehebî**'nin, *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*'sı ile *Tezkiret'ül-Huffâz* adlı eserlerini, **İbn Hacer**'in, *Tehzîb'üt-Tehzîb*'ini ve **Fuat Sezgin**'in, *Geschichte des Arabischen Schrifttums* isimli kitabını kullandık.

Araştırmamızda, hadis ve tarihle ilgili kavramlar detaylı bir şekilde incelenmiştir. Daha sonra, hadis ilmi ile tarih ilmi arasındaki ilişki üzerinde durularak, muhaddis tarihçilerin eserlerinin kronolojik listesi verilmiştir.

Elde ettiğimiz bilgilere göre, muhaddis-târihçilerden bir kısmının eseri günümüze kadar ulaşmış ve yayımlanmıştır. Bunlardan, matbû olanlarıyla, yurt içi ve yurt dışı kütüphânelerinde yazma nüshaları bulunanlara işâret edilmiştir. Bir kısmının da kitapları, biyografik ve bibliyografik eserlerde zikredildiği hâlde bize kadar ulaşmamıştır. Araştırmamızda bunlar da gösterilmiştir.

Bunları müteâkiben, muhaddis tarihçi olan Buhârî'nin hayatı, hadisçiliği, tarih anlayışı, eserleri üzerinde durulmuş ve *et-Târîh'ul-Evsat*'ındaki metodu, kitaptan seçilen örneklerle ele alınmıştır.

D. HADİS VE TARİH İLİMLERİNE DÂİR TEMEL KAVRAMLAR

Bir konunun anlaşılabilmesi için, o konuyla ilgili terim ve kavramların da bilinmesi gerekir. Bu bakımdan, Hadis ve Tarih İlimleri arasındaki ilişkinin daha rahat kavranmasını sağlayacak olan hadis, hadis ilmi, muhaddis, tarih, tarih ilmi, tarihçi, ahbâr, ahbârî ve muhaddis tarihçi tâbirleri hakkında kısaca bilgi verilerek, konunun anlatımına geçilecektir.

Hadis kelimesi, '*h-d-s*' kökünden türetilmiştir. Lügatta; eskinin (kadîm) zıddı olarak yeni (cedîd), önceden yok iken sonradan olan, kadîm olmayan, zamanın yeni zuhûr eden olayları, belâ ve musîbetleri (hâdise-havâdis), delikanlı, haber, söz mânâlarına gelir⁽³⁾.

Hadis tâbiri, *Kur'ân-ı Kerîm*'de, 'söz' ve 'haber' anlamında kullanılmıştır. Nitekim, Ahzâb sûresinin "(Peygamber'in evine yemeğe çağrıldığınızda girin). Yemeği

(3) Bkz. Fîrûzâbâdî, *Kâmûs* (Mütercim 'Âsım Efendi Tercümesi), I, 645-647; İbn Manzûr, *Lisân'ul-Arab*, II, 131-134; Zebîdî, *Tâc'ul-'Arûs*, I, 211-212; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, s. 542; Cevherî, *Sihah*, I, 278-279; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 109; Yardım, *Hadis*, I, 34; Talât Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 10; a. mlf. *Hadis Tarihi*, s. 9; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XV, 27. *Kâmûs Tercümesi*'nde kelimenin diğer anlamlarına işâret edilmiştir. Bkz. I, 645-647.

yeyince, söze dalmadan hemen dağılın” meâlindeki 53. âyetinde geçen ‘hadîs’ kelimesi ile, ‘söz’ kastedilmiştir. Tâhâ sûresinin “Sana Mûsâ’nın haberi gelmedi mi?” meâlindeki 9. âyetinde geçen ‘hadîs’ tâbiri de ‘haber’ mânâsındadır⁽⁴⁾.

Istilah yönünden hadis ise, Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirlerine âit haberleri ifâde etmek üzere kullanılır. Hadis tâbirinin, ‘Resûlullah’ın kavli’ anlamında kullanılması da, Hz. Peygamber’in yaşadığı döneme kadar gitmektedir. **Buhârî**’nin, *el-Câmi’us-Sahîh*’inde **Ebû Hureyre** tarîkıyle naklettiği rivâyet, bunu açıkça göstermektedir. Bu rivâyete göre; **Ebû Hureyre**, Hz. Peygamber’e: “*Ey Allah’ın Resûlü! Kıyâmet gününde, senin şefaatine nâil olacak en mes’ûd kimse kimdir?*” diye sormuştur. **H. Peygamber** de ona cevâben: *Ey Ebû Hureyre! Hadîse olan merâkını bildiğim için, bu hadis hakkında ilk soruyu senin soracağını tahmin ediyordum. Kıyâmet gününde benim şefaatime en çok mazhar olacak olanlar, bütün samîmiyetleri ile gönülden ‘Lâ ilâhe illallah’ diyenlerdir*” buyurmuşlardır⁽⁵⁾.

Bâzı âlimler, ashâbın ve tâbiînin sözlerine de hadis demişlerdir. Ancak, ashâb ve tâbiînin kavli, Hz. Peygamber’in ifâdeleriyle aynı değer ve hükmü taşımadığından, İslâm ulemâsı, hadis kelimesinin önüne eklediği ‘merfû, mevkûf ve maktû’ gibi sıfatlarla, onların sözlerini ayırmışlardır⁽⁶⁾.

İlk devirlerde **ilim** kelimesinin kapsamına ‘Kur’ân, hadis ve fıkıh’ girmektedir. Bu terim, hicrî ikinci asırdan itibaren, çoğunlukla ‘hadis’ için kullanılmıştır. Nitekim, ‘*er-Rihle fî Taleb’il-‘İlm*’, ‘*Tahammül’ül-‘İlm*’⁽⁷⁾ kavramları da, hadisle ilgilidir.

Hadisin bir ilim olarak ortaya çıkışı, hicrî ikinci asrın başlarıdır. Hz. Peygamber, vahyolan âyetleri, unutma ve birbirine karıştırma endişesiyle yazdırmıştır.

(4) Âyetlerde geçen ‘hâze’l-hadîs’, ‘ahsen’ul-hadîs’ ifâdelerinde, *Kur’ân-ı Kerîm* kastedilmiştir. Bkz. *Kehf*: 6, *Zümer*: 23, *Tûr*: 34, *Mürselât* : 50.

(5) Buhârî, *el-Câmi’us-Sahîh*, “Kitâb’ül-‘İlm”, 33, I, 33; “Kitâb’ür-Rikâk”, 51, VII, 204.

(6) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Yardım, *Hadis*, I, 38-44; İbn Hacer, *Hadis Istılahları Hakkında Nuhbet’ul-Fiker Şerhi* (çev. Talât Koçyiğit), s. 72-78.

(7) *er-Rihle fî Taleb’il-‘İlm*: Hadis uğrunda yapılan yolculuklardır. Hicrî birinci asırdan beşinci asra kadar âlimler, hadisi, hem âlî isnadla rivâyet etmek, hem de hadis hâfızlarından dinlemek için bu seyahatlere çıkmışlardır. Geniş bilgi için bkz. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 321. *Tahammül’ül-‘İlm*: Hadislerin alınması ve rivâyet edilmesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 389-390.

Bunun için ashâbından bâzı kimseleri vahiy kâtibi olarak görevlendirmiştir. Fakat, o dönemde yazının gelişmemiş olması, âyetlerle hadislerin karıştırılması ihtimâli, kâğıt kıtlığı gibi nedenlerden dolayı Resûlullah (s.a.s), hadislerin yazılmasını yasaklamıştı. Bu sebeple hadislerin yoğun olarak yazı ile tespiti daha sonraki devirlere rastlar. Nebî (s.a.s) hayatta iken hadis yazanlar olmuşsa da, bunların sistemli bir şekilde kaydedilmesi hicrî ikinci asra tekâbül eder. Bundan sonra beşinci asra kadar muazzam bir hadis külliyyatı oluşturulmuştur. Bu yüzyıldan sonra, hadis toplama ve yazma işi sona ermiş, mevcut kitaplara şerh yazma dönemi başlamıştır.

Muhaddis ise, Arapça’da, ‘tef’îl’ vezninde ismi fâil olup, hadis rivâyet eden, hadisle meşgul olan kimse anlamındadır. Âlimler, hadisle uğraşan kimsenin târifinde değişik kriterler kullanmışlardır. Meselâ, **Suyûtî**, muhaddisi şöyle târif eder: *“Muhaddis, hadislerin isnadlarını, illetlerini, âlî ve nâzil olanlarını, senedlerdeki râvîlerin isimlerini bilmekle berâber, el-Kütüb’üs-Sitte’yi, Ahmed b. Hanbel’in Müsned’ini, Beyhakî’nin es-Sünen’ül-Kübrâ’sını, Taberânî’nin üç Mu’cem’ini öğrenmiş, bilgisine bin kadar cüz’ eklemiş kimsedir. Muhaddisin asgarî ölçüsü budur”*⁽⁸⁾.

Mücteba Uğur da *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*’nde bu kriterleri şöyle belirtmiştir: Muhaddis;

- 1) Hadis kaynaklarını bilmelidir.
- 2) Hadislerin senedlerini teşkil eden râvîleri tanımalı, her birinin adâlet veyâ cerh durumları hakkında mâlûmat sâhibi olmalıdır.
- 3) Hadislerin sahihlerini, sahih olmayanlarından ayıracak yeteneğe sâhip olmalıdır⁽⁹⁾.

Kaynaklarda, araştırmamızın temel kavramlarından biri olan **Tarih** tâbirinin, İbrânice’de ay anlamındaki ‘*yerah*’ kelimesinden geldiği kaydedilmiştir. Başka bir rivâyete göre, Farsça’daki ay-gün anlamına gelen ‘*mâh-rûz*’ kelimesinin arapçalaşmış şeklidir. Türkçe’ye de Arapça’dan geçmiştir. Batı dillerinde bu kelimenin yerine

(8) Suyûtî, *Tedrib’ur-Râvî*, I, 46.

(9) Bkz. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 261.

‘*historia*’ terimi kullanılır. Lügat anlamı: Bir hâdisenin ve târihî vak‘anın kronolojisinin tâyin ve tespiti⁽¹⁰⁾.

Tarih; geçmişteki olayları, vesfıkların eleştirel bir şekilde incelenmesine dayanarak, kronolojik tutarlılık içinde irdelenen ve genellikle bunların nedenleri konusunda açıklamalarda bulunan *bilim dalı* olarak tarif edilmiştir⁽¹¹⁾. Tarihçiler, bu ilmi farklı şekillerde tanımlamışlardır. **Kâtib Çelebi** (ö: 1057) ‘ye göre: “*Tarih ilmi, toplumların yaşayışlarından, vatanlarından, âdet ve geleneklerinden, insanların yaptıklarından, neseplerinden ve ölümlerinden bahseder. Konusu; geçmişte yaşayan insanların hayatlarıdır*”⁽¹²⁾. **Kâfiyeci** (ö: 1474) ‘ye göre: “*Tarih, geçmişte meydana gelen olaylardan bahseder*”⁽¹³⁾.

Olayların akışından ve toplumların gelişmesi, savaşları, barışları, antlaşmaları, meydana getirdikleri kültür ve uygarlıklardan bahseden tarih ilmi, yazılış şekillerine göre, dört kısma ayrılır:

1) **Rivâyetçi Tarih:** Olaylar sebep sonuç ilişkileri üzerinde durulmadan, doğrudan doğruya nakledilir. Efsânelerle dolu, masal türünden bilgileri kapsar. **Herodotos** tarihi, destanlar, **Taberî** ve **İbn’ül- Esîr**’in eserleri bu türe örnektir.

2) **Öğretici Tarih:** Tarihî vak‘aları öğrenerek, faydalı bir netîce çıkarmak gâyesiyle kaleme alınan eserlerdir. Meselâ, İslâm âleminde yazılan hâl tercümeleri, evliyâ menkıbeleri ve Siyer kitapları öğretici tarih metoduyla yazılmıştır.

3) **Neden-Nasıl Tarih:** Olayları, sebep-sonuç ilişkisi içinde ele alan bir tarih yazış tarzıdır. XIX. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamıştır.

-
- (10) Tarih kelimesinin tanımları için bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, s. 2; H.A.R. Gibb, “Tarih”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, XI, 777; *Kâmûs Tercümesi*, I, 1004; İbn Manzûr, *Lisân’ül-‘Arab*, III, 4; Zebîdî, *Tâc’ul-‘Arûs*, II, 250; Cevherî, *Sıhah*, I, 418; *Kâmûs-u Türkî*, s. 372; Kâtib Çelebi, *Keşf’üz-Zunûn*, I, 271; Sehâvî, *el-İ‘lân*, s. 7; RamazanŞeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 9; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, s. 1.
- (11) Bkz. *Ana Britannica*, Tarih Maddesi, XX, 410; Bayram Kodaman, “Tarih Araştırmalarında Metod Meselesi”, *Akademik Açı*, sayı: 2, s. 1.
- (12) Kâtib Çelebi, *Keşf’üz-Zunûn*, I, 271. Ayrıca, tarihin değişik tanımları için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime* (çev. Zakir Kadirî Ugan), I, 1-11; Togan, *Tarihte Usûl*, s. 2.
- (13) Kâfiyeci, *Muhtasar* (Franz Rosenthal’in ‘*A History of Muslim Historiography*’ adlı eseri içinde), s. 250.

4) **İçtimâî Tarih:** Öğretici tarihin duygusal yönü terkedilip, toplumların her türlü faaliyetleri incelenir⁽¹⁴⁾.

Müverrih veyâ *tarihçi* de, tarihî konuları araştıran, tarih kitapları yazan kimsedir.

“Herhangi bir şey hakkında doğru veyâ yanlış bilgi ihtivâ eden söz” anlamındaki *haber* kelimesinin çoğulu olan *ahbâr* ise, **“bir kavim, kabîle veyâ şahıs; bir ülke, bölge veyâ şehir; bir hâdise...v.s. hakkında naklolunan bilgiler, sözler ve rivâyetlerdir”**⁽¹⁵⁾.

Araplar’ın ‘*Ahbâr’ul-Arab, Ahbâru Temîm, Ahbâru Yemen*’ adlarıyla yazdıkları eserler; Arap kabîlelerinin haberlerini, şâirlerinin adlarını, şiirlerini, neseplerine âit bilgileri, emsâlini (özlü sözleri), eyyâm (başardığı mühim işler ve hâtıraları) ve mefâhirini (övmeye lâyık hasletlerini) ihtivâ etmektedir. Bunlar, Câhiliyye Devri’nde yaşayan Araplar’ın hayat tarzları, din, dil ve kültürleri hakkında bizi aydınlatmaktadır. Bu nedenle târihî birer vesîkadırlar. Zâten önceleri tarih yerine *ahbâr*, tarihçi yerine de *ahbârî* kelimeleri kullanılmaktaydı. Tarih tâbiri, İslâmiyet’ten sonraki devirlerde kullanılmıştır⁽¹⁶⁾.

Muhaddis’in, hadisle meşgûl olan, hadis rivâyet eden kimse; Tarihçi’nin de târihî konuları araştıran, tarih yazan kimse olduğu ifâde edilmişti. *Muhaddis-tarihçi* ise; hem hadis rivâyet eden ve bu sâhada eser yazan, hem de tarihçilik yönü olan, tarih kitapları kaleme alan şahıstır.

(14) Ayrıntılı bilgi için bkz. Togan, *Tarihte Usûl*, s. 2-4. Tarih ilmi, konularına göre: a) Siyâsî Tarih, b) Uygarlık Tarihi; kapsamalarına göre: a) Umûmî Tarih, b) Husûsî Tarih şeklinde taksim edilir. Geniş bilgi için bkz. Togan, *a.g.e.*, s. 25-27.

(15) Nihad M. Çetin, “Ahbâr”, *DİA*, I, 486-487; *Meydan Larousse*, Ahbâr Maddesi, I, 156.

(16) Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nihad M. Çetin, “Ahbâr”, *DİA*, I, 486-489.

BİRİNCİ BÖLÜM
HADİS-TARİH İLİŞKİSİ VE
METODOLOJİLERİNİN MUKÂYESESİ

A. HADİS-TARİH İLİŞKİSİ

Tarih ilminin kökleri, ilk çağlarda yaşayan Sümerler, Hititler, Asurlar ve Mısırlılar'a kadar uzanmaktadır. Asırlar boyunca her toplum kendi hayat tarzlarını, savaşlarını, barışlarını, zaferlerini, yenilgilerini, toplumun ileri gelen şahsiyetlerinin biyografilerini, övgülerini, yergilerini konu alan eserler vermişlerdir. Bu maksatlarla yazılan kitaplar, destanlar, kitâbeler ve anıtlar tarih ilminin vazgeçilmez kaynaklarıdır.

Ortaçağda Yunanlılar'ın, Çinliler'in, İranlılar'ın yazılı tarihleri vardı. Ancak İslâmiyet'ten önceki Araplar'da yazılı bir tarih geleneğinin mevcûdiyeti söz konusu değildir. Öyle ki, cehâletin hüküm sürdüğü İslâm öncesi dönemde, Araplar arasında yazının bile kullanılıp kullanılmadığı tartışılmıştır. Özellikle çölde yaşayan bedevîler, söz ve hâfızaya son derece önem vermişler, unutmak istemedikleri şeyleri yazanları kınamışlardır. Onlara göre, okuma-yazma bilmek de ayıptı.

Bununla birlikte, şehirde yaşayan Araplar arasında yazının yaygın bir şekilde kullanıldığına dâir rivâyetler de vardır. Pek çok şâirin şiirlerinin toplandığı defterlerden bahsedilir. Kabîle taassubunun yaygın olması nedeniyle neseb (soy) bilgileri ve kabîle ile ilgili haberler de yazılmıştır. Bütün bunlar ahhârın kapsamına girer⁽¹⁷⁾. Câhiliyye Devri hakkında bilgi veren tarihî kaynaklardan biri de, *Eyyâm 'ul-Arab* (Araplar'ın savaş günleri)'a dâir rivâyetlerdir⁽¹⁸⁾.

Şifâhî geleneğe sâhip olan Araplar'da şiir, dil ve edebiyat gelişmiştir. Akla gelen her konuda -övgü, yergi, kadın, aşk, cömertlik, gurur, kibir, deve, atlar...v.b- şiir söylemişlerdir. Araplar hakkında her türlü bilgiyi ihtivâ etmesi bakımından şiir, tarihî bir önemi hâizdir.

İslâmiyet'in ortaya çıktığı dönemlerde de yazı çok gelişmemişti. Bunun yanında, az da olsa yazıyı bilenler vardı. *Kur'ân-ı Kerîm*'in nâzil olmaya başlamasıyla

(17) Daha geniş bilgi için bkz. Çetin, "Ahhâr", *DİA*, I, 486-487.

(18) *Eyyâm 'ul-Arab* hakkında bilgi için bkz. Çetin, "Arap", *DİA*, III, 286, 292; Mehmet Ali Kıpaz, 'Eyyâm 'ül-'Arab', *DİA*, XII, 14-16; Seyyide İsmail Kâşif, *İslâm Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları*, s. 21.

birlikte, Hz. Peygamber'in vahyolan âyetleri vahiy kâtiblerine yazdırdığı bilinmektedir. *Kur'ân-ı Kerîm* bu şekilde 23 sene zarfında tamamlanmıştır. Bâzı âyetlerde, o dönemde cereyân eden olaylara ve geçmişte yaşamış peygamberlerin kıssalarına yer verilmiştir. Kur'ân, bu yönüyle tarihî bilgileri ihtivâ etmesine rağmen, bir tarih kitabı değildir. Fakat içerdiği konular, müslümanları tarih araştırmalarına da sevketmiştir.

Müslümanlar, tarihte yeni bir çıkır açan, ilâhî hitâbın ilk muhâtabı ve uygulayıcısı olan Hz. Peygamber'in her sözünü, davranışını da tespit etmek istemişlerdir. Büyük çabalar sonucunda tarihte eşine az rastlanan bir mesâfiyi gerçekleştirmişlerdir. Netîcede, Hadis ilmi ortaya çıkmıştır. Hadis'in tarihle ilişkisi de hadislerin yazılmasıyla başlamıştır.

1. İslâm Tarih Kültürünün Oluşumunda Hadisin Katkısı

Tarihi, Hadis ilimlerinden biri olarak tanımlayan **Sehâvî**⁽¹⁹⁾, Hadis ve Tarih arasında kuvvetli bir bağ bulunduğuna işâret etmiştir. Öncelikle, getirdiği din ve kurduğu devlet ile tarihe yön veren bir şahıs tarafından belirli bir yer ve zamanda söylendiği için, hadisin kendisi tarihtir. Hem tarihî hem de dînî değeri olan Hz. Peygamberin hadisleri, tarihe malzeme sağlamaktadır. Meselâ, Resûlullah'ın (s.a.s) hayatını konu edinen "*siyer*" ile, savaşlarını ele alan "*meğâzî*" hakkındaki bilgiler; sahâbe, tâbiîn ve ondan sonrakilerin rivâyet ettikleri hadislere dayandırılmaktadır. Ayrıca, her ikisinde de rivâyetçi yöntem kullanıldığı için metod açısından iki ilim arasında benzerlik vardır.

Hadislerin toplanması, aynı zamanda İslâm tarih yazıcılığının başlaması anlamına gelmektedir. Hz. Peygamber'in ashâbından; **'Abdullah b. 'Amr**, **'Abdullah b. 'Abbâs** ve onlar gibi daha pek çokları, Resûlullah (s.a.s) hayatta iken hadis yazmaya başlamışlardır. Râvîler kendilerine ulaşan hadisleri, belirli bâblara göre toplama kaygısı içinde olmadıklarından, bunları belli bir düzene sokmadan kaydetmişlerdir. Bu nedenle Siyer ve Meğâzî ile ilgili rivâyetler dağınık bir hâldeydi. Hadisler, bölümler hâlinde düzenlenmeye başlandığında Siyer ile Meğâzî de bağımsız bir başlık altında

(19) Sehâvî, *el-İ'lân*, s. 44.

toplanmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise, Siyer ve Meğâzî ile ilgili bu bölümler hadisten ayrılarak müstakil eserler hâlinde yazılmaya başlamıştır. Ancak bu çalışmalar, muhaddislerin eserleri içerisinde, siyer ve meğâzî ile ilgili bölümlere yer verilmesine mânî olmamıştır⁽²⁰⁾.

Nitekim, **Buhârî** ve **Müslim**'in '*Sahîh*' adlı eserlerinde "*Kitâb'ul-Cihâd ve's-Siyer*" bölümü vardır. Yine, **Ebû Dâvûd**'un *Sünen*'indeki "*Kitâb'ul-Cihâd*" ile, **Tirmizî**'nin *Sünen*'inde yer alan "*Kitâb'us-Siyer*", "*Kitâb'ul-Cihâd*" bölümlerinde, Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşlarıyla ilgili hadisler bulunmaktadır⁽²¹⁾. Görüldüğü gibi, hadisler olmasaydı, tarihin bir kolu olan siyer ve meğâzî de olmazdı. Şu da var ki, ilk siyer ve meğâzî müellifleri de muhaddis idiler.

Ashâbdan, **'Abdullah b. 'Abbâs** (ö: 68/688), **'Abdullah b. 'Amr b. el-'Âs** (ö: 65/685), **el-Berâ b. 'Âzîb** (ö: 74/693), yazdığı hadisler arasında Siyer ve Meğâzîye dâir rivâyetleri olanlardır. Meğâzî konusunda eser te'lîf eden ilk müellif, muhaddis olarak bilinen **Ebân b. 'Osmân** (ö: 105/723)'dır. Ondan sonra **Urve b. ez-Zübeyr** (ö: 94/713), meğâzî çalışmalarına öncülük etmiştir⁽²²⁾.

Yine, daha çok bir hadisçi olarak ön plâna çıkan **İbn Şihâb ez-Zührî** (ö: 124/741), siyer ve meğâzî ile ilgilenen ilk siyer âlimi olarak tanınmıştır. **Mustafa Zeki Terzi**, "*İslâm Tarih Yazıcılığının Doğuşunda İbn Şihâb ez-Zührî'nin Yeri ve Önemi*" adlı makalesinde, Zührî'nin siyer konusunda te'lif ettiği eser hakkında şu bilgileri kaydetmiştir. Zührî, "*Kitâbu Sîreti Resûlillah*" isimli eserinde, sâdece Hz. Peygamber'in savaşlarını değil, aynı zamanda onun İslâm öncesi ve Peygamberlik dönemi hakkındaki bilgileri de toplamıştır. Siyerle ilgili malzemeyi hadisten almış ve olayların sıralamasına

(20) Siyer ve Meğâzî'nin ortaya çıkışı hakkında bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s.17; Mustafa Fayda, "Siyer Sâhasındaki İlk Telif Çalışmaları", *Uluslar arası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, s. 358; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 8-9; Kâşif, *İslâm Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları*, s. 34-35; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 20-21.

(21) Buhârî, *Sahîh*, 'Kitâb'ul-Cihâd ve's-Siyer', III, 199-235; Müslim, *Sahîh*, 'Kitâb'ul-Cihâd ve's-Siyer', III, 1356-1451; Ebû Dâvûd, *Sünen*, 'Kitâb'ul-Cihâd', III, 6-224; Tirmizî, *Sünen*, 'Kitâb'us-Siyer', IV, 119-163; Tirmizî, *a. g. e.*, 'Kitâb'ul-Cihâd', IV, 191-216.

(22) İlk Siyer ve Meğâzî müellifleri hakkında geniş bilgi için bkz. Fayda, "Siyer Sâhasındaki İlk Telif Çalışmaları", *Uluslar arası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, s. 360-365; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 22.

dikkat etmiştir. **Zührî** bu çalışması ile, siyerin temel konularını belirleyip ana çerçevesini çizmiştir. O, kendisinden sonra gelen müelliflere de kaynaklık etmiştir⁽²³⁾.

Vehb b. Münebbih (ö: 110/728), **Mûsâ b. ‘Ukbe** (ö: 141/758), **İbn İshâk** (ö: 151/761) ve **Vâkıdî** (ö: 207/823) de, Meğâzî ve Sîret sâhasında yazdıkları eserlerle tanınan müelliflerdendir⁽²⁴⁾.

Bütün bu açıklamalardan sonra, İslâmî dönemde tarihçilik, hadisten ayrı düşünülemez, diyebiliriz. İlk İslâm Tarihi çalışmaları, Hz. Peygamber’in hayatını ve uygulamalarını öğrenmeye yönelik olduğu için, öğretici tarih çeşidine girmektedir.

2. Muhaddislerin Tarihe Yönelme Sebepleri

Kur’ân-ı Kerîm ve hadisler, tarihin belli bir döneminde, belli bir toplumun yaşadığı gerçekleri yansıttığından, aynı zamanda tarihî birer vesîkadırlar. Bu nedenle, İslâm dünyasında *Kur’ân-ı Kerîm* ve hadislerin yazılmasıyla, tarih çalışmalarının da başladığı söylenebilir. Bunları müteâkiben Siyer ve Meğâzî’nin ortaya çıkışıyla tarih sâhasındaki faaliyetler, daha farklı bir mecrâyâ girmiştir. Muhaddislerin gayretleriyle daha sistemli hâle gelmiş ve farklı alanlara yönelmiştir.

Müslümanlar *Kur’ân-ı Kerîm*’i ve hadisleri doğru anlamak için, Hz. Peygamber’in hayatını daha yakından tanımaya ve her yönüyle tespit etmeye yönelmişlerdir. Zamanla, Hz. Peygamber’in hayatı ve gazveleriyle ilgili hadisleri de, ayrı kitaplarda toplamışlardır. Bu faaliyet, siyer ve meğâzînin teşekkül etmesinde etkili olmuştur. Buradan hareketle, müslümanların Hz. Peygamber’i tanıma meraklarının, onları tarihe yönelttiği söylenebilir.

(23) Bkz. Mustafa Zeki Terzi, “İslâm Tarih Yazıcılığının Doğuşunda İbn Şihâb ez-Zührî’nin Yeri ve Önemi”, *Diyânet Dergisi*, Sayı: 3, XXI, 60. Ayrıca, Zührî hakkında, ‘Abdülaziz ed-Dûrî’nin, “İbn Şihâb ez-Zührî ve İslâm Tarih Yazıcılığının Başlamasındaki Rolü” isimli makalesini Casim Avcı Türkçe’ye çevirmiştir. Bkz. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya 2002, Sayı: 6, s. 57-76. İbn Şihâb ez-Zührî ile ilgili bir başka makaleyi de Talât Koçyiğit kaleme almıştır. Bkz. “İbn Şihâb ez-Zührî”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1976, XXI, 51-84.

(24) Bu konuda geniş bilgi için bkz. Fayda, “Siyer Sâhasındaki İlk Telif Çalışmaları”, *Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, s. 357-366; Kâşif, *İslâm Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları*, s. 34-40; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 20-25; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 9-10, 17.

Tarihçi **Şemseddin Günaltay**, İslâm dünyasında tarih yazıcılığının doğuşunu ve gelişmesini etkileyen âmiller arasında şunları saymıştır: *Kur’ân-ı Kerîm*’de zikredilen peygamberler, nebîler ve bâzı kavimlerle ilgili kıssalar, İslâm ulemâsını, peygamberler tarihini araştırmaya yöneltmiştir. Tefsir, Hadis ve Fıkıh ilimlerindeki gelişmeler de, Câhiliyye, Hz. Peygamber ve Râşid Halîfeler dönemlerinin bilinmesini gerektirmiştir. Kur’ân ve hadislerin tefsiri yolundaki çalışmalar, Arap diliyle ilgili -şiir, kıssa, meseller, ahbâr, ve Eyyâm’ul-Arab gibi- incelemeleri zorunlu kılmıştır. Bu da, müslüman âlimleri mecbûren Arap tarihini öğrenmeye sevk etmiştir. Bununla birlikte, fikhî ve hukûkî alandaki içtihadların başlaması, ilk halifelerin idârî, askerî, siyâsî ve ibâdetle ilgili hayatlarının incelenmesini gerektirmiştir.

Ayrıca, İslâmî dönemde, müslümanlar, fetihler sâyesinde önceden hiç tanımadıkları milletlerle karşılaşmışlar, onların dîni, dili, yaşayış tarzları ve tarihleri hakkında bilgi edinmişlerdir. Bu gelişmelerle, tarihin alanı giderek genişlemiştir⁽²⁵⁾.

Muhaddisleri tarihle ilgilenmeye yönelten en önemli etken ise, hadisleri nakleden râvîleri iyi tanımak ve hayatlarını incelemektir. Bu maksatla onlar tabakât kitapları, şehir tarihleri ve tarih adını verdikleri, hadisçileri anlatan eserler te’lif etmişlerdir.

3. Hadisçilerin Tarih Telâkkisi

Bilindiği gibi, ilk Siyer ve Meğâzî müellifleri, aynı zamanda hadis râvîleridir. Bununla birlikte onların tarihle ilgisi daha ziyâde Ricâl Tarihi alanındadır. Muhaddisler, rivâyetlerin sıhhatini -onların sahih mi, zayıf mı olduğunu- tespit edebilmek için, senedlerdeki râvîlerin hayatlarını, dîne bağlılıkları (adâlet) ve hâfızalarının kuvveti (zabt) yönünden güvenilirliklerini araştırmışlardır. Netîcede, râvîlerin kimliklerini ve kişiliklerini tanıtmaya çalışan Ricâl Tarihi (Esmâ’ur-Ricâl) veyâ Râvîler Tarihi ilmi ile Ricâl Tenkid ilmi (el-Cerh ve’t-Ta’dîl) ortaya çıkmıştır.

(25) Bkz. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, s. 17-18. Ayrıca, müslümanları tarih yazıcılığına yönelten âmiller için bkz. Fayda, “Siyer Sâhasındaki İlk Telif Çalışmaları”, *Uluslar arası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, s. 357.

Ricâl kitapları, doğumundan ölümüne kadar şahısların hayatlarının, her yönüyle incelendiği ve olayların kronolojik tertîbe göre ele alındığı tarih kitapları değildir. Genellikle râvîlerin ilmî hayâtı ve hadis ilmindeki yeri üzerinde durulduğu için, bu eserler kültür ve ilim tarihi açısından büyük bir öneme sâhiptir.

Muhaddisler, gerek râvîlerin biyografilerini ihtivâ eden, gerekse cerh ve ta'dîlle ilgili pek çok esere "*et-Târîh*" adını vermişlerdir. Bunun nedeni; müelliflerin, kitaplarında, şahıslardan bir kısmının doğum-ölüm tarihlerini ve yerlerini zikretmeleridir. Yâni, hadisçilerin eserlerinde, tarihçilerin esas aldığı zaman ve mekân unsuruna yer vermeleridir. İslâm âlimleri, bunlardan başka, kişilerin isim, künye, neseb, nisbe ve lâkapları ile; hocaları, talebeleri, ilim uğrunda yaptıkları yolculukları, dînî ve ilmî yönlerden güvenilir olup olmadıkları gibi konuları da eserlerine almışlardır⁽²⁶⁾.

İlk ricâl kitapları, hicrî II. yüzyılın sonlarında te'lif edilmeye başlanmıştır. Râvîleri tanıtan ilk çalışmalar arasında, **el-Leys b. Sa'd** (ö: 175/791)'in⁽²⁷⁾ ve **'Abdullah b. Mübârek**'in (ö: 181/797) "*et-Târîh*"⁽²⁸⁾ adlı eserleri zikredilir⁽²⁹⁾.

Muhaddisler önce, ashâba dâir eserler kaleme almışlardır. '*Ma'rifet'üs-Sahâbe*', '*Tesmiyetü Evlâd'il-Aşere*', '*Tesmiyet'ül-İhve*', '*el-Ma'rife ve't-Târîh*', ve '*Mu'cem'üs-Sahâbe*' isimli kitapların konularını, hep sahâbe teşkîl etmektedir⁽³⁰⁾.

Zamanla, ashâb, tâbiûn ve tebe-i tâbiîni de içine alan tabakât kitapları yazılmıştır. İlk devir hadis râvîlerinden sonra bunlara, kıraat âlimleri, muhaddisler, fakîhler, sûfler ile çeşitli meslek ve zümre mensuplarının biyografilerini konu alan *tabakât* kitapları eklenmiştir. Meselâ, *Tabakât'ul-Muhaddisîn*, *Tabakât'ul-Fukahâ*, *Tabakât'us-Sûfiyye*, *Tabakât'uş-Şu'arâ* adındaki eserler, belirli alanlara tahsis edilen

(26) Muhaddislerin tarih anlayışı için bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 32-33; Âşıkkutlu, *Kitâb'ul-Ma'rifeti ve't-Târîh Adlı Eseri Çerçevesinde Fesevî ve Ricâl İlmi'ndeki Yeri*, s. 67-68; Ekrem Ziya Umerî (çev. İsmail Kaya), *Hadis Tarihi*, s. 81, 199; Kâtib Çelebi, *Keşf'üz-Zunûn*, I, 23.

(27) el-Leys b. Sa'd'ın '*et-Târîh*' adlı eseri için bkz. Kehhâle, *Mu'cem'ül-Müellifîn*, VIII, 162.

(28) Kehhâle, *Mu'cem'ül-Müellifîn*, VI, 106.

(29) Bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 34.

(30) Ayrıntılı bilgi için bkz. Yardım, "Ashâb Bilgisinin Kaynakları ve Tirmizî'nin 'Tesmiyetü Ashâb'in-Nebî'si'", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: II, 247-285; Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 85-91; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 235-249.

ricâl kitaplarıdır. Ancak bu kitaplar, kullanımı kolay olmadığından, daha sonraları hâl tercümelerini isimlere göre alfabetik olarak veren mu'cemler tertîb edilmiştir⁽³¹⁾.

Bunların yanında hadisçiler, râvîleri güvenilir (sika) veyâ zayıf oluşlarına göre ele alan eserler de te'lif etmişlerdir. Cerh-Ta'dîl âlimlerinin bir kısmı *Kitâb 'us-Sikât* adıyla sâdece güvenilir (sika) olan râvîlere dâir kitaplar kaleme almıştır. Bir kısmı da, *Kitâb 'ud-Du 'afâ'* ismiyle, eserini yalnız zayıf râvîlere tahsis etmiştir. Bâzı âlimler ise, 'el-Cerh ve 't-Ta 'dîl', *Kitâb 'us-Sikât ve 'd-Du 'afâ'*, *et-Târîh ve 'l- 'Îlel*, *Ma 'rifet 'ür-Ricâl* gibi isimlerle hem güvenilir (sika) hem de zayıf râvîleri ihtivâ eden çalışmalar ortaya koymuşlardır⁽³²⁾.

Hadislerin tedvîn edilmesinden sonra gelen tasnif döneminde, râvîlerin sayısı oldukça artmıştır. Bunlardan bir kısmı isimleri ile bir kısmı da künye ve lâkaplarıyla meşhûr olmuştur. Senedlerde, genellikle ismiyle tanınan bir râvînin bâzen künyesiyle anılması ya da künyesiyle bilinen bir kimsenin ismiyle zikredilmesi karışıklığa neden olmuştur. Bu da, aynı şahsın, iki ayrı şahısmış gibi zannedilmesine yol açmıştır. Bundan dolayı, isim ve künyeleri inceleyen eserlere ihtiyaç duyulmuştur. İşte, *Kitâb 'ul-Künâ, el-Künâ ve 'l-Esmâ'* adındaki çalışmalar da bu amaçla yazılmıştır⁽³³⁾.

Yine isim, künye, lâkap, neseb veyâ nisbelerin yazılış, okunuş bakımlarından aynı ya da benzer olmasından kaynaklanan karışıklıkların giderilmesi için de pek çok eser kaleme alınmıştır⁽³⁴⁾.

-
- (31) Tabakât konusunda bilgi için bkz. Heffening, "Tabakât", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, XI, 591; Çetin, "Arap", *DİA*, III, 301; Gibb, "Tarih", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, XI, 789; Kratschkowsky, "Arabistan", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, I, 532.
- (32) Cerh-ta'dîl kitapları hakkında geniş bilgi için bkz. Umerî, *Hadis Tarihi*, s.101-141; İbn'üs-Salâh, *'Ulûm 'ul-Hadis*, s. 349-357; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 329-394; Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 60.
- (33) İsimler ve künyelerle ilgili te'lif edilen kitaplar için bkz. Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 140-143; İbn'üs-Salâh, *'Ulûm 'ul-Hadis*, s. 296-309; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 77-92; Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 58.
- (34) Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn'üs-Salâh, *'Ulûm 'ul-Hadis*, s. 310-343; İbn Hacer, *Nuhbet 'ul-Fiker Şerhi*, s. 90-93; Kâtib Çelebi, *Keşf'üz-Zunûn*, I, 87; Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, s. 58-59; Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 144-145; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 92-196. Ayrıca ensâb bilgisi için bkz. Mustafa Fayda, "Ensâb", *DİA*, XI, 247-248.

Muhaddisler bunlardan başka, hadislerin senedlerinde yer alan râvîlerin birbirleriyle görüşüp görüşmediklerini tespit edebilmek için, vefeyât kitaplarını te'lif etmişlerdir⁽³⁵⁾.

İlk devirlerde ashâbı, tâbiîni ve tebe-i tâbiîni tanıtan genel nitelikli tabakât kitapları yazılmıştır. Fetihlerle birlikte İslâm Coğrafyasının sınırlarının hızla genişlemesinin etkisiyle, âlimler, yaşadıkları şehirlerin tarihini kaleme almışlardır. Tarihî ve coğrafi bilgilerin de yer aldığı bu kitaplarda, umûmiyetle, o bölgede yaşayan hadisçilerin hayatı işlenmiştir. *Târîhu Mekke*, *Târîhu Vâsıt*, *Târîhu Nisâbûr* gibi eserler, siyâsî tarih kitapları değil, hadis râvîlerinin biyografilerini ihtivâ eden ricâl tarihleridir. Ayrıca, hâl tercümeleri, tarih kitaplarında yer almayan bâzı bilgileri muhtevî olması, şehir ve ülkelerin kültür hayatını aydınlatması bakımından Tarih ilmi için değer taşımaktadır⁽³⁶⁾.

Son olarak da, muhaddislerin tarihle ilgili te'lif ettikleri eserler arasında, hocaları ile tahsil hayatında ve daha sonra okudukları kitaplar için yazdıkları *mu'cem-meşyeha* türü kitaplar zikredilebilir.

Kâtib Çelebi, *Keşf'üz-Zunûn* adlı eserinde, râvîler ilminin, tarihin bir şûbesi olduğunu ifâde etmektedir⁽³⁷⁾. Muhaddislerin te'lif ettikleri eserler göz önüne alındığında, onların tarihle ne derece iç içe oldukları açıkça görülmektedir. Ancak, daha önce de ifâde edildiği gibi, ricâl kitaplarında, olayların kronolojik bir sıra ile, neden-sonuç ilişkisi içinde tertîb edilmesi söz konusu değildir. Bunlar, şehirlerin ve ülkelerin tarihleri hakkında mâlûmat veren siyâsî tarih kitapları olmadığı gibi, medeniyet tarihi kitapları da değildir. Bu nedenle, hadisçilerin yazmış oldukları *Târîh* adlı kitaplar, birer tarih kitabı değildir. Tarihe âit bilgileri verdiği için bunlara, tarih kaynağıdır, diyebiliriz. Bunlar, o dönemle ilgili araştırmada bulunacak bir tarihçi için, zengin malzeme sunan birinci elden kaynaklardır.

(35) Vefeyâtla ilgili eserler için bkz. Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 145-149; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 196-209; Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, s. 59-60.

(36) Belirli bölgelerin ricâline âit kitaplar için bkz. Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 150-159,201; İbn'üs-Salâh, *'Ulûm 'ul-Hadis*, s. 357-367; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 269-297; Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, s. 58.

(37) Kâtib Çelebi, *Keşf'üz-Zunûn*, I, 23.

B. HADİS VE TARİH METODOLOJİLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Konunun anlatımına geçmeden önce, kısaca metod ve metodoloji kavramlarının tanımını vermek yerinde olacaktır. Sözlükte, *metod* kelimesi; bir amaca ulaşmak için, izlenilen yol, yöntem, usûl, tarz anlamlarına gelmektedir⁽³⁸⁾. Bir başka tanıma göre; *“herhangi bir ilmin iştigal mevzûu olan maddelerden çıkarılması istenilen neticeleri ve bilgileri elde etmenin vâsıtaları ve yolları demektir”*⁽³⁹⁾.

Metodoloji de, usûl, yöntem bilimidir. Her ilmin ortaya çıkışıyla berâber, o ilmin amacına ulaşması için izlenilmesi gereken yolu tespit eden bir metod bilimi de, yâni metodolojisi de oluşmaya başlar ve zamanla gelişerek sistemli bir hâle gelir. Tarih ve hadis de bir ilim olarak teşekkül etmeye başladıkları zamanlarda, konuları, metotları, sınırları belli değildi. İlimlerin olgunlaşmasıyla birlikte, konuları ve sınırları belirlenmiş, buna bağlı olarak metodolojileri de gelişmiştir.

İslâmî dönemde Hadis İlmi ile Tarih İlmi, şahıstan şahısa nakledilen rivâyetlere dayanmaktaydı. Yâni hadis ve tarih metinlerinin başında, haberi kaynağına kadar ulaştıran râvîlerden oluşan senedler yer almaktaydı. Bu bakımdan, metodlarında benzerlikler görülmesine rağmen, farklı yönleri de bulunmaktadır. Bu iki ilim dalının metodolojilerini mukâyese edebilmek için, öncelikle tarih ve hadis usûllerini ayrı ayrı ele almak gerekmektedir.

1. Tarih Metodolojisi ve Hadis Metodolojisinin Mukâyesesi

Tarih biliminin yöntemlerinin, yine Tarih’in kurucusu kabul edilen **Herodotos** (ö: M.Ö. 420’ye doğru) tarafından belirlendiği kabul edilir. O, olaylara açıklamalar getirmek için, bulguları toplayıp bunları analiz ederek sonuca varmaya çalışan bir metod geliştirmiştir. Mîlattan önce IV. yüzyıla kadar kullanılan bu metod, daha sonraları yerini, anlatıya dayalı, büyük şahsiyetlerin davranışlarının ve askerî, siyasî olayların incelenmesine önem veren, rivâyetçi tarih yazıcılığına bırakmıştır.

(38) Bkz. John Sinclair (Edt.), “Method”, Collins Cobuild Dictionary English Language, s. 910.

(39) Togan, *Tarihte Usûl*, s. 28.

Mîlattan önce V. yüzyıldan başlayıp, mîlattan sonra XVIII. yüzyıla kadar geçen süre içerisinde ise, Avrupa’da, tarih, bir bilim dalı olarak duraklamış, hattâ gerilemiştir⁽⁴⁰⁾. XIX. yüzyıldan sonra ise, tarihin, **Herodotos**’un metoduna geri döndüğü söylenemezse de, olayları bilimsel bulgulara dayanarak, neden-sonuç ilişkisi içinde, ortaya çıktığı dönemi de göz önünde bulundurarak, tahlilci bir bakış açısıyla inceleyip yorumlayan bir bilim dalı hâline geldiği görülmektedir.

Tarih denince, akla, geçmiş gelmektedir. Konusu da geçmişte cereyân eden olaylar, yaşayan uygarlıklar ve onların birbirleriyle ilişkileri, ortaya konulan eserler, kullanılan araç-gereçler olduğu için, mâzîye âit bilgi ve delillerin, tarihin aydınlatılmasında önemli bir yeri vardır. Bu nedenle günümüz tarihçileri, târihî olayları değerlendirirken, kaynakların kritiğini esas alan hâricî tenkid ve dâhilî tenkid metodlarını kullanmaktadırlar.

Reem Azzam, “Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukâyesesi” adlı makalesinde, hâricî ve dâhilî tenkidi ele almıştır. Onun, bu iki metod hakkındaki açıklaması özetle şöyledir:

Hâricî tenkid; kaynağın menşeyini araştırmak, onun doğruluğundan emîn olmaktır. Yâni, elimize ulaşan bir kitap, tarihî eser, sözlü anlatım gibi verilerin atfedildiği şahsa veyâ döneme âit olup olmadığını, günümüze gelinceye kadar bir değişikliğe uğrayıp uğramadığını, uğramışsa hangi değişikliklere mâruz kaldığını tespit etmektir.

Dâhilî tenkid de; kaynağın muhtevâsıyla ilgilidir. Eldeki söz veyâ malzemenin mânâsını, ilk ve ana kaynağın güvenilir olup olmadığını anlamaktır. Tarihçi, üzerinde çalışacağı kaynakları seçip hâricî-dâhilî metodlara tâbi tuttuktan sonra, bir hâdiseyle ilgili malzemeleri düzene sokar, onların sentezini yapar ve hâdiseyi doğru bir şekilde kayda geçirir⁽⁴¹⁾.

(40) Ayrıntılı bilgi için bkz. *Gelişim Hachette (Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi)*, Tarih maddesi, s. 4165.

(41) Bkz. Reem Azzam, “Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukâyesesi” (trc. Halil Kilercioğlu), *Yeni Ümit*, yıl: 14, sayı: 57, s. 31-33. Ayrıntılı bilgi için bkz. Togan, *Tarihte Usûl*, s. 75-106; Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, s. 28-35.

Hadisle ilgisi bakımından bizi ilgilendiren esas konu, İslâm tarihçilerinin ve bunları müteâkiben ortaya çıkan ricâl tarihçilerinin metodlarıdır. İslâm tarihçileri rivâyet esaslı tarih metodunu kullanmışlardır. Olaylarla ilgili haberleri olduğu gibi, yorumlara yer vermeden, senedli olarak eserlerine almışlardır. Meselâ, seçkin bir muhaddis, müfessir, tarihçi olan **Muhammed b. Cerîr et-Taberî** (ö: 309/923), *Târîh 'ur-Rusûl ve 'l-Mülûk* adlı eserinde, her türlü bilgi ve rivâyeti senedleriyle birlikte kaydetmiştir. Herhangi bir olay hakkındaki bütün rivâyetleri toplayıp, tenkîde tâbi tutmadan sıralamıştır⁽⁴²⁾. Bu nedenle, **Taberî** ve onun gibi eser bırakan diğer İslâm tarihçilerinin çalışmalarının, bugünün bilimsel tarih anlayışına uygun olmadığı söylenebilir. Ancak, bu kitaplarda modern metodlara göre araştırma yapacaklar için zengin malzeme bulunmaktadır⁽⁴³⁾.

İslâm tarihçiliği esâsen rivâyet esaslı tarihçilik metoduna dayanmasına rağmen, nâdir de olsa eserlerinde yorumlara yer veren müverrihler vardır. Kaynaklarda, **Belâzûrî** (ö: 284/89) ve **Yâkubî** (ö: 292/905)'nin, eserlerinde sâdece olayları rivâyet etmekle kalmayıp, aynı zamanda bunları tenkîd ettikleri de nakledilir⁽⁴⁴⁾.

Hadisçiler gibi tarihçiler de, kendilerine ulaşan haberlerin doğruluğunu tahkik için, isnada başvuruyorlardı. Meselâ, **İbn Şihâb ez-Zührî**, **İbn İshâk**, **Taberî** gibi müverrihler, naklettikleri haberleri, onları nakleden şahıslar silsilesiyle birlikte vermişlerdir⁽⁴⁵⁾. Ancak, zamanla bu gelenek terkedilmiştir. Haberleri isnadlı olarak nakletmek yerine, bir hâdiseye ilgili rivâyetleri güvenilirliğine bakmaksızın, bir araya getirmek ön plâna çıkmıştır.

Siyer ve Meğâzî yanında, muhaddislerin esas ilgi sâhasını teşkil eden, râvîleri tanıtan eserlerde de, rivâyetler senedli olarak nakledilmekteydi. Araştırmamızın 3. bölümünde ele alınan **Buhârî**'nin *et-Târîh 'ul-Evsat*'ı çerçevesinde, ricâl kitaplarının

(42) Taberî'nin, *Târîh 'ur-Rusûl ve 'l-Mülûk* adlı eseri hakkında bilgi için bkz. Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s.26; Kâşif, *İslâm Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları*, s. 45; Kratschkowsky, "Arabistan", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, I, 533.

(43) İslâm tarihçilerinin metodu hakkında bkz. Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, s. 12.

(44) Bkz. Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 25; Gibb, "Tarih", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, XI, 786.

(45) **İbn Şihâb ez-Zührî**, **İbn İshâk**, **Taberî** hakkında geniş bilgi için bkz. Kâşif, *İslâm Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları*, s. 38-44.

özellikleri ortaya konmuştur. Bu nedenle, burada, ricâl tarihçilerinin metodu üzerinde durulmayacaktır.

İslâm tarihçilerinin eserlerinde dikkati çeken başka bir husûs da, hadislerin yer almasıdır. **Zührî**, **Taberî**, **İbn İshâk**, **Vâkıdî**, **İbn Şebbe**⁽⁴⁶⁾ gibi tarihçilerin çalışmalarında görüldüğü gibi, kaynağı hadislere dayanan siyer ve meğâzî hâricinde, genel tarih kitapları, şehir tarihleri, biyografiler, tabakâtlar v.b diğer eserlere de, hadis malzeme olmuştur. Meselâ, **Ahmed b. Hanbel**'in *Müsned*'inde ve **İbn İshâk**'ın *es-Sîre*'sinde geçen, Habeşistan'a hicretin anlatıldığı Ümmü Seleme hadisi, hem hadis kitabı, hem de tarih kitabında aynı rivâyet sistemiyle aktarılmıştır⁽⁴⁷⁾.

Bir diğer nokta, tarihçilerin, İslâm'ın ilk dönemlerinde olayların kronolojik sıralamasını dikkate almamalarıdır. Bununla birlikte, **Zührî**'nin, siyerle ilgili çalışmasında, hâdiselerin sıralanmasında titizlik gösterdiği nakledilir⁽⁴⁸⁾. Aynı şekilde **Taberî** de tarihinde, yaratılıştan hicrî 302 senesine kadar meydana gelen olayları, ortaya çıkış zamanlarını dikkate alarak düzenlemiştir. Görüldüğü üzere, **Zührî** ve **Taberî** gibi tarihçiler kronolojik usûlü esas alsalar da, genellikle bu metoda riâyet edilmemiştir.

Hadis metodolojisi ise, Hz. Peygamber döneminden başlayıp asırlar boyunca süren çeşitli evrelerden geçerek teşekkül etmiştir. Her iki ilmin metodlarının karşılaştırılabilmesi için, kısaca hadis ilminin geçirdiği evreleri de incelemek yerinde olacaktır.

Hadislerin, Hz. Peygamber döneminde yazılmaya başlandığı bilinmektedir. İslâm dininin ilk inananları, hayatlarını, bu dine göre tanzim etmek ve bu inanca aykırı davranmamak için, sürekli Resûlullah'a danışmışlar, onun söz ve davranışlarını kendilerine rehber edinmişlerdir. 'Üsve-i hasene' olarak nitelenen Allah Resûlü'nün yaşamı, söz, fiil ve takrirleri, dinin doğru yaşanması ve Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılması için tek kaynak durumundaydı. Müslümanlar, Resûlullah vefât ettikten

(46) Mustafa Fayda, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde yayımladığı, "İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medîne-i Münevvere Tarihi" adlı makalesinde, İbn Şebbe'nin, kitabını hadis rivâyetindeki usûle göre kaleme aldığını kaydetmiştir. Bkz. Ankara 1986, s.180.

(47) Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 201-204; İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, s. 194-197.

(48) Bkz. Mustafa Zeki Terzi, "İslâm Tarih Yazıcılığının Doğuşunda İbn Şihâb ez-Zührî'nin Yeri ve Önemi", *Diyanet Dergisi*, XXI, 59.

sonra karşılaştıkları problemleri de, yine onun uygulamalarına mürâcaat ederek çözümlemişlerdir. Bu nedenle ashâb, onun hayatı ve şahsiyetini araştırmakla meşgul olmuş, hadislerini toplama gayreti içine girmişlerdir.

Hiz. Peygamber'in vefâtından sonra gelen hulefâ-yi râşidîn döneminde, **Hiz. 'Osmân'**ın öldürülmesi, bunu tâkîb eden Cemel ve Sıffin savaşları, İslâm toplumunda iç karışıklıkların ve fitne hareketlerinin çıkmasına neden olmuştur. Bu olaylarla ortaya çıkan mezhep ve fırka taraftarları, kendi görüşlerini temellendirmek için hadis uydurmaya başlamışlardır. Bu faaliyet, hadisi nakledenlerin güvenilirliklerini gündeme getirmiştir. Rivâyetlerin sayıca artmasının da etkisiyle müslümanlar, Hiz. Peygamber'in hadislerine yalan karışmasını engellemek ve rivâyetleri daha sağlam (güvenilir) kaynaklara dayandırmak amacıyla, bunları isnadları ile birlikte nakletmişlerdir. Bir hadisin sahih kabul edilebilmesi için de, senedinde kesintisiz bir râvîler silsilesinin bulunması, bu zincirde yer alan her şahsın zühd ve takvâ ile hâfıza bakımından kusursuz olması şartını aramışlardır⁽⁴⁹⁾. Böylece, isnad sistemi hicrî birinci asrın başlarından itibaren sistemli bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Yâni isnad hadisin garantisi olmuştur⁽⁵⁰⁾.

Hicrî II. yüzyılın başlarında, **Ömer b. 'Abdülaziz'**in (ö: 101/719), **İbn Şihâb ez-Zühri'**yi (ö: 124/742) hadisleri tedvîn etmekle görevlendirmesi ile takyid işi resmen başlamıştır⁽⁵¹⁾. Zamanla, yazılı hadis metinlerinin artması, hadisin kaybolmasını engellemiş; ancak, ehil olmayanların da hadise el atmalarına neden olmuştur. İlk dönemlerde Arap yazısının da gelişmemiş olması nedeniyle muhaddisler, metinlerden doğrudan nakil yapmaktan kaynaklanan hatâları engellemek için, semâ' ve kıraat şartını

(49) Sahih hadisin tanımı için bkz. İbn'üs-Salâh, *'Ulûm'ul-Hadis*, s. 10; Suyûtî, *Tedrib'ür-Râvî*, I, 63.

(50) Âlimlerin 'isnad dindendir' sözü, onların senede verdikleri ehemmiyeti göstermektedir. 'Abdulfettâh Ebû Gudde'nin *'el-İsnâd min'ed-Dîn'* adlı eseri bu konuda kaleme alınmış müstakil bir çalışmadır. Bu kitap, Ebû Gudde'nin diğer bir çalışması ile *'el-İsnâd min'ed-Dîn ve Safhatün Müşrikatün min Târihi Simâ'ı'l-Hadisî 'inde'l-Muhaddisin'* adıyla basılmıştır. Mekteb'ül-Matbû'ât'ül-İslâmiyye, Halep 1412/1992. Ayrıca isnad konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Râmâhürmüzî, *el-Muhaddis'ul-Fâsıl*, s. 414-416; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 165-167, Yardım, *Hadis*, I, 178-184; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 145-161; Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 71-81; Koçyiğit, "İslâm Hadisinde İsnad ve Hadis Râvîlerinin Cerhi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX, 47-52.

(51) Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd'ül-İlm*, s. 105; İbn'us-Salâh, *Ulûm'ul-Hadis*, (mukaddime), s. 10; Râmâhürmüzî, *el-Muhaddis'ul-Fâsıl*, s. 373-374.

getirmişlerdir. Yâni, talebenin hadisi bizzat hocasından işiterek (semâ') alması ya da önceden elde ettiği hadisleri hocasına okuması gerekmektedir. Bununla birlikte hadisçilerin, icâzet almaksızın, doğrudan sahîfelerden rivâyet edenleri sahaflı diye tanıttıkları, onlardan hadis almaktan sakındırdıkları nakledilmiştir⁽⁵²⁾.

Hadis ulemâsı, İslâm coğrafyasının genişlemesi, Arap yazısının gelişmesi, kitap sâhibi muhaddislerin artması gibi nedenlerden dolayı, hadis öğrenme ve öğretiminde kolaylık sağlamak için, icâzet, münâvele, vicâde gibi diğer rivâyet metodlarını da geliştirmişlerdir⁽⁵³⁾.

Bu dönemde önemli olan bir başka husûs da, muhaddislerin hadislerin sıhhatine bakmaksızın, sahîh veyâ zayıf bütün rivâyetleri kaydetmeleridir. Bâzı âlimler râvîleri tenkîd etmelerine rağmen, onların rivâyetlerini eserlerine almakla birlikte, maksadlarının; bu hadislerle amel etmek değil, bunları araştırmak ve zayıflıklarını ortaya çıkarmak olduğunu açıklamışlardır⁽⁵⁴⁾.

(52) Bkz. Râmahürmüzî, *el-Muhaddis 'ul-Fâsıl*, s. 211; Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk Üç Asır)*, s. 36. Semâ' ve kıraat metodları hakkında bkz. "Muhaddislerin bu gayreti bâzı hadis tâliplerini hadis yazmaktan uzaklaştırmış ve hadis kitâbetinin ayıplanmasına sebep olmuşsa da, çoğu râvînin yazdıkları hadislerdeki muhtemel yazı hatâlarını tashih ettirmek üzere ehlden semâ' veyâ kıraat yoluyla hadis almalarını sağlamıştır. Böylece önceden istinsah edilen hadislerdeki muhtemel hatâları tashih etmek ve rivâyet hakkını almak üzere semâ' meclisleri oluşturulmaya başlanmıştır. Ancak hadisleri önceden yazması gereken hadis tâliplerinden bir kısmının semâ' meclisinde yazmaya kalkıştıkları da olmuştur. Celîs'ül-Âlim diye tanımlanan böylesi hadis tâliplerinin bu tavırları hoş karşılanmamış, semâ' meclislerinin hadis yazılan değil, yazılmış hadislerin tashih edildiği meclisler olması arzu edilmiştir. Nitekim Muhammed b. Sîrîn (ö: 110/729), Ubeyde b. 'Amr (ö: 74/693)'a semâ' esnâsında yazayım mı? diye sormuş, o da "hayır" diye cevap vermiştir." Görüldüğü gibi, semâ' ve kıraat metodları hadis rivâyetinde uyulması gereken zorunlu prensipler olarak geliştirilmiştir." Bkz. Yücel, a. g. e. , s. 37.

(53) "İcâzet: Semâ' ya da arz yâni şeyhten işitme veyâ şeyhe sunma olmaksızın bir muhaddisin rivâyet ettiği hadislerin tamamını veyâ bir kısmını tâlibin rivâyet etmesine izin vermesidir. Münâvele: Şeyhin kitabını veyâ hadis yazılı birkaç sahîfeyi talebenin eline vermesidir. Vicâde: Bir râvînin, el yazması bir kitabı veyâ bâzı hadis sahîfelerini bularak elde etmesidir." Hadis öğrenme ve öğretme metodları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Râmahürmüzî, *el-Muhaddis 'ul-Fâsıl*, s. 420-516; İbn'üs-Salâh, *'Ulûm'ul-Hadis*, s. 114-160; Suyûtî, *Tedrib 'ür-Râvî*, II, 4-63; Yardım, *Hadis*, I, 165-172; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 58-98; Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, s. 69-83; M. Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 62-65.

(54) Bu âlimlerden biri olan Süfyân es-Sevrî hakkındaki rivâyet için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâk'ır-râvî ve âdâb'is-sâmi'*, II, 193. Ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 36; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 45.

Böylece, olağanüstü gayretleri sâyesinde hadis âlimleri yüz binlerce hadisi kaydetmişlerdir. Nitekim, üçüncü asırda yaşayan **Buhârî**'nin, *el-Câmi'us-Sahîh* adlı eserini, hocası **İshâk b. Râhûye**'nin tavsiyesi üzerine altı yüz bin hadisten seçerek te'lîf ettiği rivâyet edilmiştir⁽⁵⁵⁾.

‘**Ömer b. ‘Abdülaziz**’le başlayan tedvîn faaliyetinden sonra, hicrî II. yüzyılın sonlarından, V. yüzyıla kadar süren tasnîf dönemi başlamıştır. Bu devirde, hadisleri yazı ile tespit etme yerine, mevcûd malzemeyi konularına ayırarak, sistemli bir şekilde kitap hâline getirme gayretleri artmıştır. Ayrıca, râvî ve rivâyetle ilgili esasların da belirlenmesiyle hadis usûlü kitapları kaleme alınmıştır.

Şöyleki, ilk hadis usûlü müellifi olarak tanınan **Râmehürmüzî**'nin (ö: 360/971) *el-Muhaddis'ul-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* adlı eserinde, **Hâkim en-Nîsâbü'rî**'nin (ö: 405/1014) *Ma'rifetu 'ulûm'il-hadis*'inde, **Ebû Nu'aym el-İsfehânî**'nin (ö: 430/1039) *el-Mustahrec 'alâ ma'rifeti 'ulûm'il-hadis*'inde, **Hatîb el-Bağdâdî**'nin (ö: 463/1071) *el-Kifâye fî 'ilm'ir-rivâye*'si ve **İbn'üs-Salâh**'ın (ö: 643/1245) *'Ulum'ul-Hadis*'inde, hadisleri nakledenler ile hadis metinleri hakkında belirlenen kâideler açıklanmaktadır⁽⁵⁶⁾.

Hadis metodolojisi zamanla daha da gelişmiş, cerh-ta'dîl, ihtilâf'ul-hadis, nâsih-mensuh gibi hadisin belirli bir yönü ile ilgilenen ilimler ortaya çıkmıştır. Ayrıca, hadis tedvîn faaliyetinin hicrî üçüncü asırda tamamlanmasından sonra ise, değişik ihtiyaçlara binâen, hadis kitapları muhtelif metodlarla tasnif edilmiştir. Bunların en yaygın iki şekli: hadislerin râvî adlarına ('ale'r-ricâl) ve konularına ('ale'l-ebvâb) göre tasnif edilmesidir. Ancak burada metod konusunda asıl önemli olan husûs, ilk dönemlerde hadislerin senedli olarak nakledilmesidir. Tarih ve hadis metodolojileri mukâyese edildiğinde, sözlü nakillere dayanması ve rivâyetlerdeki metinlerin isnadlardan sonra gelmesi îtibâriyle, iki ilim arasında bir benzerlik göze çarpmaktadır.

(55) Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb 'üt-Tehzîb*, IX, 42; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 8; Zehebî, *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XII, 401-402.

(56) Hadis usûlü hakkında geniş bilgi için bkz. Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 323-333; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 114-115.

Fakat kaynağın güvenilirliği konusunda tarihçilerle hadisçiler farklı yaklaşımlara sahiptirler.

Tarihçi için önemli olan, bir hâdiseyle ilgili bütün rivâyetleri -yer ve zaman unsurlarını da dikkate alarak- biraraya toplamak ve kendi yorumunu katmaksızın bunları aktarmaktır. Dolayısıyla o, naklettiği rivâyetin senedindeki şahısları tek tek sorgulamaya kalkışmaz. Sahih olsun, zayıf olsun olayla ilgili rivâyetleri eserine alır. Hattâ bâzen uydurma haberlere de yer verir⁽⁵⁷⁾.

Tarihçilerin aksine hadisçiler, rivâyetleri senedli nakletme konusunda son derece titiz davranmışlardır. Hadisler, *Kur'ân-ı Kerîm*'den sonra şeriatin dayandığı ikinci kaynaktır. Bu yüzden, onları rivâyet eden şahısların güvenilir olması gerekiyordu. İşte muhaddisler, hadis metninin başında yer alan sened sâyesinde, ilk râvînin (kaynağın), Resûlullah (s.a.s), ashâb ya da tâbiînden hangisine âit olduğunu biliyorlardı⁽⁵⁸⁾.

Bununla birlikte sened, **Muhammed Accâc**'ın da ifade ettiği gibi, râvîlerin rivâyet ettikleri şeyi iyi ve tam olarak işitip işitmediklerinin, güvenilir olup olmadıklarının tespitini, kendilerinden hadis aldıkları hocalarıyla görüşüp

(57) Bu konuda bilgi için bkz. Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 202-203. İbn İshâk, Vâkıdî, Taberî...v.d. ile ricâl tarihçileri eserlerinde, rivâyetleri isnadlı olarak vermişlerdir. Ancak zaman zaman bu kâideye riâyet etmedikleri de olmuştur. Örneğin; İbn İshâk isnadı her zaman kullanmamıştır. Bâzen şeyhini zikretmekle iktifâ etmiş, bâzen de sözü bir sahâbeye ya da Hz. Peygamber'e kadar dayandırmıştır. Bkz. James Robson, "İbn İshâk'ın İsnad Kullanışı" (çev. Talât Koçyiğit), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl:1962, X, 118; İbn İshâk, *Sîret*, mukaddime, KT(29). Yine, "*Kitâb'ul-Meğâzî'si ile tanınan Vâkıdî, hadisçiler, tabakât yazarları ve fukahâ tarafından ciddi bir şekilde tenkid edilmiştir. Bu tenkidlerin temel nedeni, Vâkıdî'nin tamâmen gelişmiş olan hadis ilmine daha önce benzeri görülmemiş biçimdeki yaklaşımıydı. Nitekim o, el-Meğâzî'sini yazarken (muhaddisler arasında) benimsenmiş olan rivâyet kurallarına uymamış ve isnad konusunda titiz davranmamıştı. Hadisçiler onun rivâyetlerine itibar etmemiştir.*" Bkz. İmtiaz Ahmed, "Bir Muhaddis Olarak Vâkıdî" (Çev. Ramazan Özmen) *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, 429-439; İbn Hacer el-'Askalânî, *et-Tehzib'üt-Tehzib*, IX, 364, 367; Buhârî, *et-Târih'ul-Evsat*, II, 220.

(58) Hadis ve Tarih metodolojilerinin mukâyesesi için bkz. Reem Azzam, "Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukâyesesi", *Yeni Ümit*, yıl: 14, sayı: 57, s. 36.

görüşmediklerini, naklettikleri hadise ilâve veyâ noksanlık yapıp yapmadıklarını belirlemek gibi hadis ilmiyle ilgili diğer inceliklerin bilinmesini sağlamaktadır⁽⁵⁹⁾.

Yukarıda yapılan açıklamalardan, hadisçilerin temel metodu olan isnad, tarihçilerin de kullandıkları anlaşılmaktadır. Ancak, hadis âlimleri ile tarihçiler kaynağın güvenilirliği husûsunda farklı tutumlar sergilemişlerdir.

Diğer taraftan hicrî üçüncü asırdan itibaren, İslâm tarihçiliğinin kendine has metodu ve konuları olan bir ilim hâline geldiği söylenebilir. Zamanla siyâsî tarih, tabakât, şehir tarihleri ve bölgesel tarihlerin de yazılmasıyla, zengin bir tarih literatürü oluşmuştur. Gerek İslâm Tarihi gerekse Ricâl Tarihi kitaplarında, klâsik rivâyetçi metod kullanılmaya devâm etmiştir. Bunun yanında, **Buhârî**'nin râvîleri tanıtan *et-Târih 'ul-Kebîr*'i ile, tarih kitapları alfabetik usûle göre yazılmaya başlandı.

Yine **Buhârî**, kronolojik usûle göre kaleme aldığı *et-Târih 'ul-Evsat* adlı eseri ile, bu sâhada yeni bir çığır açarak kendinden sonrakilere örnek teşkîl etmiştir.

2. Tarih İlminin Hadis İlmine, Hadis İlminin de Tarih İlmine Katkıları

Câhiliyye döneminde Araplar, şiirlerini, kıssalarını, eyyâm'ul-Arab'a (Araplar'ın kahramanlık günleri) dâir haberlerini, genellikle şifâhî yollarla nakletmişlerdir. Bunun yanı sıra, onların, şiirlerini yazılı olarak topladıkları dîvanlarının olduğu bilinmektedir. Sözlü geleneğin yaygın olduğu Araplar arasında, eski şairlerin husûsî bir râvîsi ya da râvîlerinin bulunduğu nakledilir. Râvîlik, şiir sanatında yerleşmiş bir gelenektir. Râvîler, ünlü şairlerin şiirlerini ve dîvanlarını kendilerinden sonraki nesillere aktarmaktaydı⁽⁶⁰⁾. Bu, râvî kültürü hadislerle de yansımıştır. Muhaddisler, işittikleri hadislerin senedli olarak rivâyet edilmesine dikkat etmişlerdir. Ayrıca, eyyâm'ul-Arab'ın tesiri, gazve ve seriyyelerle ilgili rivâyetlerde de görülmektedir.

(59) Bkz. Muhammed Accâcel-Hatîb, *el-Muhtasar'ul-Vecîz fî 'ulûm'il-hadis*, s. 22; Çelik, *Tarih Yazıcılığında "İsnad"ın Kullanılışı ya da "Rivâyetçi Metod"*, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 2, III, 13.

(60) Bkz. Çetin, "Arap", *DİA*, III, 287.

Tarih ilminin Hadis ilmine bir başka katkısı da, tarih kitaplarında yer alan senedli hadis rivâyetlerinin Hadis ilmine kaynaklık etmesidir. **Prof. Dr. Ali Yardım** bu husûsu şöyle dile getirmiştir: “...pek çok tarih hüviyetli eser, aynı zamanda, hadis metinleri için de kaynak vazîfesini görmektedir. Nitekim, hadis ve haberleri senedleri ile birlikte kaydeden ilk devir tarih kitapları, bir hadisin, bâzen yegâne kaynağı olma durumundadır. Meselâ, İbn Sa’d’ın *et-Tabakât’ül-Kübrâ’sı*, Buhârî’nin *et-Târîh’ul-Kebîr’i*, Taberî’nin *Tarih hüviyetli eserleri*, Hâkim’in *Târîhu Nisâbûr’u*, Hatîb el-Bağdâdî’nin *Târîhu Bağdad’ı*, İbn ‘Asâkir’in *Târîhu Dimeşk’i* ve daha benzeri pek çok tarih kaynağı, aynı zamanda hadis için de kaynaklık etmektedir.”⁽⁶¹⁾

Muhaddisler, haberi kaynağına, ilk söyleyenine ulaştıran râvîleri ve onların rivâyetlerini tenkid ederken tarih bilgisinden istifâde etmişlerdir. Hadisleri nakledenlerin, hangi tarihte, nerede doğup öldükleri ve ikâmet ettiklerinden hareketle onların birbirleriyle görüşüp görüşmediklerinin, ne zaman nerelere seyahat ederek hangi ilim meclislerine katıldıklarının tayini, bunların tarihinin tespiti ile mümkündür. Hadis âlimlerinin tarih bilgisini kullanarak, râvîleri tanıtmak maksadıyla te’lif ettikleri eserler tarihin kaynakları arasına girmiştir⁽⁶²⁾.

Bununla birlikte, hadisçilerin râvîler hakkında yazdıkları ricâl kitapları, tarihin kaynaklarından olan hâl tercümelerini, şekil ve muhtevâ yönünden etkilemiştir. Nitekim, ricâl tarihleri gibi, hâl tercümelerinde de şahısların isimleri, mezhepleri, aklî ve bedenî vasıfları, doğum-ölüm tarihleri, varsa hocaları, talebeleri gibi bilgiler verilmektedir. Ayrıca, ricâl eserlerinde görülen tabakalara göre ve alfabetik tertip şekilleri, terâcim kitaplarında da kullanılmıştır. Bütün bunlar, hâl tercümelerinin, tamâmen ricâl kitaplarından esinlenerek oluşturulduğunu göstermektedir. Ancak, onlar, râvîler dışında; sultanların, emirlerin, valilerin, kadıların, şairlerin ediplerin ve diğer kişilerin biyografilerine de geniş bir şekilde yer vermektedirler. Bu nedenle, ricâl kitaplarından hacim bakımından da daha büyük eserlerdir⁽⁶³⁾.

(61) Yardım, *Hadis*, I, 21-22.

(62) Bu konuda geniş bilgi için bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 32.

(63) Ricâl kitaplarının, hâl tercümelerine tesirleri hakkında bilgi için bkz. Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 201; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 33.

İKİNCİ BÖLÜM
MUHADDİS TARİHÇİLER VE
TARİHLE İLGİLİ ESERLERİ

A. BUHÂRÎ ÖNCESİ MUHADDİS TARİHÇİLER VE TARİHLE İLGİLİ ESERLERİ

Muhaddis-tarihçilerin tarihle ilgili te'lif ettikleri ilk eserlerin Siyer ve Meğâzî'ye dâir olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, hadislerin sıhhatlerinin tespit edilebilmesi için, senedli olarak toplanmaya başlaması, muhaddisleri, bunları nakleden râvîleri de araştırmaya dolayısıyla tarihle ilgilenmeye sevketmiştir. Onlar eserlerinde, olayları, meydana geldikleri zamanı dikkate alıp, birbiriyle bağlantılar kurarak sıralama kaygısı içinde değillerdi. *et-Târîh* adıyla te'lif ettikleri kitaplarda, râvîlerin biyografilerini ele almışlardır. O hâlde hadis âlimlerinin, özellikle, ricâl tarihiyle ilgili yazdıkları eserlerle tarih ilmine katkıda bulundukları söylenebilir.

Bu alandaki çalışmaların hicrî II. yüzyılın sonlarında başladığı görülmektedir. Hadisçilerin tarihle ilgili eserleri hakkında bilgi edinilmesi, onların tarihle ne derece iç içe olduğunun görülmesi ve muhaddis tarihçiliğin târihî seyrinin tespiti açısından kaynakların kronolojik sırasıyla verilmesinde fayda mülâhaza edilmiştir.

Kronolojik Liste⁽⁶⁴⁾

1) el-Leys b. Sa'd (ö: 175/791)⁽⁶⁵⁾ ve 'Abdullah b. Mübârek'in (ö: 181/797) *et-Târîh*⁽⁶⁶⁾ adlı çalışmaları, muhaddis tarihçilere âit, ricâlle ilgili, tespit edebildiğimiz en eski kaynaklardır. Yine, 199/815 senesinde vefât eden İbn Zebâle diye tanınan Ebû'l-Hasan Muhammed b. el-Hasan b. Zebâle el-Mahzûmî el-Medenî (ö: 199/815)'nin *Târîh'ul-Medîne* veya *Ahbâr'ul-Medîne*⁽⁶⁷⁾ adlı eseri de râvîleri tanıtan ilk çalışmalardandır. Bu kitapların yazma ve matbû nüshaları günümüze kadar ulaşmamıştır.

(64) Eserlerin dipnot veya metin içindeki yazma ve matbû nüshaları ile muhtevâları hakkındaki bilgiler, Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı eseriyle, Yusuf Özbek'in *Hadis Literatürü* isimli kitabından tespit edilerek nakledilmiştir.

(65) el-Leys b. Sa'd'ın '*et-Târîh*' adlı eseri için bkz. Kehhâle, *Mu'cem'ül-Müellifin*, VIII, 162.

(66) Kehhâle, *Mu'cem'ül-Müellifin*, VI, 106.

(67) İbn'ün-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 108; Bağdâlı İsmâil Paşa, *Esmâ'ül-müellifin*, II, 9; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cem'ül-Müellifin*, IX, 191; Kâtib Çelebi, *Keşf'üz-zunûn*, I, 29; Kettânî, *Hadis Literatürü* (Çev. Yusuf Özbek), s.268; Fuad Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I, 343, nu. 2.

2) **Heysem b. 'Adî**, 130/747 senesinden önce doğmuş, Vâsıt'ta yaşamıştır. O, müverrih, neseb âlimi ve edîb idi. Cerh ve ta'dîl konusunda yazdığı kitaplarıyla şöhret bulmuştur. 206/821 veyâ 207/822 senesinde vefât etmiştir⁽⁶⁸⁾. **Heysem b. 'Adî**'nin, kaynaklarda yer alan tarihle ilgili 11 kitabı, hadis râvîlerini konu almıştır. Şahısların biyografileri ile hadis rivâyetindeki durumlarına yer veren kitaplar, muhaddislerin hadisleri nakletmedeki titizliklerini göstermektedir.

Târîh 'ale's-Sinîn⁽⁶⁹⁾, *Târîh 'ul-Eşrâf'il-Kebîr*, *Târîh 'ul-Eşrâf'is-Sağîr*, *Tabakât 'ul-Fukahâ' ve 'l-Muhaddisîn*⁽⁷⁰⁾, *Esmâ' Bakâyâ Kureyş fi 'l-Câhiliyye ve Esmâü men Vülidne*⁽⁷¹⁾, *Târîh 'ul-'Acem ve Benî Ümeyye*, *Tabakâtu men ravâ 'an 'in-Nebiyi (s.a.s)*, *Tesmiyet 'ül-Fukahâ' ve 'l-Muhaddisîn*⁽⁷²⁾, *Tevârîh 'ul-İrâk*⁽⁷³⁾, *Künâ el-Eşrâf*⁽⁷⁴⁾, *Târîh*⁽⁷⁵⁾ isimli eserler, **Heysem b. Adî**'nin bu konuyla ilgili olarak kaleme aldığı çalışmalarıdır.

3) **Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn** et-Temîmî, 130/748 senesinde Kûfe'de doğmuştur. Muhaddis ve neseb âlimi idi. Onun hadis aldığı hocaları arasında Mâlik, İbn Ebî Zî'b, Hemmâm b. Yahyâ, İbn 'Uyeyne ve Süfyan es-Sevrî vardır. Kendisinden rivâyette bulunanlar arasında ise Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim gibi kimseler bulunmaktadır. Fadl b. Dükeyn'in, hadis ulemâsı arasında sika olup olmadığı tartışılmıştır. Hocası Abdullah b. el-Mübârek ise, onu hassas ve güvenilir olarak vasfetmiştir. Buhârî, 175 mevzûda ondan faydalanmıştır. Onun te'lif ettiği tabakât kitaplarından, pek çok âlim, özellikle İbn Sa'd istifâde etmiştir. Fadl b. Dükeyn'in Şî'a eğilimli olduğu söylenir. 219/834 senesinde vefât etmiştir⁽⁷⁶⁾. Konuya dâir *et-Târîh*⁽⁷⁷⁾ ve *Tesmiyetü mâ intehâ ileynâ min'er-ruvât 'an Ebî Nu'aym* adında iki eseri vardır.

(68) Bkz. GAS, I, 272, nu. 11.

(69) Zirikli, *A'lâm*, IX, 115; *el-Fihrist*, s. 100; *Esmâ'ül-müellifîn*, II, 511; *Hadis Literatürü*, s. 272.

(70) *A'lâm*, IX, 361; *el-Fihrist*, s. 100; *Esmâ'ül-müellifîn*, II, 511; *Keşf'üz-zunûn*, I, 282.

(71) *el-Fihrist*, s. 100; *Esmâ'ül-müellifîn*, II, 511'de eserin adı, "*Esmâ' bakâyâ Kureyş fi 'l-Câhiliyye ve min ledün*" şeklinde geçmektedir.

(72) *el-Fihrist*, s. 99, 100.

(73) *Keşf'üz-zunûn*, I, 298.

(74) *Esmâ'ül-müellifîn*, II, 511.

(75) *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, X, 103; İbni Tağrıberdî, *Nücûm 'uz-zâhire*, II, 184.

(76) Bkz. *Tehzîb 'üt-Tehzîb*, VIII, 243-248; GAS, I, 101, nu. 29.

(77) GAS, I, 101, nu. 29; *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, X, 146.

Fuat Sezgin, **Ebû Nu‘aym** Ahmed b. ‘Abdullah **el-İsfehânî** (ö: 430/1038)’nin cem ettiği yazmanın, Zâhiriye kütüphânesinde bulunduğunu kaydetmiştir⁽⁷⁸⁾.

4) el-Ezrakî nâmı ile tanınan Ebû'l-Velîd Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî, *Târîhu Mekke* adlı eseriyle meşhûr olan bir târihçi olup, aynı zamanda muhaddistir. Mekke hakkında bize ulaşan en eski kitap ona nisbet edilmektedir. İbn Sa‘d, Mâlik, İbn ‘Uyeyne ve Ahmed b. Hanbel’den rivâyette bulunmuştur. Ezrakî, ‘Abdullah b. ‘Abbâs ve talebelerinden aldığı Mekke hakkındaki pek çok mâlûmatı muhâfaza etmiştir. Yine, Vehb b. Münebbih ve İbn İshâk’ın eserleri ile Vâkıdî’nin *Ahbâru Mekke* adlı eseri, başvurduğu kaynaklardandır. Bu kaynakların en önemlisi de, ‘Osmân b. ‘Amr b. Sâc el-Kuraşî’nin kitabıdır. 222/837 yılında vefât etmiştir⁽⁷⁹⁾.

Daha çok, dedesi Ahmed b. Muhammed’in rivâyetlerine dayanan *Ahbâru Mekke el-Müşerrefe*⁽⁸⁰⁾ adlı eserinin, siyâsî ve sosyal bir târih olmaktan ziyâde, şehrin yerleşim plânı ve topoğrafik yapısı, özellikle Kâbe ve hac menâsikine âit yerler hakkında geniş bilgi verdiği nakledilir⁽⁸¹⁾. Yusuf Özbek, kitabı, müellifinden, Ebû Muhammed İshâk b. Ahmed el-Huzâ‘î ile Ebû İshâk İbrâhim b. ‘Abdüssamed el-Hâşimî’nin rivâyet ettiğini kaydetmiştir⁽⁸²⁾.

Fuat Sezgin’in tespitine göre, eser, F. Wüstenfeld tarafından 4 cüz‘ hâlinde Leipzig 1858’de, 1964’te Beyrut’ta; Mekke’de Rüşdî Sâlih’in tahkîki ile Dâru’s-Sekâfe tarafından 1352’de basılmıştır⁽⁸³⁾.

(78) Bkz. *GAS*, I, 101, nu.29; *Mu‘cem ‘ül-Müellifin*, VIII, 67. Eserin yazma nüshaları için bkz. Zâhiriye, hadîs 387 (50a - 56a, 574 h.), mecmu‘ 24/16 (169a - 177a, 6.h.).

(79) Bkz. *Tehzib ‘üt-Tehzib*, I, 68-69; *GAS*, I, 344, nu.3.

(80) *GAS*, I, 344, nu.3; *A‘lâm*, VII, 93; *el-Fihrist*, s. 122; *Esmâ ‘ül-müellifin*, II, 11; *Mu‘cem ‘ül-Müellifin*, X, 198; *Keşf‘üz-zunûn*, I, 306; *Sem‘ânî, el-Ensâb*, I, 122. Eserin adı *Tehzib ‘üt-Tehzib*’te *Târîhu Mekke* olarak kaydedilmiştir. Bkz. I, 68.

(81) Bkz. Abdülkerim Özaydın, “Ezrakî, Ebû'l-Velîd”, *DİA*, XII, 69.

(82) Bkz. *Hadis Literatürü*, s. 268. Yazma nüshalar için bkz. Feyzullah 1373 (224 vr., 596 h.), Fatih 4184 (268 vr., 838 h.), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 3274 (197 vr., 906 h.), Muhammed Buhârî 250 (II, 342 vr., 725 h.), İstanbul Arkeoloji Müzesi 427 (210 vr., 746 h.), Konya, Yusufâğa 7500 (278 vr., 6.h.), Paris 1628 (273 vr., 7.h.), 1629 (2. bölüm, 154 vr., 762 h.), Gotha 1705 (143 vr.), Bodleian I, 791, Marsh 391 (230 vr.), 826, Marsh 605 (107 vr.), Cambridge, Qq 44 (220 vr.), Zâhiriye, târih 35 (135 vr., 532 h.), Ayasofya 2948 (323 vr., 866 h.), Rabât, Evkâf 432, Leiden 922 (156 vr.), 923 (117 vr., 7.h.), *GAS*, I, 344, nu. 3.

(83) Bkz. *GAS*, I, 344, nu. 3.

5) **Sa'îd b. Ebî Meryem** el-Hakem'in (ö: 224/838) hadis aldığı hocaları arasında; 'Abdullah b. 'Ömer el-'Umerî, İsmâ'il b. İbrâhîm b. 'Ukbe ve Nâfi' b. Yezîd vardır. Buhârî ve daha pek çok âlim ondan rivâyette bulunduğu nakledilir. Cerh- ta'dîl âlimleri onu sika râvîler arasında zikretmişlerdir. Sa'îd b. Ebî Meryem'in *Kitâb'un-Neseb* adlı eserinin, Mısır târihi ve orada yaşayan seçkin şahısların nesebleri hakkında bilgi verdiği ifâde edilir⁽⁸⁴⁾. Eserin yazma nüshaları tespit edilememiştir.

6) **Sa'îd b. 'Ufeyr** diye bilinen Ebû 'Osmân Sa'îd b. Kesîr el-Mısırf, 146/763 senesinde doğmuştur. O, Leys, Mâlik, İbn Lehî'a ve Süleyman b. Bilâl gibi âlimlerden hadis rivâyet etmiştir. Ondan rivâyette bulunanlar arasında; Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve en-Nesâî vardır. Endülüs târihi hakkında müstakil bir kitap te'lîf eden ilk târihçilerdendir. Sika bir muhaddis, fakîh, müverrih ve neseb âlimi olan Sa'îd b. 'Ufeyr, 226/840 yılında vefât etmiştir⁽⁸⁵⁾. Onun *Ahbâr'ul-Endülüs*⁽⁸⁶⁾ ile *Târîhu Fethi Dimeşk*⁽⁸⁷⁾ isimli kitapları bu sâhanın kaynakları arasında zikredilmiştir. Eserlerin baskı ve yazma nüshaları ile ilgili herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

7) **Sa'îd b. Mansûr** şöhreti ile bilinen Ebû 'Osmân Sa'îd b. Mansûr el-Horasânî'nin ebeveyni Merv'lidir. Ancak o, Cüzcan'da doğmuş, Belh'te büyümüş, Mekke'de ikâmet etmiştir. Mâlik ve Süfyân b. 'Uyeyne onun hocalarındandır. Müslim ile Ebû Dâvud ondan rivâyette bulunmuştur. Hadîste otorite idi. 227/842 senesinde vefât etmiştir⁽⁸⁸⁾. Fuat Sezgin, onun "*Cüz' tesmiyetü mâ intehâ ileynâ min'er-ruvâti 'an Sa'îd b. Mansûr*" adlı eserini, Ebû Nu'aym el-İsfehânî'nin topladığını kaydetmiştir⁽⁸⁹⁾.

8) Ebû 'Abdullah **Muhammed b. Ziyâd b. el-A'râbî**'nin (ö: 231/846) "*Târîh'ul-Kabâil*"⁽⁹⁰⁾ adlı kitabı da şahıslar hakkında bilgi veren kaynaklardandır.

(84) Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb'üt-Tehzîb*, IV, 16-17; *el-Fihrist*, s. 95; *Hadis Literatürü*, s. 267.

(85) Bkz. *Tehzîb'üt-Tehzîb*, IV, 66-67; *GAS*, I, 361, nu. 2.

(86) *GAS*, I, 361, nu. 2; Zehebî, *Tezkiret'ül-huffâz*, II, 427; İbn'ül-'Imâd, *Şezerât'üz-zeheb*, II, 58; *Hadis Literatürü*, s. 267. *Tehzîb'üt-Tehzîb*'te eserin adı *Ahbâr* olarak kaydedilmiştir. Bkz. IV, 67.

(87) *GAS*, I, 361, nu. 2.

(88) Bkz. *Tehzîb'üt-Tehzîb*, IV, 78-80; *GAS*, I, 104, nu. 38.

(89) Bkz. *GAS*, I, 104, nu. 38/3. Yazma nüshaları için bkz. Zâhiriye, mecma' 83 (19a – 25b, 6.h.), 101/15 (206a–218b, 6.h.).

(90) *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, X, 688; *Hadis Literatürü*, s. 272.

9) Ebû Zekerıyyâ **Yahyâ b. Ma'în** b. 'Avn b. Ziyâd el-Gatafânî el-Bağdâdî 158/775 senesinde doğmuştur. 'Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. 'Uyeyne ve Vekî' den ders dinlemiştir. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud ondan rivâyet ettiler. Râvîlerin ahvâli ile nesepleri konusunda güvenilir bir âlimdi⁽⁹¹⁾. Yusuf Özbek, İbn'ül-Medîni'nin, onun hakkında: "Âdem Aleyhisselâm'ın zürriyetinden Yahyâ b. Ma'în kadar çok hadîs yazmış bir kişiyi bilmiyoruz" dediğini ve Yahyâ'nın: "Elimle bir milyon hadîs yazdım" şeklindeki ifâdesini nakletmiştir⁽⁹²⁾. Yahyâ b. Ma'în, 233/847 yılında vefât etmiştir.

Onun *et-Târîh ve'l-İlel*⁽⁹³⁾ adlı eseri, cerh ve ta'dille ilgili tespit edebildiğimiz en eski kaynaktır. Fuat Sezgin, kitabın dört cilt olarak 1979'da, Mekke'de *Yahyâ b. Ma'în ve Kitâbuhu et-Târîh* adıyla basıldığını ifâde etmiştir⁽⁹⁴⁾. Ayrıca, *Ma'rîfet'ür-ricâl*⁽⁹⁵⁾, *Ma'rîfet'ür-ricâl ve's-su'âlât İbrâhim b. 'Abdullah b. el-Cüneyd el-Huttalî* (ö.260/874), (bkz. *Târîhu Bağdâd* VI, 120)⁽⁹⁶⁾, *Kelâm Yahyâ b. Ma'în fi'r-ricâl (K. el-mecrûhîn)*⁽⁹⁷⁾, *Cüz' min Târîh Ebî Sa'îd Hâşim b. Mersed et-Taberânî 'an Yahyâ b. Ma'în fi't-ta'dîl*⁽⁹⁸⁾, *Kitâb'ut-Târîh li-Mu'âviye b. Sâlih b. Ebî 'Abdillah el-Eş'arî 'an Yahyâ b. Ma'în* ve, hicrî 1400 yılında Dar'ul-Me'mûn li't-turâs tarafından Dimeşk'te basılan, *Târîhu 'Osmân b. Sa'îd e d-Dârimî 'an Yahyâ b. Ma'în fi t ecrîh'ir-ruvât ve ta'dîlihîm*⁽⁹⁹⁾ isimli kitapları da ricâl tarihi örnekleridir.

(91) Bkz. *Tehzîb'üt-Tehzîb*, XI, 246, 251; *GAS*, I, 106, 107, nu. 47; *A'lâm*, IX, 218; *Nücûm'uz-zâhire*, II, 272, 273; Hatip Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 181, 182; *Hadis Literatürü*, s. 261.

(92) Bkz. *Hadis Literatürü*, s. 261.

(93) *GAS*, I, 107, nu. 47/1; *A'lâm*, IX, 218; *el-Fihrist*, s. 231; *Esmâ'ül-müellifîn*, II, 515; *Mu'cem'ül-Müellifîn*, XIII, 232; *Tehzîb'üt-Tehzîb*, XI, 248.

(94) Bkz. *GAS*, I, 107, nu. 47/1. Yazması: Zâhiriye, mecma' 112 (vr. 1-166, 610 h.).

(95) *GAS*, I, 107, nu. 47/2; *A'lâm*, IX, 218; *Mu'cem'ül-Müellifîn*, XIII, 232. Yazmaları için bkz. Zâhiriye, mecma' 1 (I-II, 1a – 42b, 6. h.), 39/1 (Bölüm I, vr. 1-39, 4. h.), hadîs 387 (1a – 6a, 617 h.).

(96) *GAS*, I, 107, nu. 47/3.

(97) *GAS*, I, 107, nu. 47/4; *Tehzîb'üt-Tehzîb* XI, 250; *Târîhu Bağdâd*, XIV, 184; *Esmâ'ül-müellifîn*, II, 515; *Hadis Literatürü*, s. 261. Yazma nüshaları için bkz. Topkapı Sarayı, Ahmet III, 624/6 (21b – 29a, 8. h.), Ankara, Saib Efendi 1557 (29a – 36b, 732 h.). Eser Ebû Hâlid ed-Dakkâk Yezîd b. El-Heysem b. Tahmân el-Bâdî'nin rivâyeti ve Dr. Ahmed Muhammed Nûrseyf'in tahkîki ile hicrî 1400 senesinde Dâr'ul-Me'mûn li't-turâs tarafından Dimeşk'te, yazma nüshalarından neşredilmiştir. Bkz. *GAS*, I, 107, nu. 47/4.

(98) Eserin yazma nüshası: Topkapı Sarayı, Ahmet III, 624/10 (86a-87a, 628 h.).

(99) *GAS*, I, 107, nu. 47/5; *Hadis Literatürü*, s. 261.

10) el-Medîni nisbesi ile ün yapmış olan Ebû'l-Hasan 'Ali b. 'Abdullah, 161/777 senesinde Basra'da doğmuş sonra Bağdâd'a gitmiştir. Süfyân b. 'Uyeyne ve 'Abdurrezzâk b. Hemmâm'dan ders almış, Buhârî de ondan haber nakletmiştir. el-Medîni, hadîs, cerh ve ta'dîl, 'ilel konularında asrının imamıydı. Çeşitli mevzûlarda yaklaşık 200 kitap te'lif ettiği söylenen el-Medîni, 234/849 yılında vefât etmiştir⁽¹⁰⁰⁾.

Kaynaklarda ricâl tarihine dâir eserleri arasında , *Tesmiyetü evlâd el- 'aşara ve ğayrihim min ashâbi Resûlillâh*⁽¹⁰¹⁾, *'İlel'ül-Hadîs ve Ma'rifet'ür-Ricâl*⁽¹⁰²⁾, *Kitâb'ul-Esmâ' ve'l-Künâ* (8 cilt)⁽¹⁰³⁾, *Tabakât* (10 cilt) ile *Târîh* (10 cilt)⁽¹⁰⁴⁾ zikredilmiştir.

11) Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed el-Herevî el-Haddâd'ın (ö: 234/848) *Târîhu Herat*⁽¹⁰⁵⁾ adlı eserinin basma ve yazma nüshaları hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Muhaddis tarihçilerin, *Ahbâru Mekke*, *Ahbâr'ul-Endülüs*, *Târîhu Fethi Dimeşk*, *Târîhu Herât* isimli eserleri de, târihî bilgiler yanında, râvîlerin biyografileri ile hadis rivâyetindeki durumlarını ihtivâ etmektedir.

12) İbn Ebî Şeybe şöhreti ile tanınan Ebû Bekr 'Abdullah b. İbrâhîm 159/775 târihinde doğmuş, Bağdâd'ta yaşamıştır. O, 'Abdullah b. el-Mübârek ve Vekî' b. el-Cerrâh'tan nakilde bulunmuştur. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, İbn Mâce ondan rivâyet etmiştir. Asrının ünlü muhaddislerindendir. 235/894 yılında vefât etmiştir⁽¹⁰⁶⁾. Fuat Sezgin, İbn Ebî Şeybe'nin *et-Târîh* isimli eseri hakkında şu bilgileri nakletmiştir: Eserde, İslâm'ın doğuşu ele alınmıştır. Kitabı müellifinden, Abdân b. Ahmed el-

(100) Bkz. *Târîhu* Bağdâd, XI, 464; *GAS*, I, 108, nu. 49; el-Ensâb, V, 235; *Nücûm'uz-zâhire*, II, 277.

(101) *GAS*, I, 108, nu. 49/1. Yazmaları: Zâhiriye, mecma' 27/3 (vr. 23-39, 606 h.), 67 (vr. 68a – 77b, 609 h.), bkz. Brockelmann, *GAL*, II, 664.

(102) *GAS*, I, 108, nu. 49/2; *el-Fihrist*, 231; Bazı kaynaklarda “*Ma'rifet'ül-hadîs ve'l-'ilel*” adıyla geçmektedir. Bkz. *Tezkiret'ül-huffâz* II, 428; Sübkî, *Tabakât'uş-Şâfi'iyye*, II, 146. Yazma nüshası için bkz. Topkapı Sarayı, Ahmet III, 624/25 (255a – 268a, 628 h.).

(103) *A'lâm*, V, 118; *el-Fihrist*, s. 231; *Mu'cem'ül-Müellifin*, VII, 133.

(104) *A'lâm*, V, 118; *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XI, 60.

(105) *Mu'cem'ül-Müellifin*, II, 168; *GAS*, I, 351, nu. 3; *Tezkiret'ül-huffâz*, III, 877; *Şezerât'üz-zeheb*, II, 355; *Hadis Literatürü*, s. 278; Zehebî, *Mizân'ül-i'tidâl fî nakd'ir-ricâl*, I, 149; İbn Hacer, *Lisân'ül-mizân*, I, 291; *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XV, 339. Kehhâle, Ahmed el-Herevî'nin ölüm tarihini 334/946 olarak kaydetmiştir.

(106) Bkz. *GAS*, I, 108, nu. 50; Zehebî, “*Siyeru a'lâm'in-nübelâ*” adlı eserinde İbn Ebî Şeybe'nin ölüm târihini 297/910 olarak kaydetmiştir.

Cevâlikî ile Ebû 'Amr en-Nisâbü'rî rivâyet etmiştir. Hatip Bağdâdî ondan alıntı yapmıştır⁽¹⁰⁷⁾.

13) Ebû Mervân 'Abdûlmelik b. Habîb es-Sülemî (ö: 238/853)'nin *Tabakât'ul-Fukahâ*⁽¹⁰⁸⁾sı, ricâl tarihi hakkında yazılan kaynaklardandır.

14) Halife b. Hayyât, muhaddis ve tarihçidir. Aslen Basra'lıdır. İsmâ'il b. Ümeyye, Bişr b. el-Mufaddal ve İbn 'Uyeyne, onun, hadis aldığı hocalarındandır. Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Bakî b. Mahled ile, el-Hasan İbn Süfyân ondan rivâyette bulunmuşlardır. 240 senesinde vefât etmiştir⁽¹⁰⁹⁾. Yusuf Özbek, onun kaynaklarda zikredilen *Kitâb'ut-Târîh*⁽¹¹⁰⁾ adlı eseri ile ilgili şu bilgileri aktarmıştır: *Kitâb'ut-Târîh*, hicrî 232 yılına kadar cereyân eden olayları kapsayan mufasssal kronolojik bir târîh kitabıdır. Mûsâ b. Zekerîyyâ et-Tüsterî ile Bakî b. Mahled, eserin râvîleridir⁽¹¹¹⁾.

Prof. Dr. Ali Yardım'ın *Ashâb Bilgisinin Kaynakları ve Tirmizî'nin "Tesmiyetü Ashâb'in-Nebî"*si adlı makalesinden edindiğimiz bilgilere göre; Halife b. Hayyat'ın sahâbe ile ilgili önemli bilgileri ihtivâ eden *Tabakât'ur-Ruvât*⁽¹¹²⁾,ının muhtevâsı da, büyük ölçüde İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ına benzemektedir. Bununla birlikte eserin muhakkiki, yazdığı önsözde, İbn Sa'd ile karşılaştırarak, birbirine benzeyen ve

(107) Bkz. *GAS*, I, 109, nu. 50/2; *Hadis Literatürü*, s. 274; *Mu'cem'ül-Müellifin*, VI, 107; *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*'da eserin adı "*Târîhu Kebîr*" olarak kaydedilmiştir. Bkz. *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XIV, 21. Yazma nüshaları için bkz. Meşyeha Zâhiriye, mecma' 18 (127a), Berlin 9409 (113 vr. yk. 1250 h.), Berlin'deki yazma nüshanın mikrofili, Süleymâniye Kütüphânesi Mikrofili Arşivi (No. 2651)'nde mevcuttur.

(108) *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XII, 103-104.

(109) Bkz. *Tehzîb'üt-Tehzîb*, III, 138-139; *GAS*, I, 110, nu. 55.

(110) *GAS*, I, 110, nu. 55/1; *Hadis Literatürü*, s. 262; *A 'lâm*, II, 361; *Tezkiret'ül-huffâz*, II, 436; *Mizân'ül-i'tidâl*, I, 665; *Şezerât'üz-zeheb*, II, 94; *Mu'cem'ül-Müellifin* (Kehhâle, Halife b. Hayyât'a âit olan, "*et-Târîh*" ve "*Târîh'uz-zemini ve'l-'urcân ve'l-merdâ ve'l-umyân*" adında iki ayrı eseri zikretmektedir.), IV, 108; *el-Fihrist* (İbn'ün-Nedîm de eserin adını "*Târîh'uz-zemini ve'l-'urcân ve'l-merdâ ve'l-umyân*" şeklinde kaydetmiştir.), s. 232; *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XI, 473.

(111) Eserin, Rabât, Evkâf 199 (168 vr., 477 h.) nüshası, kaynaklarda "*Târîh'uz-Zamân*" adıyla geçmektedir. 10 cilttir. *GAS*, I, 110, nu. 55/1; *Hadis Literatürü*, s. 262.

(112) *GAS*, I, 110, nu. 55/2; *Keşf'üz-zunûn*, II, 1099; Eser bâzı kaynaklarda "*et-Tabakât*" adıyla geçmektedir. Bkz. *A 'lâm*, II, 361; *Mu'cem'ül-Müellifin*, IV, 108; *Tezkiret'ül-huffâz*, II, 436; *Şezerât'üz-zeheb*, II, 94; *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XI, 473.

benzemeyen yönlerini tesbit etmiştir⁽¹¹³⁾. Onun, râvîler tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda kaydedilen diğer bir kitabı da *Tabakât'ul-Kurrâ*'sıdır⁽¹¹⁴⁾. Ne var ki, söz konusu eserin, matbû ve yazma nüshaları hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

15) Ebû 'Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, 164/780 senesinde Bağdâd'ta doğmuştur. Doğduğu yerde dil ve hadis tahsîli yapmış, daha sonra ilim öğrenmek amacıyla uzun seyahatlere çıkmıştır. San'a'da, müfessir-muhaddis 'Abdürrezzâk b. Hemmâm'dan hadîs dinlemiştir. Fıkıh kültürünü Hicâz ile Bağdâd'taki hocalarına boçludur. Ebû Yûsuf (ö: 182/798)'tan ziyâde, Hicâz fıkıh ekolünde hüccet kabûl edilen Süfyân b. 'Uyeyne (ö: 196/811)'den etkilenmiştir. Bağdâd'ta Şâfi'î'nin fıkıh ve usûlû fıkıh derslerine de katılmıştır. Ashâb'ul-hadîsin tercih ettiği Hanbelî fıkıh ekolünün kurucusudur. 241/855 târihinde Bağdâd'ta vefât etmiştir⁽¹¹⁵⁾. Onun, *et-Târîh*⁽¹¹⁶⁾ adlı eseri ricâl hakkındadır.

16) Ebû Ca'fer Mahled b. 'Abdullah b. 'Ammâr el-Mevsilî'nin (ö: 242/856) *et-Târîh*⁽¹¹⁷⁾ ile *Kitâbu kebîr fî ma'rifet'ir-ricâl ve'l-'ilel*⁽¹¹⁸⁾ isimli eserleri de, râvîlerle ilgili kaleme alınan kaynaklardandır.

17) Ebû Bîşr Hârûn b. Hâtim el-Bezzâz et-Temîmî (ö: 249/863), muhaddis ve târihçidir. Onun *Târîh*⁽¹¹⁹⁾ adlı eseri ricâl tarihiyle ilgilidir.

(113) Ali Yardım'ın kitap hakkında tespit ettiği bilgilere göre; kitabın, Süheyl Zekkâr tarafından tahkîk edilerek iki kısım hâlinde yayımlanan baskısı (Dimeşk 1966), önsöz, fihrist, indeks vb. ilâvelerle birlikte, 1055 sâhife tutarındadır. Bkz. *Ashâb Bilgisinin Kaynakları ve Tirmizî'nin "Tesmiyetü Ashâb'in-Nebî"*si, İlahiyat Fakültesi Dergisi, II, 256, İzmir 1985. Yusuf Özbek, diğer baskısının, Ekrem Ziyâ'ul-'Umerî'nin tahkîki ile 2 cüz' hâlinde, 1967'de Bağdâd'ta neşredildiğini kaydetmiştir. Ayrıca, Mustafa Fayda, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde, eserin tanıtımını yapmıştır (Bkz. Mustafa Fayda, Ebû 'Amr Halife b. Hayyât, Kitâb'ut-Tabakât, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1969, XVII, 333-335). Yazma nüshalar için bkz. Zâhiriye, hadîs 544 (Bölüm I-V, 97 vr., 4.h.); Kâhire, Dâr'ul-Kütüb, mustalah 475, GAS, I, 110, nu. 55/2.

(114) *el-Fihrist*, s. 232; *Mu'cem'ül-Müellifin*, IV, 108.

(115) Bkz. GAS, I, 502, nu. 1.

(116) *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XIII 521, XVI, 24.

(117) *Mu'cem'ül-Müellifin*, X, 228; *Şezerât'üz-zeheb*, II, 101; *Hadis Literatürü*, s. 273. Ebû Ca'fer Mahled b. 'Abdullah b. 'Ammâr el-Mevsilî'nin *et-Târîh* adlı eseri, *Esmâ'ül-müellifin*'de, *Târîhu Mevsil* olarak kaydedilmiştir. Bkz. II, 13.

(118) *Mu'cem'ül-Müellifin*, X, 228; *Tezkiret'ül-huffâz*'da eserin adı *Kitâbu kebîr fî'r-ricâl ve'l-'ilel* şeklinde geçmektedir. Bkz. II, 494.

(119) *A'lâm*, IX, 39; GAS, I, 316, nu. 15; *Mu'cem'ül-Müellifin*, XIII, 128; *Mizân'ül-i'tidâl*, IV, 282; *Lisân'ül-Mizân*, VI, 178. Yazması: Zâhiriye, mecmâ' 40 (I bölüm, vr. 211-218, sana' 521); bkz. Brockelmann G. II, 662; GAS, I, 316, nu. 15. Eser, Sekînet'üş-Şihâbî'nin tahkîki ile *Mecmu' Mecme'at'il-Luğat'il-'Arabiyye* dergisinde (sayı:53, 1978, s. 107-147) neşredilmiştir. *Hadis Literatürü*, s. 273.

18) Ebû Hafs ‘Amr b. ‘Ali el-Fellâs’ın (ö: 249/863) üç cüz’lük *Târîh*’ini müellifinden, Muhammed b. el-Hasan b. Şehriyâr ile Ebû Yezîd Hâlid b. en-Nadr el-Kureşî’nin rivâyet ettiği kaydedilmiştir⁽¹²⁰⁾.

19) Ebû Mûsâ Muhammed b. el-Müsennâ b. ‘Ubeyd b. Kays b. Dînâr’ın (ö: 252/866) *Târîh*⁽¹²¹⁾ isimli eseri de hadis râvîlerini konu almaktadır.

B. BUHÂRÎ’NİN TARİHE DÂİR ÇALIŞMALARI

Buhârî, *et-Târîh’ul-Kebîr*⁽¹²²⁾ adlı eserinde, sahâbe zamanından kendi dönemine kadar, kendisinden hadîs rivâyet olunmuş ricâlin isimlerini biraraya getirmiştir. Kitap hakkında Yusuf Özbek şu bilgileri kaydetmiştir: Erkek, kadın, sika veya zayıf olan râvîlerin madde başlıklarının toplamı 40.000’e yakındır. el-Hâkim, bu 40.000 kişi arasında cerhedilenleri toplamış, bunların sayısı 126’yı geçmemiştir. *et-Târîh’ul-Kebîr*, alfabetik tasnifle kaleme alınan ilk eserdir. Hz. Peygamber’in ismine hürmeten, eserine, “Muhammed” adı ile başlamıştır. Ayrıca o, daha sonra târîh, isim ve künyeler hakkında yazılan kitaplar ile, ilerki devir muhaddis ve ulemâsının temel başvuru kaynaklarından birisi olmuştur. Ebû’l-‘Abbâs Muhammed b. ‘Abdurrahmân es-Serahsî (ö: 325/937)’nin şu sözü, ulemânın bu kitaba duyduğu ihtiyâca işâret etmektedir: “Şu dört kitabı, ne oturduğumda ne de yolculuğum sırasında yanımdan hiç ayırmadım: *Kitâb’ul-Müzenî, Kitâb’ul-‘Ayn, et-Buhârî’nin et-Târîh’ul-Kebîri ile Kelile ve Dimne*”⁽¹²³⁾.

(120) Bkz. *Hadis Literatürü*, s. 272.

(121) *Hadis Literatürü*, s. 273. Eserin adı *A’lâm*’da *ez-Zemen* olarak zikredilmiştir. Bkz. VII, 240.

(122) *GAS*, I, 132, nu. 69/1; *el-Fihrist*, 230; *Mu’cem’ül-Müellifin*, IX, 53; *Esmâ’ül-müellifin*, II, 16; *Hadis Literatürü*, s. 260; Bazı kaynaklarda, Buhârî’nin “*et-Târîh*” adlı eserinin olduğu belirtilmektedir. Bkz. *A’lâm*, VI, 258; *Tezkiret’ül-huffâz*, II, 555; *Tehzîb’üt-Tehzîb*, IX, 42, 47; *Târîhu Bağdâd*, II, 4, 7, 8, 33; *Siyeru a’lâm’in-nübelâ*, XII, 400, 403, 407, 426, 434, 441, 465, 470; Zehebî “*Siyer*”inde ondan iktibas etmiştir. Bkz. VII, 92, 406; IX, 419. Yazma nüshaları için bkz. Ayasofya 3069 (I, 176 vr., 702 h.), 3070 (II, 287 vr., 702 h.), 3071 (III, 290 vr., 702 h.); Topkapı Sarayı, Ahmet III, 2969/1 (IV, 1a – 380b, 626 h., Ayasofya nüshasının kopyası); Köprülü 1053 (I, 378 vr., 573 h.); Âsafiye I, 774, ricâl 63 (IV); Kâhire’de bir nüshanın fotoğrafı V, 102; Paris 5908 (IV, 96 vr., 415 h.); Zâhiriye, mecma’ 66/15 (bir mücelleden bir bölüm, 214a – 266a, 5. h.); Chester Beatty 3433 (447 vr., 6. h.); Ezher V, 376, târîh 681 (III, 30 vr., 485 h.); Patna 2422 (62 vr., 5. h.); Cezâyir, Sübhân 29762/4 (126 vr.). *GAS*, I, 132, 133; *Hadis Literatürü*, s. 260.

(123) *Tezkiret’ül-Huffâz*, III, 824.

Kitabı, müellifinden rivâyet edenlerden bâzıları; Ebû'l-Hasan Muhammed b. Sehl el-Fesevî, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. el-Fadl el-Fesevî, el-Hâris b. Fudayl ile Ebû Ahmed Muhammed b. Süleymân ed-Dellâl en-Nîsâbü'rî'dir⁽¹²⁴⁾.

“Eser, 4 cild 8 kısım hâlinde 1941-1945 yılları arasında Haydarâbâd'da basılmıştır. Eserin devâmı mâhiyetinde olan Kitâb'ul-künû da, aynı yerde, 1942 senesinde yayımlanmıştır. Ayrıca son senelerde bir seri altında 9 cild hâlinde ofset baskısı da yapılmıştır”⁽¹²⁵⁾.

et-Târîh 'ul-Evsat⁽¹²⁶⁾ ise, *et-Târîh 'ul-Kebîr*'den farklı olarak, alfabetik değil, kronolojiktir. Râvîlerin vefât târihlerinin sırasına göre yazılmıştır. Kronolojik usûle göre tertib edilen ilk ricâl tarihidir. Kendisinden sonra yazılan tarih kitaplarına örnek teşkil etmiştir. Müelliften eseri rivâyet eden râvîleri arasında; 'Abdullah b. Ahmed b. 'Abdüsselâm el-Cebbâb ile, Ebû Muhammed Zenceveyh b. Muhammed em-Nîsâbü'rî⁽¹²⁷⁾ vardır.

Buhârî'nin *et-Târîh 'us-Sağîr*⁽¹²⁸⁾ isimli eserinin, sahâbeye dâir bilgi veren kronolojik bir târih kitabı olduğu nakledilir. Araştırmalarımız netîcesinde, Muhammed el-Ca 'ferî'nin tahkîki ile 1324 yılında Allahâbâd ve 1325'te Ahmedâbâd'da *et-Târîh 'us-Sağîr* adıyla basılan⁽¹²⁹⁾ nüshanın aslında, *et-Târîh 'ul-Evsat* olduğu tespit edilmiştir. *et-Târîh 'us-Sağîr* ismiyle matbû bir başka nüshayı, Mahmud İbrâhîm Zâyed tahkik ederek 1406/1986'da Beyrut'ta yayımlamıştır. Fuat Sezgin ile Yusuf Özbek'in kaydettiğine göre, *et-Târîh 'us-Sağîr* ve *et-Târîh 'ul-Evsat*'ın yazma nüshaları yurt dışındaki kütüphânelerde mevcuttur. İşin hakîkatinin öğrenilebilmesi için, bu yazma nüshaların

(124) Bkz. *Hadis Literatürü*, s. 260.

(125) Yardım, *Ashâb Bilgisinin Kaynakları ve Tirmizî'nin “Tesmîyetü Ashâb'in-Nebî”si*, İlh. Fak. Derg., II, 257. Ayrıca bkz. *GAS*, I, 132, 133; *Hadis Literatürü*, s. 260.

(126) *GAS*, I, 133, 69/2; *el-Fihrist*, s. 230; *Hadis Literatürü*, s. 261; Zehebî, “*Siyeru a'lâm'in-nübelâ*” adlı eserinde ondan iktibas etmiştir. Bkz. V, 222. Yazması: Bankipore XII, 32, No. 687 (56 vr. 12. h., tamamı değil), *GAS*, I, 133; *Hadis Literatürü*, s. 261.

(127) Bkz. *Hadis Literatürü*, s. 261.

(128) *GAS*, I, 133; *el-Fihrist*, s. 230; *Esmâ'ül-müellifîn*, II, 16; *Hadis Literatürü*, s. 261; *Siyer*'in kaynaklarındandır. Bkz. I, 16; II, 418; V, 194; XVII, 99. Yazma nüshaları: Berlin 9914 (I, vr. 9-229); Bankipore XII, 33, 34, No. 688 (175 vr., 1293 h.), 689 (325 vr., 1315 h.); Bûhâr 221 (228 vr., 13. h.); Râmpûr I,623, târih 25-26 (1292-1293 h.); Zâhiriye, hadîs 10 (287 vr., 361 h.'den önce); Haydarâbâd, Osmâniye Üniversitesi Kütüphânesi A.292 (168 vr., 1290 h.), *GAS*, I, 133.

(129) Bkz. *GAS*, I, 133; *Hadis Literatürü*, s. 261.

incelenerek *et-Târîh 'us-Sağîr*'in durumunun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Eserin adıyla ilgili ihtimaller, araştırmanın 3. bölümünde ele alınmıştır.

Buhârî'nin tarihle ilgili kaynaklarda zikredilen diğer eserleri; *Kitâb 'ud-du 'afâ 'is-sağîr*⁽¹³⁰⁾, *et-Târîhu fî ma 'rifeti ruvât 'il-hadîs nakalet 'il-âsâr ve 's-sünen ve temyîzu sikâtihim min du 'afâ 'ihim ve-târîhu vefâtihim* (Fuat Sezgin'in kaydettiği yazma: Topkapı Sarayı, Medîne 524 (18 vr., 11. h.), *et-Tevârih ve 'l-Ensâb*⁽¹³¹⁾, *Kitâb 'ül-Künâ*⁽¹³²⁾ ile *Esmâ 'üs-Sahâbe*'dir⁽¹³³⁾.

C. BUHÂRÎ SONRASINDA GELİŞEN LİTERATÜR

Buhârî ile birlikte, muhaddis tarihçilerin çalışmaları daha sistemli hâle gelmiştir. Onun ortaya koyduğu alfabetik usûl ile kronolojik usûl, sonraki muhaddisler tarafından benimsenerek geliştirilmiştir. Özellikle de mu'cem, meşyeha türü eserlerde çokça kullanılan yöntemler olmuştur.

Buhârî'den sonraki dönemde, tabakât kitapları yanında, hadis rivâyetinde zayıf ve güvenilir olan râvîlerle ilgili olarak *el-Cerh ve 't-ta 'dîl*, *Kitâb 'ud-du 'afâ*, *Kitâb 'us-sikât* ve *Kitâb 'ud-du 'afâ* ve *'s-sikât* adlarıyla eserler te'lif edilmeye başlanmıştır⁽¹³⁴⁾. Tarihle ilgili çalışmaları olan bâzı muhaddis tarihçiler şunlardır:

1) **el-Cûzecânî** nâmı ile tanınan Ebû İshâk İbrâhim b. Ya'kûb el-Cûzecânî, Şam'da doğmuş ve orada yaşamıştır. Yezîd b. Hârûn ve Ahmed b. Hanbel'den rivâyette bulunmuştur. Ondan rivâyet edenler arasında: Ebû Dâvud, et-Tirmizî, en-Nesâî ile et-Taberî vardır. Çok sayıda kitap te'lif etmiştir. İbn Cerîr et-Taberî; *Târîh*, *Tefsîr*,

(130) *GAS*, I, 133; Kitabın adı *el-Fihrist*, s. 230'da ve *Esmâ 'ül-müellifîn*, II, 16'da "*Kitâb 'ud-Du 'afâ*"; *A 'lâm*, VI, 258'de "*Du 'afâ*" olarak kaydedilmiştir. Yazmaları: Laleli 2089/2 (12a – 30a, 731 h.); Bankipore XII, 35, No. 690 (36 vr.). Eser 1323'te Agra'da, 1325'te Allahâbâd'da basılmıştır. *GAS*, I, 133.

(131) Yazması: Topkapı Sarayı, Ahmet III, 2969/2 (382a – 399b, 626 H.), *GAS*, I, 133; *Hadis Literatürü*, s. 261.

(132) *GAS*, I, 133; Bâzı kaynaklarda eserin adı "*el-Esmâ' ve 'l-Künâ*" olarak geçmektedir. Bkz. *el-Fihrist*, s. 230; *Esmâ 'ül-müellifîn*, II, 16; *Mu'cem 'ül-Müellifîn*, IX, 53. Kitap 1360'ta Haydarâbâd'da basılmıştır. *GAS*, I, 133.

(133) *Esmâ 'ül-müellifîn*, II, 16.

(134) Buhârî'den sonra gelen muhaddis tarihçilerin kaleme aldıkları tarihle ilgili eserlerin kronolojik listesi için bkz. Ek-1. Çalışmamızın II. bölümünde eserleri zikredilen muhaddis tarihçilerin, Ek-1'de, sâdece isimleri kaydedilmiştir.

Tehzîb 'ül-Âsâr adlı eserlerinde el-Cûzecânî'den istifâde etmiştir. el-Cûzecânî, 259/873 senesinde vefât etmiştir⁽¹³⁵⁾.

Ricâl tarihiyle ilgili, *eş-Şeceratü fî avâl'ir-ricâl*⁽¹³⁶⁾, *Kitâb 'ud-Du 'afâ*⁽¹³⁷⁾ ve *el-Cerh ve 't- Ta' dîl*⁽¹³⁸⁾ isimli eserleri kaleme almıştır.

2) **M üs lim** diye tanınan Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî, 202/817 yılında Nîsâbü'r'da dünyaya gelmiştir. İlk olarak 218 senesinde hadîs dinlemeye başlamıştır. İlim öğrenmek maksadıyla birkaç kez İslâm ülkelerini dolaşmıştır. Hadîste sika olup, fıkhıta âlimdir. Buhârî'nin *Sahîh*'inden sonra en güvenilir hadîs kaynağı olarak kabûl edilen *el-Câmi 'us-Sahîh* adlı eseriyle şöhret bulmuştur. 261/875 târîhinde Nîsâbü'r yakınlarındaki Nasrâbâd'da vefât etmiştir⁽¹³⁹⁾.

Onun, *Kitâb 'ül-künâ ve 'l-esmâ*⁽¹⁴⁰⁾, *Kitâb 'ut-Tabakât*⁽¹⁴¹⁾, *Ricâlü 'Urve b. ez-Zübeyr*⁽¹⁴²⁾, *et-Târîh*⁽¹⁴³⁾, *Kitâbu evlâd'is-sahâbe*⁽¹⁴⁴⁾, *Tesmiyetü şuyûhu Mâlik ve Süfyân ve Şu 'be*⁽¹⁴⁵⁾ adlı çalışmaları, râvîler tarihi hakkındadır.

3) **İbn Mâce** künyesiyle meşhûr olan Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, 209/824'de Kazvin'de doğmuştur. İlim öğrenmek için İran, Mezopotamya, Arabistan, Sûriye ve Mısır'a yolculuklar yapmıştır. Kendisinin *Sünen*'den başka tefsir

(135) Bkz. *Tehzîb 'üt-Tehzîb*, I, 158-159; *GAS*, I, 135, nu. 74.

(136) Yazması: Zâhiriye, hadîs 249 (vr. 27-50), *GAS*, I, 135, nu. 74/2.

(137) *A 'lâm*, I, 76; *Mu'cem 'ül-Müellifin*, I, 128; *Tehzîb 'üt-Tehzîb*, I, 159.

(138) *A 'lâm*, I, 76; *Mu'cem 'ül-Müellifin*, I, 128.

(139) Bkz. *GAS*, I, 136, nu. 76.

(140) *GAS*, I, 143, nu. 76/2; Kaynaklarda eserin adı farklı şekillerde geçmektedir. Bkz. "*el-Esmâ*" ve "*l-Künâ*" ismiyle, *A 'lâm*, VIII, 118'de kitabın 4 cilt olduğu kaydedilmiştir; *el-Fihrist*, s. 231; *Mu'cem 'ül-Müellifin*, XII, 232; *Esmâ 'ül-müellifin*, II, 432; *Tezkiret 'ül-huffâz*, II, 590; "*Künâ*" adıyla, *Keşf'üz-zunûn*, II, 1453; *Tehzîb 'üt-Tehzîb*, X, 114; "*el-Esâmî ve 'l-Künâ*" şeklinde, *Siyeru a 'lâm'in-nübelâ*, XII, 579. Yazma nüshaları için bkz. Şehid Ali 1932 (57 vr., Dârekutnî (ö: 385/995)'den aynen alınmıştır.); Topkapı Sarayı, Ahmet III, 2969/3 (400a - 460a, 626 h.); Zâhiriye, mecma' 1 (vr. 41 - 104b, 6. h.); Tal'at, mustalah 127 (76 vr), *GAS*, I, 143, nu. 76/2.

(141) *GAS*, I, 143, nu. 76/4; *A 'lâm*, VIII, 118; *el-Fihrist*, s. 231; *Siyeru a 'lâm'in-nübelâ*, XII, 579; *Tezkiret 'ül-huffâz*, II, 590; *Tehzîb 'üt-Tehzîb*, X, 114; Kitabın adı, *Esmâ 'ül-müellifin*, II, 432'de ve *Keşf'üz-zunûn*, II, 1099'da "*Tabakât 'ur-Ruvât*" olarak zikredilmiştir. *Mu'cem 'ül-Müellifin*, XII, 232'de de "*Tabakât 'ut-Tabi'in*" şeklinde geçmiştir. Yazması: Topkapı Sarayı, Ahmet III, 624/26 (279a - 297b, 628 h.), *GAS*, I, 143, nu. 76/4.

(142) Yazması: Zâhiriye, mecma' 55/11 (vr. 139 - 147, 463 h., el-Hatîb el-Bağdâdî'den aynen alınmıştır), *GAS*, I, 143, nu. 76/5.

(143) *el-Fihrist*, s. 231; *Esmâ 'ül-müellifin*, II, 432.

(144) *A 'lâm*, VIII, 118; *Esmâ 'ül-müellifin*, II, 432; *Tezkiret 'ül-huffâz*, II, 590.

(145) *A 'lâm*, VIII, 118.

ve târîh sâhalarında eserleri bulunmaktadır. 273/886 yılında vefât etmiştir⁽¹⁴⁶⁾. *Târîhu Kazvin*⁽¹⁴⁷⁾ isimli eseri ricâl tarihi ile ilgilidir.

4) **Ebû Dâvud** diye şöhret yapmış olan Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş‘as es-Sicistânî, 202/817 senesinde Sicistan’da dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarda ilim öğrenmeye başlamış; Nîsâbûr, Horasan, Kûfe, Hicaz, Mezopotamya, İran, Sûriye ve Mısır’a yolculuklar yapmıştır. Ahmed b. Hanbel, Ebû Seleme et-Tebûzekî, Ebû’l-Velîd et-Tayâlisî ve Süleymân b. ‘Abdurrahmân ed-Dîmeşkî onun hocalarındandır. Tirmizî, Nesâî, Ebû ‘Avâne ve Ebû Dâvud’un oğlu Ebû Bekr ondan rivâyette bulunmuştur. 275/888’de vefât etmiştir⁽¹⁴⁸⁾.

Ebû Dâvud’un kaynaklarda zikredilen, *Tesmiyetü ihvet’il-lezîne ruviye ‘anhüm’ül-hadîs*⁽¹⁴⁹⁾, *Kitâb fî’r-Rical*⁽¹⁵⁰⁾, *Ahbâru Ebî Dâvud*⁽¹⁵¹⁾, *el-‘Irâkiyyîn, el-Horasâniyyîn, eş-Şâmiyyîn, Mısıriyyîn, Cezeriyyîn*⁽¹⁵²⁾ adlı eserleri, hadis râvîlerini konu almaktadır.

5) Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. Süfyân el-Fesevî, İran’da, Fasâ’da doğmuştur. Şam, Hims, Filistin ve Mısır gibi önemli ilim merkezlerine gitmiştir. Sika bir muhaddis olarak kabul edilir. *et-Târîh’ul-Kebîr* adlı kitabıyla meşhûr olmuştur. 277/890’da, Basra’da vefât etmiştir⁽¹⁵³⁾. Yusuf Özbek, onun *Kitâb’ul-Ma‘rife ve’t-Târîh*⁽¹⁵⁴⁾ isimli

(146) Bkz. *Tehzîb’üt-Tehzîb*, IX, 468-469.

(147) *A’lâm*, VIII, 15; *Keşf’üz-zunûn*, I, 300; *Hadis Literatürü*, s. 267; bazı kaynaklarda eserin adı “*Târîh*” olarak geçmektedir. Bkz. *Mu‘cem’ül-Müellifîn*, XII, 115; *Tezkiret’ül-huffâz*, II, 636; *Tehzîb’üt-Tehzîb*, IX, 468; *Siyeru a’lâm’in-nübelâ*, XIII, 277-279; *Şezerât’üz-zeheb*, II, 164; *Nücûm’uz-zâhire*, III, 70.

(148) Bkz. *Tehzîb’üt-Tehzîb*, IV, 149-152; *GAS*, I, 152, nu. 96.

(149) Yazması: Zâhiriye, mecma‘ 129 (vr. 216a223b, 6. h.), *GAS*, I, 152, nu. 96/6; Eserin adı *A’lâm*’da “*Tesmiyet’ül-Ihvetî*” şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. *A’lâm*, III, 182; *Keşf’üz-zunûn*’da ise, “*Kitâb’ul-Ihve*” şeklinde geçmektedir. Bkz. II, 1387.

(150) Yazma nüshası, Zâhiriye, mecma‘ 46/1, *GAS*, I, 152, nu. 96/6.

(151) *A’lâm*, III, 182.

(152) *Tehzîb’üt-Tehzîb*, IV, 149; *Târîhu Bağdâd*, IX, 55; *Şezerât’üz-zeheb*, II, 167.

(153) *GAS*, I, 319, nu. 21.

(154) *GAS*, I, 319, nu. 21; *Hadis Literatürü*, s. 273; Bazı kaynaklarda “*Târîh’ul-Kebîr*” adıyla geçmektedir. Bkz. *A’lâm*, IX, 260; *Esmâ’ül-müellifîn*, II, 537; *Mu‘cem’ül-Müellifîn*, XIII, 249; *Tezkiret’ül-huffâz*, II, 583; Eserin “*Târîh*” ismiyle geçtiği kaynaklar için bkz. *Siyeru a’lâm’in-nübelâ*, XIII, 180; *Şezerât’üz-zeheb*, II, 171; *Nücûm’uz-zâhire*, III, 77; *Keşf’üz-zunûn*’da da, “*Târîh’ul-Fesevî*” şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. *Keşf’üz-zunûn*, I, 299, 310; *Siyer*’in kaynaklarındandır. Bkz. II, 373; IV, 301; VII, 14, 190; VIII, 419; IX, 163, 582; X, 251; XI, 49; XV, 531; XIX, 10. Yazmaları: Topkapı Sarayı, Revan Köşk 1554 (II.cild, 244 vr., samâ‘ 551 h.’den önce); Es‘ad Efendi 2391 (3. cild, 335 vr.), *GAS*, I, 319, nu. 21.

eserini müellifinden rivâyet edenin, ‘Abdul-lah b. Ca‘fer b. Durustaveyh olduğunu kaydetmiştir⁽¹⁵⁵⁾.

“Eser, Topkapı Sarayı nüshası esas alınarak Bağdâd’ta neşredilmiştir. Dr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî tarafından neşre hazırlanıp Irak Evkaf Dîvânı Başkanlığı’nca İslâmî Mîrâsı Diriltme serîsinden üç kalın cild hâlinde (I. cild, 1394/1974; II. cild, 1395/1975; III. cild, 1396/1976 senelerinde) yayımlanmıştır”⁽¹⁵⁶⁾.

6) **Tirmizî** nâmı ile tanınan Ebû ‘Îsâ Muhammed b. ‘Îsâ et-Tirmizî, 210/828 târihinde Ceyhûn nehri yakınlarındaki Tirmiz’de doğmuştur. Önce, hocalarından biri olan Buhârî’den ders almış; sonra, Horasan, ‘Irâk ve Hicaz bölgelerine seyahâtler yapmıştır. Ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybetmiştir. 279/892 yılında, Tirmiz’de vefât etmiştir⁽¹⁵⁷⁾.

Tesmiyetü ashâbi Resûlillâh⁽¹⁵⁸⁾, Târîh⁽¹⁵⁹⁾, Kitâb ‘ul-esmâ’ ve ‘l-künâ⁽¹⁶⁰⁾ Tirmizî’nin tarihle ilgili eserleridir.

7) **en-Nesâî** nisbesi ile tanınan Ebû ‘Abdurrahmân Ahmed b. ‘Ali b. Şu‘ayb, 215/830 senesinde doğmuştur. 230/845’te hadîs öğrenmek için yolculuklara başlamıştır. Horasân, ‘Irâk, Hicâz Şâm ve Mısır’da; Kuteybe b. Sa‘îd, İshâk b. Râhûye, Hişâm b. ‘Ammâr gibi büyük hadîs ulemâsının çoğundan hadîs dinlemiştir. Mısır’da uzun bir süre ikâmet ettikten sonra Şâm’a yerleşip orada kadılık yapmıştır. Nesâî, devrinin en meşhûr hadîs otoritelerinden biriydi. 303/915 yılında Remle’de vefât etmiştir⁽¹⁶¹⁾.

(155) Bkz. *Hadis Literatürü*, s. 273. Ayrıca kitabın tanıtımı için bkz. Fayda, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, “Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. Süfyân el-Fesevî, Kitâb ‘ul-Ma‘rife ve ‘t-Târîh”, XXII, 383-384.

(156) Yardım, *Ashâb Bilgisinin Kaynakları*, DEÜ İl. Fak. Dergisi, II, 259, İzmir 1985. Ayrıca bkz. *Hadis Literatürü*, s. 273.

(157) Bkz. *Tehzîb ‘üt-Tehzîb*, IX, 344; *GAS*, I, 154, 159, nu. 100.

(158) Yazmaları: Laleli 2089/1 (I-11a, 7. h.); Şehid Ali 2840/1 (vr. 10-26, 776 h.), *GAS*, I, 159, nu. 100/3; Yardım, “Ashâb Bilgisinin Kaynakları”, *DEÜ, İl. Fak. Dergisi*, II, 260, 280.

(159) *A‘lâm*, VII, 213; *el-Fihrist*, s. 233; *Esmâ ‘ül-müellifin*, II, 19; *Mu‘cem ‘ül-Müellifin*, XI, 105; Kitabın adı, *Tehzîb ‘üt-Tehzîb*, IX, 345’te ve el-Ensâb, I, 459’da “*Tevârîh*” olarak geçmektedir.

(160) *Tehzîb ‘üt-Tehzîb*, IX, 345.

(161) Bkz. *GAS*, I, 167, nu. 129.

Kaynaklarda zikredilen, *Kitâbu'ud-Du'afâ'i ve'l-Metrûkîn*⁽¹⁶²⁾, *Tesmiyetü fukahâ'i el-emsâr min ashâbi Resûlillâh (s.a.s) ve-men ba'dehüm min ehl'il-Medine* (yazması: Topkapı Sarayı, Ahmet III, 624/4 (15a – 17b, 8. h.), *Tesmiyetü men lem yervi 'anhü ğayra raculin vâhidin*⁽¹⁶³⁾, *Fedâil'us-Sahâbe*⁽¹⁶⁴⁾, Nesâî'nin hadis râvîleri hakkında kaleme aldığı kitaplarıdır.

8) **ed-Dârekutnî** nisbesi ile tanınan Ebû'l-Hasan 'Ali b. 'Ömer, 305 (306) / 918 (919)'da Bağdâd'ın bir köyü olan Dârülkutn'da doğmuştur. İlim uğrunda çok sayıda yolculuk yapmıştır. Dönemindeki meşhûr ulemânın çoğundan ilim almıştır. Hadîs ilmine sâhip olmasının yanı sıra, kırâât, ensâb ve edebiyatta da âlimdi. Şîî şâir es-Seyyid el-Himyerî'nin *Dîvân*'ı gibi bâzı şiir dîvânlarını ezberlemiş, bu nedenle şîilikle ithâm edilmiştir. Hadîs râvîlerini tenkîd ve cerh-ta'dîl konularındaki eserleri onun ilmî kıymetini ortaya koymuştur. Dârekutnî'nin muhaddisler hakkındaki hükümleri, daha sonraki ulemâya da bu konuda rehber olmuştur. 385/995 yılında Bağdâd'ta vefât etmiştir⁽¹⁶⁵⁾.

Dârekutnî'nin de râvîlerle ilgili eserleri şunlardır: *Kitâb'ud-du'afâ' ve'l-metrûkîn*⁽¹⁶⁶⁾, *Zikru esmâ'it-tâbi'in ve-men ba'dehüm mimmen sahhat rivâyetühû min'es-sikât 'inde Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî* (yazmaları: Laleli 2089/4 (45a – 60a, 7. h.); Köprülü 40 (172a – 200b, 7. h.), *Zikru esmâ'it-tâbi'in ve-men ba'dehüm mimmen sahhat rivâyetühû 'inde Müslim* (yazması: Köprülü 40/5 (vr. 186-200, 7. h.), *Esmâ'üs-sahâbe elletî ittefeka fihâ el-Buhârî ve-Müslim ve-mâ inferada bihî küllün minhümâ* (yazması: Kâhire VIII, 18, mecma' 801 (103 vr., 1060 h.), *Ricâl'ül-Buhârî ve-*

(162) GAS, I, 168, nu. 129/3; A'lâm, I, 164; Mu'cem'ül-Müellifin, I, 244. Yazmaları: Laleli 2089/3 (vr. 31–41, 8. h.); Topkapı Sarayı, Ahmet III, 624/1 (vr. 1b – 17b, 8. h.); Ayasofya 1541/2 (9 vr., 805 h.); British Museum 864/4; Add. 16661 (1026 h.); Bodleian II, 373; Marsh 550/2, (vr., 11-33, 838 h.); Patna I, 276, 2295/6; Zâhiriye, hadis 388 (vr., 78-86, 705 h.). Kitap, 1323'te Agra'da ve 1325'te Allahâbâd'da basılmıştır. GAS, I, 168, nu. 129/3.

(163) Yazma nüshaları için bkz. Lâleli 2089/4 (vr. 41-44, 8. h.), Topkapı Sarayı, Ahmet III, 624/2 (14 vr., 8. H.), GAS, I, 168, 169, nu. 129/3-4-5.

(164) Tezkiret'ül-huffâz, II, 699; Tehzîb'üt-Tehzîb, I, 33; Şezerât'üz-zeheb, II, 240, 241.

(165) Bkz. GAS, I, 207, nu. 249.

(166) GAS, I, 207, nu. 249/4; A'lâm'da "Du'afâ" olarak kaydedilen eser (bkz. V, 130), Esmâ'ül-müellifin'de, "Kitâb'ul-Cerh ve't-Ta'dîl" adıyla geçmektedir. Bkz. Esmâ'ül-müellifin, I, 684. Yazmaları: Ayasofya 3405/4 (66a – 84a, 7. h.); Zâhiriye, hadis 369 (vr. 145-227, 5. h.); mecma' 124/2 (11a-22b, 7. h.); 105 (110a-114a, 7. h.), GAS, I, 207, nu. 249/4.

Müslim (yazması: Âsafîye, ricâl 172 (40 vr., 8. h.), *Ricâlü fî beyâni mâ ittefeka 'aleyh'il-Buhârî ve Müslim ve-mâ inferada bihî ehadehümâ 'an'il-âhar* (yazması: Serez 620/5 (vr. 35-37), *Zikru kavmin mâ ahrace lehüm el-Buhârî ve Müslim fî sahîhayhimâ ve-da''afehüm en-Nesâî fî kitâb'ud-du'afâ*⁽¹⁶⁷⁾, *el-Muhtelif ve'l-mu'telif fî esmâ'ir-ricâl*⁽¹⁶⁸⁾.

9) **Hâkim en-Nîsâbü'rî** diye bilinen Ebû 'Abdullah Muhammed b. 'Abdullah, 321/933 senesinde Nîsâbü'rî'da doğmuştur. 331/943'de hadîs öğrenmeye başlamıştır. Gençliğinde, 'Amr b. es-Semmâk, Ahmed b. Selmân en-Neccâd ve Bağdâd'taki diğer hocalardan hadîs dinlemiştir. Nesâ'ya döndüğünde, orada, kısa bir süre kadılık yapmıştır. Sık sık Bûyiden'e giderdi. Hadîs alanında Dârekutnî gibi yüksek bir mevkiye sâhipti. 404/1014 yılında Nîsâbü'rî'da vefât etmiştir⁽¹⁶⁹⁾.

Onun, *Târîhu Nîsâbü'rî*⁽¹⁷⁰⁾, *Tesmiyetü men ahracahüm el-Buhârî ve Müslim*⁽¹⁷¹⁾ isimli eserleri ricâl tarihiyle ilgilidir.

(167) Yazması: Topkapı Sarayı, Ahmet III, 624/21 (253a – 254b), *GAS*, I, 208, nu. 249/7, 16, 17, 18, 19, 20.

(168) *GAS*, I, 208, nu. 249/21; *Mu'cem'ül-Müellifin*, VII, 157; *Keşf'üz-zunûn*, II, 1637; *Esmâ'ül-müellifin*, I, 684. Yazmaları: Topkapı Sarayı, Medîne 464 (2 cild, 189 vr., 563 h.), Teymûr, târih 546 (358 vr., 526 h.); 946 (2 cild, diğer bir nüsha Kâhire, Supplemant III, 140, 12887 h), *GAS*, I, 208, nu. 249/21.

(169) Bkz. *GAS*, I, 221, nu. 297.

(170) *GAS*, I, 222, nu. 297/5; *A'lâm*, VII, 101; *Mu'cem'ül-Müellifin*, X, 238; *Esmâ'ül-müellifin*, II, 59; *Keşf'üz-zunûn*, I, 308; *Tezkiret'ül-huffâz*, III, 1041; *Siyer*'in kaynaklarındandır. Bkz. IX, 542; X, 570; XII, 215, 224, 526; XIV, 89, 122, 218, 368, 420, 491, 551; XV, 391, 399; XVI, 240, 242, 288, 302, 471; XVII, 13, 167, 170, 176. Yazması: Bursa, Hüseyin Çelebi 778 (74 vr.). Kitap, 1961'de İran'da basılmıştır. *GAS*, I, 222, nu. 297/5.

(171) Yazması: Zâhiriye, hadîs 388/1 (1a-28a, yk. 704 h.), *GAS*, I, 222, nu. 297/5,7.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BUHÂRÎ VE *et-TÂRÎH'UL-EVSAT* ADLI ESERİ

A. EBÛ ‘ABDULLAH MUHAMMED b. İSMÂ‘İL b. İBRÂHÎM el-CU‘FÎ el-BUHÂRÎ

Buhârî hakkında günümüze kadar pek çok araştırma yapılmış, onun hayatını her yönüyle ele alan eserler te’lif edilmiştir. Araştırma konusu, **Buhârî** ve *et-Târîh ‘ul-Evsat*’ındaki metodu olduğu için, onun hayatından bahsederek asıl mevzûya giriş yapmak uygun olacaktır.

1. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Ebû ‘Abdullah **Muhammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm el-Cu‘fî el-Buhârî**, 194 (milâdî) senesinin Şevval ayında Buhâra’da doğmuştur. Babasının dedesi olan el-Muğîre b. Berdizbeh, Buhâra vâlisi Cu‘fe’li Yemân vâsıtasıyla müslüman olduğu için, **Buhârî**, Cu‘fî nisbesiyle de anılmıştır.

Muhammed b. İsmâ‘îl, küçük yaşlarda hadis öğrenmeye başlamıştır. 10 yaşında, çocuklara eğitim-öğretim verilen, küttâb denilen okula devam etmiş, 16 yaşına geldiğinde, İbn Mübârek ve Vekî‘in kitaplarını ezberlemiştir.

Buhârî, bilgisi, keskin zekâsı ve olağanüstü hâfıza gücüyle dikkat çekmiştir. Nitekim, 11 yaşındayken, ders halkasına katıldığı Dâhilî adlı hocası, rivâyet ettiği hadisin senedini hatalı olarak; Süfyân, Ebû‘z-Zübeyr, İbrâhîm şeklinde okuyunca, **Buhârî**, Ebû‘z-Zübeyr’in İbrâhîm’den rivâyette bulunmadığını söyleyerek ona îtirâz eder ve hocasının, kitabına bakmasını ister. Dâhilî rivâyeti kontrol ettikten sonra, Buhârî’ye senedin aslını sorar. O, “İbrâhîm’den rivâyette bulunan râvî, ez-Zübeyr b. ‘Adî’dir” şeklinde cevap verir. Hocası, “haklısın” diyerek ve **Buhârî**’nin kalemi ile, kitabını onun dediği gibi düzeltir⁽¹⁷²⁾.

Yine onun hâfızasının kuvvetini gösteren örneklerden biri de, Bağdâd’ta verdiği imtihandır. Kaynaklarda İbn ‘Adiy’den nakledilen bu rivâyet kısaca şöyledir: **Muhammed b. İsmâ‘îl el-Buhârî**’nin Bağdâd’a geldiğini duyan muhaddisler, 100 hadisin sened ve metinlerini birbirine karıştırdılar. Daha sonra bunları 10 kişiye vererek

(172) Bkz. Uğur, *İmam Buhârî*, s. 10-11; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 6-7; Zehebî, *Siyeru a‘lâm ‘in-nübelâ*, XII, 393; M. Mustafa el-A‘zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâ‘îl”, *DİA*, VI, 368.

onlardan, **Buhârî** meclise geldiğinde, karışmış hadisler hakkında ona soru sormalarını istediler. **Buhârî**, çeşitli ilim merkezlerinden gelen muhaddislerin huzûrunda hadisleri dinledikten sonra, bunların hiçbirisini, okunduğu şekliyle bilmediğini belirterek, her birinin sened ve metinlerinin doğrularını söylemiştir. Böylece, orada bulunanlar, onun nasıl bir hâfıza gücüne ve ne kadar geniş bir hadis kültürüne sâhip olduğuna şâhit olmuşlardır⁽¹⁷³⁾.

Buhârî de diğer muhaddisler gibi, hadis öğrenmek için yolculuklar yapmıştır. Mekke, Medîne, Belh, Basra, Kûfe, Şam ve diğer önemli ilim merkezlerinde bulunup, oralarda ilim tahsil etmiştir. Buhâra'da Muhammed b. Selâm el-Bîkendî'den ve 'Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî'den; Belh'te Mekkî b. İbrâhîm'den; Bağdâd'ta 'Affân'dan; Mekke'de el-Mukrî'den; Basra'da Ebû 'Âsım ve el-Ensârî'den; Kûfe'de 'Ubeydullah b. Mûsâ'dan; Şam'da Ebû'l-Muğîre ve el-Firyâbî'den; Hıms'ta da Ebû'l-Yemân gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir⁽¹⁷⁴⁾. Zehebî, *Siyeru a'lâm'in-nübelâ* adlı eserinde **Muhammed b. İsmâ'il**'in, kendilerinden hadis dinlediği hocalarının sayısının 1080 olduğunu nakletmiştir⁽¹⁷⁵⁾.

Ebû 'İsâ et-Tirmizî, Ebû Hâtim, İbrâhîm b. İshâk el-Harbî, Ebû Bekr b. Ebû'd-Dünyâ, Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr b. Ebû 'Âsım, Sâlih b. Muhammed b. Cezere, Muhammed b. 'Abdullah el-Hadramî Mutayyen, İbrâhîm b. Ma'kıl en-Neseî, 'Abdullah b. Nâciye, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, 'Ömer b. Muhammed b. Büceyr gibi daha pek çokları da ondan rivâyette bulunmuşlardır⁽¹⁷⁶⁾.

İslâm ulemâsının **Buhârî** hakkındaki ifâdeleri de, onun ilmî şahsiyeti ve otoritesi hakkında fikir vermektedir. Ya'kûb b. İbrâhîm ed-Devrakî ile Nu'aym b. Hammâd, *'Muhammed b. İsmâ'il bu ümmetin fakîhidir'* ⁽¹⁷⁷⁾ demişlerdir. Ebû Bekr b. Ebû Şeybe ile Muhammed b. 'Abdullah b. Nümeyr'in, *'Muhammed b. İsmâ'il gibisini görmedik'* şeklindeki ifâdeleri; hocası İshâk b. Râhûye'nin muhaddislere, *'bu gençten -*

(173) Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 20; el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâ'il", *DİA*, VI, 369.

(174) Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 4-5; Zehebî, *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XII, 394-395; *Tezkiret'ül-huffâz*, II, 555; el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâ'il", *DİA*, VI, 368.

(175) Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XII, 395.

(176) Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XII, 397; *Tezkiret'ül-huffâz*, II, 555.

(177) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 22, 24; Zehebî, *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XII, 419, 424.

Buhârî'den- hadis yazınız, eğer o, Hasan-ı Basrî zamanında gelmiş olsaydı, hadis ve fıkıhı çok iyi bildiği için, herkes ona başvurmak zorunda kalırdı⁽¹⁷⁸⁾ demesi; İbn Huzeyme'nin, **'şu gök kubbenin altında Resûlullah'ın (s.a.s) hadislerini Buhârî'den daha iyi bilen ve daha iyi ezberleyen birini görmedim**⁽¹⁷⁹⁾ sözü ve pek çok âlimin onun hakkındaki takdîrkâr ifâdeleri, **Buhârî**'nin ilmî bakımdan üstünlüğünü göstermektedir.

Buhârî, *el-Câmi'us-Sahîh* adlı eserini yazarak, hicrî III. yüzyıla kadar hadis alanında yapılan çalışmalara en önemli katkıyı sağlamıştır. İlk defâ sahih hadisleri biraraya getirmesiyle birlikte, hadis ilmindeki tartışmasız otoritesi, onun, diğer âlimler arasında ön plâna çıkmasına yol açmıştır⁽¹⁸⁰⁾. O, hadis yazarken şahısların isimleri, künyeleri, nisbeleri ve hadisi nasıl öğrendikleri üzerinde titizlikle durur, araştırması sonucunda tatmin olursa râvînin rivâyetini alır⁽¹⁸¹⁾. Bu şekilde, Sahîh'ini altı yüz bin hadis arasından seçerek yazdığı söylenir⁽¹⁸²⁾.

Ebû 'Îsâ et-Tirmizî'nin, **'Irak'ta ve Horasan'da, 'ilel'**⁽¹⁸³⁾, **tarih ve isnad bilgisini, Muhammed b. İsmâ'il'den daha iyi bilen bir kimse görmedim**⁽¹⁸⁴⁾ şeklindeki ifâdesi, Buhârî'nin meşhur bir muhaddis olmakla birlikte, aynı zamanda ünlü bir tarihçi olduğunu da göstermektedir. *el-Câmi'us-Sahîh* ile *el-Edeb'ül-Müfred*'indeki râvîlerin durumlarını tespit etmek için kaleme aldığı *et-Târîh'ul-Kebîr*'i, binlerce râvînin biyografisini ihtivâ etmektedir. Ayrıca, içerdiği târihî bilgiler yanında, senedli hadis metinlerinin de bulunması dolayısıyla, daha sonra yazılan tarih ve hadis kitaplarına kaynaklık etmiştir⁽¹⁸⁵⁾.

(178) Zehebî, *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XII, 421.

(179) Zehebî, *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XII, 431.

(180) Buhârî'nin hadisçiliği hakkında bilgi için bkz. el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâ'il", *DİA*, VI, 370.

(181) Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XII, 406.

(182) Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 8.

(183) " 'İlel'ül-Hadis: Hadislerde bulunan, herkesin anlayamayacağı ve dışardan farkedilmeyen, illet denilen gizli kusurları konu olarak alan, bunları inceleyen ilme denir." Müctebâ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 152.

(184) Zehebî, *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XII, 432.

(185) Yardım, 'Buhârî ve et-Târîh'ul-Kebîr'i', *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5, s. 190.

Buhârî, 256 (milâdî) yılının Ramazan Bayramı gecesi, Semerkant'a üç mil uzaklıkta bulunan Hartenk'te vefât etti, ertesi gün öğleden sonra defnedildi⁽¹⁸⁶⁾.

2. Eserleri

Bugüne kadar yazma ve matbû nüshalarıyla bize ulaşan **Buhârî**'ye âit eserler arasında; *el-Câmi'us-Sahîh*, *et-Târîh'ul-Kebîr*, *et-Târîh'ul-Evsat*, *et-Târîh'us-Sağîr*, *Kitâb'ud-Du'afâ'is-Sağîr*, *et-Târîh fî ma'rife ruvât el-hadîs ve nakalet'il-âsâr ve's-sünen ve temyîzi sikâtihim min du'afâ'ihim ve târihi vefâtihim*, *et-Tevârih* ve *'l-Ensâb*, *Kitâb'ul-Künâ*, *el-Edeb'ül-Müfred*, *Ref'ül-Yedeyn fî's-Salât*, *el-Kırâa Halfe'l-Îmâm ve Halku Ef'âl'il-Îbâd* vardır⁽¹⁸⁷⁾.

Araştırma konusu gereği, çalışmanın ikinci bölümünde, **Buhârî**'nin sâdece ricâl tarihiyle ilgili eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu kısımda ise, diğerlerinin ismi zikredilmekle iktifâ edilmiştir. Bunların dışında, **Buhârî**'nin kaynaklarda adı geçip günümüze ulaşmayan eserlerinin de bulunduğu nakledilmiştir. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde, **M. Mustafa el-A'zamî**'nin kaleme aldığı “Buhârî, Muhammed b. İsmâ'il” maddesinde zikredilen eserlerin isimleri şunlardır: “*el-'Akîde*, *Ahbâr'üs-sıfât*, *Kazâya's-sahâbe ve't-tâbi'in*, *et-Tefsîr'ül-kebîr*, *Kitâb'ül-'Atîk*, *el-Eşribe*, *el-Hibe*, *el-Vuhdân*, *el-Mebsût*, *el-Îlel*, *el-Fevâ'id*, *el-Î'tisâm*, *Kitâbü Ashâb'in-nebî*, *Esmâ'üs-sahâbe*, *Kitâb'ül-Îmân*, *Birr'ül-vâlideyn*, *el-Câmi'us-sağîr* ve *el-Câmi'ul-kebîr*’dir”⁽¹⁸⁸⁾.

(186) Buhârî'nin hayatı hakkında bilgi için bkz. İbn Hacer, *Tehzîb'üt-Tehzîb*, IX, 41-47; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 4-34; Zehebî, *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XII, 391-471; *Tezkiret'ül-huffâz*, II, 555-556; Sezgin, *GAS*, I, 115-116; el-A'zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâ'il”, *DİA*, VI, 368-372. Ayrıca, Mücteba Uğur, *İmam Buhârî* adlı çalışmasında Muhammed b. İsmâ'il'i tanıtmıştır.

(187) Buhârî'nin eserleri ve bunların yazma nüshaları hakkında bilgi için bkz. Sezgin, *GAS*, I, 116-135; İbn Hacer, *Tehzîb'üt-Tehzîb*, IX, 41-47; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 4-34; Zehebî, *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XII, 391-471; *Tezkiret'ül-huffâz*, II, 555-556. Ayrıca, Ahmet Tahir Dayhan'ın, *Buhârî'ye Yöneltilen Bâzı Tenkitler* adındaki, 1995 yılında tamamlan yüksek lisans tezi ile, 2002 yılında, Marife Dergisi'nde yayımlanan *Îmâm'ı Buhârî'nin Kayıp Kitapları* isimli makalesi de, Buhârî'yle ilgili çalışmalar arasında zikredilebilir.

(188) el-A'zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâ'il”, *DİA*, VI, 371.

B. et-TÂRÎH'UL-EVSAT

et-Târîh 'ul-Evsat, Buhârî'nin ricâl tarihi hakkında kaleme aldığı eserlerden biri olup yine kendisine âit *et-Târîh 'ul-Kebîr* adlı kitabın kısaltılmışı niteliğindedir.

Bu başlık altında kitabın adı, hadis ilmi ile diğer ilimler açısından önemi ve mutevâsı ele alınmıştır. Kitabın adının müstakil bir başlık altında incelenmesinin nedeni, Buhârî'nin hatalı *et-Târîh 'us-Sağîr* ismiyle matbû nüshasının aslında *et-Târîh 'ul-Evsat* olduğunun ispatlanmasıdır. Araştırmamız neticesinde, eserin adıyla ilgili ihtimalleri, delilleriyle birlikte ele alan üç çalışma tespit edilmiştir. Bunlardan birisi, Muhammed Evlâd 'Utv'un, 'Alem'ül-Kütüb Dergisi'nde yayınlanan *İsbâtu eyyü Târîh 'ul-İmâm-ı Buhârî el-matbû'u bi-ismi "et-Târîh 'is-Sağîr" hüve "et-Târîh 'ul-Evsatu"* adlı makalesidir. Diğer, Muvaffak b. 'Abdullah b. 'Abdulkâdir'in *Tevsîk 'un-Nusûsi ve Zabtühâ 'Inde'l-Muhaddisîn* isimli eserinde bu konuya ayırdığı bölümdür. Sonuncusu da, Muhammed b. İbrâhîm el-Laheydân'ın tahkik ettiği, 1418/1998 yılında Riyad'da, *et-Târîh 'ul-Evsat* adıyla iki cilt hâlinde basılan kitabın mukaddimesinin 55.-58. sayfalarında nakledilen bilgilerdir.

Kitabın adının işlendiği kısımda, yukarıda zikredilen üç araştırmadan elde edilen bilgiler kısaca özetlenmiştir. Önce kitabın râvîleri üzerinde durulmuştur. Daha sonra, kaynaklarda Buhârî'nin *et-Târîh 'ul-Evsat*'ı ile *et-Târîh 'is-Sağîr*'inden yapılan alıntılar, her iki nüsha ile karşılaştırılarak örnekler verilmiştir.

1. Kitabın Adı

İlim adamları arasında, Buhârî'nin *et-Târîh 'ul-Evsat*'ının kaybolduğu şâiyası yayılmış ve uzun zaman zihinlerde bu şâya yer etmişti. Bu da, araştırmacıların, Buhârî'nin *et-Târîh 'us-Sağîr* ismiyle basılan tarihinin, gerçekten *et-Târîh 'us-Sağîr* olduğuna îtimad etmelerinden kaynaklanıyordu. Onlar, pek çok baskısı yapılan *et-*

Târîh 'us-Sağîr'e güveniyor ve ondan nakilde bulunuyorlardı. Ancak hakîkatte *et-Târîh 'ul-Evsat*'ın hatâlı olarak *et-Târîh 'us-Sağîr* ismiyle basıldığı ispatlanmıştır⁽¹⁸⁹⁾.

et-Târîh 'ul-Evsat'ı Buhârî'den rivâyet eden iki râvîsi vardır. Bunlardan biri, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Ahmed el-Huffâf en-Nîsâbü'rî (ö: 294/906), diğeri de, Ebû Muhammed Zenceveyh b. Muhammed en-Nîsâbü'rî'dir (ö: 318/930). *et-Târîh 'us-Sağîr*'in râvîsi ise, kaynaklarda, 'Abdullah b. 'Abdirrahmân el-Eşkâr el-Kâdî (ö: yaklaşık 310/922) olarak zikredilmiştir⁽¹⁹⁰⁾.

Elimizdeki, Mahmud İbrâhîm Zâyed tahkîki ile 1406/1986'da Beyrut'ta hatâlı olarak *et-Târîh 'us-Sağîr* ismi ile basılan nüshanın birinci cildinin 27. sayfasında, kitabı Buhârî'den rivâyet eden kişinin Ebû Muhammed Zenceveyh b. Muhammed en-Nîsâbü'rî olduğu kaydedilmiştir. Ebû Muhammed Zenceveyh b. Muhammed ise, *et-Târîh 'ul-Evsat*'ın râvîsidir. Netîce olarak râvîlerle ilgili dikkatsizlik, kitabın adındaki hatâyı açıkça ortaya koymaktadır. Şu hâlde asıl belirsizlik *et-Târîh 'us-Sağîr*'in durumundadır. Fuat Sezgin ile Brockelmann'ın tespit ettiği yazma nüshaların incelenerek bu belirsizliğin giderilmesine ihtiyaç duyulmaktadır⁽¹⁹¹⁾.

Yine, *et-Târîh 'ul-Evsat*'ın konularına ve içindeki başlık sayısına bakıldığında, kitabın küçük olmadığı görülür. er-Rudânî'nin, *Silat 'ul-Halef* adlı kitabının 155. sayfasında, *et-Târîh 'us-Sağîr*'in sahâbeye dâir ve bu konuda tasnif edilen ilk eser olduğunu zikrettiği nakledilmiştir. *et-Târîh 'us-Sağîr* ismiyle matbû nüshanın birinci cildinin 27. sayfasında, seneden sonra kaydedilen açıklamadan, kitabın sâdece ashâbı değil ondan sonra gelen nesilleri de kapsadığı anlaşılmaktadır. Buna göre, *et-Târîh 'us-Sağîr* adıyla basılan kitap, aslında *et-Târîh 'ul-Evsat*'tır⁽¹⁹²⁾.

(189) Bkz. Muhammed Evlâd 'Utv, *İsbâtu eyyü Târîh'il-İmâm-ı Buhârî el-matbû'u bi-ismi "et-Târîh 'is-Sağîri" hüve "et-Târîh 'ul-Evsatu"*, s. 546; Muhammed b. İbrâhîm el-Laheydân, *et-Târîh 'ul-Evsat Mukaddimesi*, I, 55-57; Muvaffak b. 'Abdillâh b. 'Abdilkâdir, *Tevsîk'un-Nusûsi ve Zabtihâ 'Inde'l-Muhaddisîn*, s. 85.

(190) Muhammed b. İbrâhîm el-Laheydân, *et-Târîh 'ul-Evsat Mukaddimesi*, I, 6,57; Muhammed Evlâd 'Utv, *a. g. m.*, s. 547; Muvaffak b. 'Abdillâh b. 'Abdulkâdir, *a. g. e.*, s. 88-91; İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, s. 205; Kâtib Çelebi, *Keşf'üz-Zunûn*, I, 287.

(191) Muhammed Evlâd 'Utv, *a. g. m.*, s. 547; Muvaffak b. 'Abdillâh b. 'Abdulkâdir, *a. g. e.*, s. 91.

(192) Bkz. Muhammed b. İbrâhîm el-Laheydân, *et-Târîh 'ul-Evsat Mukaddimesi*, I, 30; Muhammed Evlâd 'Utv, *a. g. m.*, s. 547; Muvaffak b. 'Abdillâh b. 'Abdulkâdir, *a. g. e.*, s. 91-92.

Bâzı kaynaklardaki, *et-Târîh 'ul-Evsat*'tan olduğu gibi alınan rivâyetler de, *et-Târîh 'us-Sağîr* ismiyle matbû kitapta aynen geçmektedir. Meselâ, Zehebî *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*'sında (واختلفوا في وفاة ثابت فعن جعفر بن سليمان مما رواه البخاري في تاريخه) الأوسط عن محمد بن محبوب عن شيخ له عنه قال مات ثابت ومالك بن دينار ومحمد ومئة بن واسع سنة ثلاث وعشرين (bkz.; V, 222-223) Buhârî'nin *et-Târîh 'ul-Evsat*'ındaki Sâbit'in ölümüyle ilgili rivâyeti olduğu gibi nakletmiştir⁽¹⁹³⁾. Bu rivâyet, matbû *et-Târîh 'us-Sağîr*'de de zikredilmiştir: حدثنا محمد بن محبوب قال حدثنا أبو سلم رجل من أصحاب الحديث لا أحفظ اسمه عن جعفر بن سليمان قال مات ثابت ومالك بن دينار ومحمد بن واسع قال بن محبوب وأرى قال أبو عمران (194) الجوني سنة ثلاث وعشرين ومائة.

Bununla birlikte, Zehebî'nin *Mizân 'ül-İ'tidâl*'inde (حكى البخاري في تاريخه الأوسط) عن أبي داود قال إنما أتى قيس من ابنه كان يأخذ حديث الناس فيدخلها في فرج كتاب قيس ولا يعرف الشيخ حدثنا على قال وكان وكيع يضعف قيساً قال أبو داود أيضاً أتى قيس من قبل ابنه كان (bkz. ; III, 396) şeklinde Kays b. Rebî'in tanıtımıyla ilgili *et-Târîh 'ul-Evsat*'tan aldığı rivâyet (bkz. ; II, 128), *et-Târîh 'us-Sağîr*'in ikinci cildinin 158. sayfasında kaydedilmiştir: حدثنا على قال وكان وكيع يضعف قيساً قال أبو داود أيضاً أتى قيس من قبل ابنه كان (195) ابنه يأخذ حديث الناس فيدخلها في فرج كتاب قيس ولا يعرف الشيخ ذلك.

Ayrıca, İbn Hacer'in *el-İsâbe*'sinin birinci cildinin 177. sayfasında *et-Târîh 'ul-Evsat*'tan naklettiği hadis (قال البخاري في الأوسط روى يونس عن بن شهاب قال أخبرني إبراهيم بن عبد الرحمن بن عوف قال استسقى النبي صلى الله عليه وسلم وقال بعضهم استسقى بنا قال ولا يصح لأن

(193) Bkz. Buhârî, *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 361.

(194) Buhârî, *et-Târîh 'us-Sağîr*, I, 353. Bkz. Muhammed Evlâd 'Utv, *a. g. m.*, s. 548; Muvaffak b. 'Abdullah b. 'Abdülkâdir, *a. g. e.*, s. 85-86.

(195) Bkz. Muhammed b. İbrâhîm el-Laheydân, *et-Târîh 'ul-Evsat Mukaddimesi*, I, 57; Muhammed Evlâd 'Utv, *a. g. m.*, s. 548; Muvaffak b. 'Abdullah b. 'Abdülkâdir, *a. g. e.*, s. 86.

238. *et-Târîh 'us-Sağîr*'in birinci cildinde, (196) (أمة أم كلثوم زوجها أخوها الوليد أيام الفتح وعن يونس عن بن شهاب قال أخبرني إبراهيم بن عبد الرحمن استسقى بهم النبي صلى الله عليه وسلم رأى بعضهم في كتاب أن النبي صلى الله عليه وسلم استسقى بهم يصح لأن أم كلثوم زوجها الوليد يوم الفتح (197).

Son olarak İbn Hacer'in *Tehzîb 'ût-Tehzîb*'inde, *et-Târîh 'ul-Kebîr* ve *et-Târîh 'ul-Evsat*'tan iktibas ettiği 'Abdurrahmân b. 'Abdullah b. Mes'ûd el-Hüzeli el-Kûfi'nin biyografisi (قلت وروى البخاري في التاريخ الكبير وفي الأوسط من طريق بن خثيم عن القاسم بن عبد الرحمن عن أبيه قال أني مع أبي فذكر الحديث في تأخير الصلاة وزاد في الأوسط شعبة يقولون لم يسمع حدثني مقدم بن محمد حدثني عمي حدثني القاسم بن يحيى ثنا أبو عثمان عبد الله بن عثمان بن خثيم المكي عن القاسم بن عبد الرحمن عن أبيه أن أبا الوليد بن عقبة الصلاة بالكوفة فانكفأ بن مسعود إلى مجلسه وأنا مع أبي قال شعبة لم يسمع عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود من أبيه وحديث بن خثيم أولى عندي (198) *et-Târîh 'us-Sağîr* ismiyle matbû nüshanın birinci cildinin 99. sayfasında nakledilmiştir: (bkz. ; VI, 195) (199).

Bütün bu nakiller, Buhârî'nin *et-Târîh 'us-Sağîr* adıyla basılan kitabının, aslında *et-Târîh 'ul-Evsat* olduğunu göstermektedir.

Kaynaklarda Buhârî'nin *et-Târîh 'us-Sağîr*'inden yapılan alıntılarının, *et-Târîh 'us-Sağîr* ismiyle matbû nüshada bulunmaması da, kitabın adının *et-Târîh 'ul-Evsat* olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Meselâ, İbn Hacer'in *Tehzîb 'ût-Tehzîb*'inde, *et-Târîh 'us-Sağîr*'den yaptığı nakillerden bâzıları şunlardır: İsmâ'îl b. Bişr b. Mansûr

(196) Buhârî, *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 345.

(197) Bkz. Muhammed Evlâd 'Utv, a. g. m. , s. 548.

(198) Buhârî, *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 169.

(199) Bkz. Muhammed Evlâd 'Utv, a. g. m. , s. 548.

وقال البخاري⁽²⁰⁰⁾: es-Sülemî'ye âit terceme-i hâlde Buhârî'den iktibas ettiği metin şöyledir

مات أبي سنة يعني ومائة وأنا بن ست عشرة سنة“. “في التاريخ الصغير حدثني إسماعيل بن بشر بن منصور قال

قال “ el-Hakem b. Sinân, Ebî ‘Avn’ hakkında yaptığı iktibas şu şekildedir:

“(201) “البخاري في التاريخ الصغير لا يكتب حديثه

‘Abdullah b. Seleme el-Murâdî el-Kûfî hakkındaki iktibas şöyle
روى عنه أبو “قلت قال البخاري في تاريخه الصغير الذي قال بن غير أصح والذي: kaydedilmiştir⁽²⁰²⁾

مرادي“. إسحاق هو الهمداني والذي روت عنه عمرو بن مرة وهو من رهط عمرو بن مرة جملي

Bu metinlerin hiç birisi *et-Târîh 'us-Sağîr* ismiyle matbû kitapta mevcut değildir. Bu durumda elimizdeki nüsha, *et-Târîh 'us-Sağîr* değil, *et-Târîh 'ul-Evsat*'tir⁽²⁰³⁾.

2. Kitabın Önemi

Muhaddisler, mevzû hadislerin bilinmesi veyâ hadiste irsâl ve inkıtâ olup olmadığının anlaşılması için, râvîlerin doğum-ölüm tarihleri ile tabakalarının tespitine önem vermişlerdir. Buhârî'nin *et-Târîh 'ul-Evsat* adlı eseri de, kronolojik usûle (râvîlerin vefât tarihi esas alınarak) göre te'lif edilmiş günümüze ulaşan en eski ricâl tarihidir. Buhârî bu kitabında, vefât tarihini kesin olarak bilmediği şahısları, onar senelik dilimlere ayırdığı tabakalara koyarak yaklaşık bir tarih belirtmiştir. Böylece, *et-Târîh 'ul-Evsat* gibi vefeyât kitapları sâyesinde, hadis tenkidçileri, râvîlerin durumlarını inceleyerek, mürsel, munkatı' ve mevzû rivâyetlerin bilinmesini sağlamışlardır⁽²⁰⁴⁾.

(200) *Tehzib 'üt-Tehzib*, I, 249.

(201) *Tehzib 'üt-Tehzib*, II, 367.

(202) *Tehzib 'üt-Tehzib*, V, 213.

(203) Bkz. Muhammed Evlâd 'Utv, a. g. m. , s. 549.

(204) Vefeyât kitapları hakkında bilgi için bkz. Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 145-147; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 37.

et-Târîh 'ul-Evsat'ta kaydedilen râvîlerin kimlik bilgileri, tabakaları, hoca ve talebeleri, cerh-ta'dîl durumları, Hadis ilmine hizmet için yazılmıştır. Eseri Hadis ilmi açısından değerli kılan başka bir yönü de, içinde, yaklaşık 350 kadar hadis rivâyetinin yer almasıdır. Hadislerin senedli olarak nakledilmesi, onun, aynı zamanda hadise kaynaklık etmesini sağlamıştır.

Bununla birlikte, ashâbdan Bedir, Uhud, Hendek, Sıffin, Nihâvend, Yemâme gibi gazvelere katılıp da oralarda şehit düşenler, Akabe bîatı, İfk hâdisesi, Sakîfe olayı, dört halîfe, Cemel vak'ası, Mu'âviye'nin hilâfeti ile ilgili rivâyetler, İslâm Tarihi'ne malzeme sağlamaktadır. Ayrıca, Hz. Peygamber'le ilgilenip hadislerini nakleden yaklaşık 2000 râvîyi ele alıp, onların ilmî gayretlerini ortaya koyması ve dînî durumları hakkında bilgi vermesi, eseri, kültür tarihi kitabı hüviyetine büründürmüştür.

Ricâl kitapları, sâdece erkek râvîleri ele alan eserler değildir. Meselâ, **Mehmet Eren**'in de ifâde ettiği gibi, ilk tabakât kitaplarının müellifleri olan İbn Sa'd ile Halîfe b. Hayyât, kitaplarının son kısımlarını, kadın sahâbilerin biyografilerine tahsis etmişlerdir. Daha sonra yazılan sahâbe biyografilerinin son bölümleri de 'kadın sahâbilere' ayrılmıştır. *et-Târîh 'ul-Evsat*'ta da Hz. Peygamber'in eşlerinden 'Âişe, Hafsa, Ümmü Habîbe, Meymûne, Ümmü Seleme yanında, hadislerin yayılmasında büyük hizmetleri olan pek çok hanım râvînin biyografilerine yer verilmiştir. Bütün bunlar, hadis ilminde hanım muhaddislerden de istifâde edildiğini göstermektedir.

Ricâl kitaplarında yer alan râvîlerin fazîletleri, dindarlıkları, örnek davranışları, onların sözleri ve fiilleri ile nassları açıklamaları, kendilerine sorulan problemleri çözerken uyguladıkları yöntemler de, eğitim ve ahlâk açısından önemlidir. *et-Târîh 'ul-Evsat*'ta da zaman zaman rastlanan bu tür bilgiler, onu, eğitim ve ahlâk alanında değerli kılmaktadır⁽²⁰⁵⁾.

(205) Ricâl kitaplarının diğer İslâmî ilimlere hizmetleri konusunda bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 39-43. Ayrıca hanım muhaddisler hakkında bkz. Nusrettin Bozelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, İstanbul 1998.

3. Kitabın Muhtevâsı

Buhârî, *et-Târîh 'ul-Kebîr*'de olduğu gibi, *et-Târîh 'ul-Evsat*'a da mukaddime yazmamıştır. Eserin girişinde, Hz. Peygamber hakkında kısaca bâzı bilgileri kaydettikten sonra, kitabın muhtevâsını özetlemiştir.

Prof. Dr. Ali Yardım'ın ifâdeleriyle, **Buhârî**'ye göre bu eser, “*H. Peygamber'in, Muhâcirler'in ve Ensâr'ın tarihini; güzelce onların yolundan giden Tâbi'iler'in ve onlardan sonra gelenlerin vefâtları, bir kısım nesebleri ve künyeleri ile, sözlerine rağbet edilen kimselerin tabakâtı hakkında bilgiyi ihtivâ eden muhtasar bir kitaptır. Bir kısım insanların soy kütükleri (ensâb), o sâhanın mütehassısları arasında yayılmakta ve kullanılagelmekte olduğundan, eskâr-ı umûmiye onları, şöhretleri ile tanımaktadır. Eğer onlarla ilgili bir hususta ihtilâfa düşmüşlerse o takdirde açıklama yapmaya ve delil serdetmeye ihtiyaç duyulmuştur*”⁽²⁰⁶⁾.

Bu kısa önsözden sonra Buhârî, Hz. Peygamber'in kızları Zeynep, Ümmü Gülsüm, Rukiyye, eşi Hatice ve Mus'ab b. 'Umeyr'le ilgili rivâyetler yanında, bir kısım hadisler aktarmıştır. Ardından, esas konuya geçip Hz. Peygamber hayatta iken vefât eden yakınlarından başlamış ve 250 senesine kadar ölen râvîlere yer vermiştir. Malzemenin tertibinde biyografileri sıralarken; Hz. Peygamber hayatta iken vefât eden yakınları, Hz. Peygamber hayatta iken vefât eden Muhâcirün ve Ensâr, Hz. Peygamber'in vefâtı, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilâfetlerinde vefât edenler, Hz. Osman'ın hilâfetinde ölenler, Hz. Ali'nin hilâfetinde ölenler şeklinde bir tertibe riâyet etmiş, bu devirden sonra 250 senesine kadar vefât edenleri, onar senelik zaman dilimlerine ayırdığı tabakalarda zikrederek; hicrî 40-50 seneleri arasında vefât edenler, hicrî 50-60 seneleri arasında vefât edenler, hicrî 60-70 seneleri arasında vefât edenler şeklinde, hicrî 250'ye kadar geçen 10 senelik zaman zarfında vefât edenler diyerek eserini tamamlamıştır⁽²⁰⁷⁾.

(206) Buhârî, *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 68; Yardım, “Buhârî ve *et-Târîh 'ul-Kebîr*'i”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:5, s. 182.

(207) Ayrıca Bkz. Yardım, “Buhârî ve *et-Târîh 'ul-Kebîr*'i”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:5, s. 182-183.

Ayrıca **Buhârî**, ‘Kıssatü Muhammed b. Ebî ‘Atîk’⁽²⁰⁸⁾, ‘Kıssatü el-Kâsım b. ‘Abdurrahmân’⁽²⁰⁹⁾, ‘Kıssatü Âli Mevheb’⁽²¹⁰⁾ gibi başlıklar altında bâzı râvîlerin sîretine ise uzunca yer vermiş ve onlardan hadisler nakletmiştir. Buna göre bahis konusu eserin, sîret, vefeyât ve hadislerden müteşekkil olduğu söylenebilir.

4. Eser Yazılırken Tâkip Edilen Metod⁽²¹¹⁾

Buhârî’nin muhaddisleri tanıttığı *et-Târîh’ul-Evsat* adlı eserinde izlediği metod, klâsik tabakât kitaplarının yöntemlerine benzemektedir. *et-Târîh’ul-Evsat*’ta râvîlerin isim, neseb ve künyelerinden hoca ile talebelerine, memleketlerinden hadis rivâyet etmedeki durumlarına, şahsî özelliklerinden itikâdî görüşlerine kadar pek çok konuda bilgi verilmiştir. Bu bölümde *et-Târîh’ul-Evsat*’tan seçilen örneklerle, Buhârî’nin takip ettiği metod ortaya konulmaya çalışılmıştır.

a) İsim ve Künye Bilgisi

Hadislerin sıhhatinin tespit edilebilmesi için, onları rivâyet eden râvîlerin tanınması gerekmektedir. Zamanla râvîlerin sayılarının artması, kimlik bilgileriyle ilgili problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlardan birisi, isim ve künyelerin karışması ihtimalidir.

Râvîlerden bir kısmı isimleriyle, bir kısmı da künyeleriyle şöhret bulmuştur. Senedlerde, açık veyâ kapalı olarak isimleriyle zikredilenler yanında, sâdece künyeleriyle anılanlar da vardır. Aynı şahsın bir defâ ismiyle, başka bir defâ da künyesiyle zikredilmesi karışıklığa sebep olup, onun, iki şahısmış gibi zannedilmesine yol açmaktadır⁽²¹²⁾.

(208) *et-Târîh’ul-Evsat*, I, 307.

(209) *et-Târîh’ul-Evsat*, I, 361.

(210) *et-Târîh’ul-Evsat*, II, 3.

(211) Buhârî’nin, hatâlı olarak basılan *et-Târîh’us-Sağîr* adlı eserindeki metodu, Ürdün Üniversitesinde, 1995 yılında, “Mûsâ el-Hâris” Hemmâm Sa’îd tarafından –Muhammed ‘İyad es-Sâhib danışmanlığında- *Menhec’ül-İmâm’il-Buhârî fi’t-Târîh’is-Sağîr* adıyla mastır tezi olarak çalışılmıştır.

(212) Bu konuda bilgi için bkz. Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 140.

Buhârî, *et-Târih 'ul-Evsat*'ında 'künyetühû', 'ismühû' demek sûretiyle, râvîlerin isim ve künyelerini vererek bu karışıklığın giderilmesinde yardımcı olmuştur. Meselâ, **Huzeyfe b. el-Yemân**⁽²¹³⁾, **el-Muğîre b. Şu'be**⁽²¹⁴⁾, **'Abdullah b. Ebî Necîh**⁽²¹⁵⁾, **Vehb b. Cerîr b. Hâzim**⁽²¹⁶⁾ onun, künyelerini verdiği şahıslardır. **Ebû Süfyân b. el-Hâris b. 'Abdülmuttalib el-Hâşimî**⁽²¹⁷⁾, **Ebû 'Ubeyde**⁽²¹⁸⁾, **Ebû Şu'ayb**⁽²¹⁹⁾ ve **Ebû'r-Ricâl**⁽²²⁰⁾ de isimlerini kaydettiği râvîlerdir.

b) Neseb, Nisbe, Kabîle ve Lâkab Bilgisi

Neseb; baba ve anne tarafından olan akrabalık bağı veya kişinin bir kabîleye, beldeye nisbet edilmesi olarak tarif edilir. Nisbet, Arapça'da ilgili isimlerin sonuna, mensûbiyet bildiren 'ya' harfinin eklenmesiyle olur. Neseb ve nisbet kelimeleri, anne babaya, kabileye, mahalleye, beldeye veya sanata mensup olmayı ifade eder. Araplar'ın, göçebe hayatı yaşadıkları dönemlerde şahıslar, babalarına nisbet ediliyorlardı. Ancak yerleşik hayata geçilince, şehirlere nisbet yaygınlaşmıştır⁽²²¹⁾.

Lâkap da; kişilerin isminden sonra gelen, künye olmayan, genellikle övgü ve yergi için kullanılan ifadelerdir. Buhârî, *Târih*'inde neseb, nisbe, kabîle ve lâkab bilgilerini de vermiştir. Onun eserine aldığı en uzun neseb bilgisi, **İbn Gâlib**'e⁽²²²⁾ aittir. Kabîleye veya şehre nisbet ettiği şahıslardan bazıları şunlardır: **'Abdullah b. 'Amr b. Harâm**, Ensâr kabîlesinden olup Medîne'lidir⁽²²³⁾. **Ebî Rimse**, Temîm ya da Teym kabîlesindendir⁽²²⁴⁾. Yine, **Muhrez b. Hârûn** Teym kabîlesine mensuptur⁽²²⁵⁾.

(213) *et-Târih 'ul-Evsat*, I, 178.

(214) *et-Târih 'ul-Evsat*, I, 219.

(215) *et-Târih 'ul-Evsat*, II, 25.

(216) *et-Târih 'ul-Evsat*, II, 219. Ayrıca 'künyetü' ibâresi ile başlayan örnekler için bkz. I, 248, 271, 279, 280, 293, 296, 320, 324, 325, 337, 423, 436; II, 34, 37, 52, 55, 61, 92, 166.

(217) *et-Târih 'ul-Evsat*, I, 137.

(218) *et-Târih 'ul-Evsat*, I, 139.

(219) *et-Târih 'ul-Evsat*, II, 263.

(220) *et-Târih 'ul-Evsat*, II, 18. 'İsmü' ibâresi ile başlayan örnekler için bkz. I, 200, 230, 231, 232, 259, 304, 310, 311, 327, 333, 395, 407, 419; II, 18, 19, 52, 92, 153, 217.

(221) Neseb ve nisbet konusunda bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 103-104.

(222) *et-Târih 'ul-Evsat*, I, 85.

(223) *et-Târih 'ul-Evsat*, I, 97.

(224) *et-Târih 'ul-Evsat*, I, 335.

(225) *et-Târih 'ul-Evsat*, II, 71. Ayrıca bkz. I, 96, 109, 112, 113, 139, 341, 345, 348, 373, 408, 459; II, 9, 73, 111, 113, 150, 184, 205.

Müellifin lâkabını verdiği râvîlerden biri **Mukâtil b. Hayyân en-Nebtî**'dir⁽²²⁶⁾. Buhârî, Nebtî'nin lâkab olduğunu belirtmiş, veriliş sebebinin de açıklamıştır. Ayrıca, '**Amir b. Mâlik**'in lâkabının '**Uveymir**⁽²²⁷⁾ olduğunu bildirmiştir.

Buhârî, şahısların mensup oldukları kabîle ile ilgili belirsizlik varsa, bunları açıklamıştır. Meselâ, **Ebû Sa'îd el-Hudrî** ile ilgili rivâyette, Hudra hakkında, Ensâr'dan bir kabîledir⁽²²⁸⁾ demiştir. Kitapta nakledilen bâzı misâller de şunlardır: **Yesâr b. 'Abd Ebû 'Azze el-Hüzelî**, Lahyân b. Hüzeyl'dendir⁽²²⁹⁾. **Eş'âs b. 'Abdullah**, Huddân kabîlesindendir. Huddân; Ezd'in bir koludur⁽²³⁰⁾.

Müellif, râvînin nisbet edildiği belde ile ilgili müphemliklere açıklık getirmiştir. '**İsâ b. 'Osmân**'ın aslen Kûfe'li olup Remle'de hadis dersleri verdiği için, Remle'li sayıldığına dâir rivâyet⁽²³¹⁾ buna örnek gösterilebilir. Bir başka misâl de, **Yezîd b. Rebî'a**'nın hem Dimeşk hem de San'a'ya nisbet edildiği rivâyettir⁽²³²⁾. Buhârî bir ara cümle ile San'a'nın Dimeşk olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, **Ahmed b. İbrâhîm ed-Devrakî**'nin nisbesinin, geniş takke giydiği için verildiğini ifâde etmiştir⁽²³³⁾.

et-Târîh 'ul-Evsat'ta görülen özelliklerden biri de, Buhârî'nin, 'nesebuhû' diyerek sözü söyleyenine nisbet etmesidir. Meselâ, **Ebû Şeyh el-Hünâî**'nin ismi, Hayevân b. Hâlid el-Basrî'dir. Bunu 'Ali söyledi (nisbet etti)⁽²³⁴⁾. **Hârîs**'in künyesi, Ebû 'Aîşe'dir. O, Kûfe'lidir ve Teym kabîlesine mensuptur. Bunu Vekî'haber verdi⁽²³⁵⁾. '**Abdullah b. Ebî Necîh**'in künyesi, Ebû Yesâr'dır. Ebû Necîh'in ismi ise, Yesâr'dır. Bunu İbn 'Uyeyne söyledi (nisbet etti)⁽²³⁶⁾ örneklerinde olduğu gibi.

Diğer taraftan, isim veyâ künyelerle ilgili hatâ veyâ farklılıklara da işâret etmiştir. Bu husûsla ilgili *et-Târîh 'ul-Evsat*'ta geçen rivâyetlerden bâzıları şunlardır:

(226) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 21, 126, 258; I, 149.

(227) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 149.

(228) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 260.

(229) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 197.

(230) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 20.

(231) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 207.

(232) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 118, 183.

(233) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 269.

(234) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 237.

(235) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 271.

(236) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 25. Ayrıca bkz. I, 292, 297, 370, 459; II, 41, 83.

Ebû Sa‘labe’nin ismi, Cürhüm’dür. Cürsüm b. Nâşim, Nâşib ve ‘Amr da denir. Bâzıları Lâşib demişse de, bu hatâlıdır⁽²³⁷⁾. **Ebû Basra el-Ğıfârî**’nin ismi, Humeyl b. Basra’dır. ‘Ali, onun ismi Humeyl’dir, Cemîl diyenler de vardır, bu hatâlıdır⁽²³⁸⁾ demiştir. **Muhammed b. Mervân**’ın künyesi: Ebû Yezîd’dir. (Übey b. ‘Utbe el-Kindî) dışındakiler: Ebû Reşîd’dir, dedi⁽²³⁹⁾, **Ebû’z-Za‘ra**’nın ismi, ‘Amr b. ‘Amr’dır. Sevrî onun adı ‘Amr b. ‘Âmir’dir, demiştir. Buhârî de, ilkinin daha doğru olduğunu söylemiştir⁽²⁴⁰⁾.

c) *Râvîler Tarihi Bilgisi*

Muhaddisler, râvîlerin hocalarıyla görüşüp görüşmediklerini bilmek, hadis uyduranlar ile yalancıları tespit etmek ve isimlerinde benzerlik olanları ayırdedebilmek amacıyla doğum-ölüm tarihlerini kaydetmeye önem vermişlerdir.

Süfyan es-Sevrî’nin “*râvîler yalan konuşmaya başlayınca, biz de onlara karşı ‘tarih’i kullanmaya başladık*”; Hafs b. Ğıyâs’ın “*Şeyhini yalancılıkla ithâm ettiğin zaman, onu yıllarla hesaba çek (yâni onun ve hadis yazdığı hocasının yaşını hesapla)*⁽²⁴¹⁾” ve “*yalancılara karşı tarih gibi yardımcı yoktur. Şeyhe kaç yılında doğduğu sorulur, doğum tarihi öğrenilince doğru söyleyip söylemediği anlaşılır*”⁽²⁴²⁾ ifâdeleri, rivâyetlerin değerlendirilmesinde, râvîlerin yaşlarının bilinmesinin ne derece önemli olduğunu göstermektedir⁽²⁴³⁾.

et-Târîh ‘ul-Evsat’ın esâsını da râvîlerin ölüm tarihleri teşkil etmektedir. Bununla birlikte eser, muhaddislerin doğum zamanları, yaşları ve birbirleriyle görüşüp aynı yaşlarda olan akran râvîler hakkındaki bilgileri de ihtivâ etmektedir.

(237) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, I, 200.

(238) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, I, 236.

(239) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, I, 279.

(240) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, II, 9. Ayrıca bkz. I, 453; II, 122.

(241) İbn’üs-Salah, ‘*Ulûm ‘ul-Hadîs*, s. 343-344.

(242) İbn’ül-Cevzî, *Mevzûât*, I, 49.

(243) Bkz. Âşikkutlu, *Kitâb ‘ul-Ma ‘rifeti ve ‘t-Târîh Adlı Eseri Çerçevesinde Fesevî ve Ricâl İlmi’ndeki Yeri*, s. 112.

Buhârî kitabında, gün, ay, yıl olarak doğrudan râvînin vefât tarihini vermiştir. **H. Ebû Bekr**'in (r.a)⁽²⁴⁴⁾, **H. 'Osmân**'ın (r.a)⁽²⁴⁵⁾, ve **Muhammed b. Mahbûb**'un⁽²⁴⁶⁾ ölüm tarihleri gibi.

Bâzen şahsın ölümüne yol açan olan musîbet veya savaşlara işâret edilmiştir. *et-Târîh 'ul-Evsat*'ta, **'Abdullah b. 'Amr**'ın Uhud gazvesinde⁽²⁴⁷⁾, **Ca'fer b. Ebî Tâlib**'in Mekke'nin fethinden önce, Mu'te seferinde⁽²⁴⁸⁾, **Mu'âz**'ın Amvas (veba) salgınında⁽²⁴⁹⁾ ve **Mücâlid b. Mes'ûd** ile **Mücâşî' b. Mes'ûd**'un Cemel vak'asında⁽²⁵⁰⁾ vefât ettikleri kaydedilmiştir.

Buhârî, bu eserinde, ayrıca ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen muhaddislerin vefât ettikleri dönemi zikretmiştir. Meselâ, **'Utbe b. Mes'ûd** 'Ömer zamanında öldü'⁽²⁵¹⁾. **Zeyd b. Hâriçe** 'Osmân döneminde vefât etti'⁽²⁵²⁾. **Râfî'** Muâviye zamanında öldü⁽²⁵³⁾. **'Abdullah b. es-Sâib** İbn Zübeyr zamanında vefât etti⁽²⁵⁴⁾. **'İkrime b. 'Ammâr**, el-Mehdî döneminde, Bağdâd'ta vefât etti⁽²⁵⁵⁾ gibi rivâyetler, bu tür bilgilere örnek teşkil etmektedir.

Râvîlerden vefât tarihi şüpheli veya belirsiz olanları kaydetmiştir. **Ebû Hureyre** ile **H. 'Âişe**'nin⁽²⁵⁶⁾, **'Âsım b. Süleymân**'ın⁽²⁵⁷⁾ ve **Hişâm b. Hassân**'ın⁽²⁵⁸⁾ vefât tarihleri hakkında farklı rivâyetler vardır.

Bâzı râvîlerin doğum tarihlerini vermiştir. **Ebû İshâk**⁽²⁵⁹⁾, **İbn Ebî Zi'b**⁽²⁶⁰⁾ ve **el-Muğîre b. 'Abdurrahmân**⁽²⁶¹⁾ Buhârî'nin doğum tarihlerini verdiği muhaddislerdendir.

(244) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 111.

(245) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 148.

(246) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 153. Ayrıca bkz. I, 208; II, 169, 173, 209.

(247) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 97.

(248) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 99.

(249) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 136.

(250) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 173. Ayrıca bkz. I, 98, 111, 112, 113, 114, 115, 120, 174, 175; II, 21, 25.

(251) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 129.

(252) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 150.

(253) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 215.

(254) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 244.

(255) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 106. Ayrıca bkz. I, 134, 257, 282.

(256) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 203.

(257) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 58.

(258) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 68-69. Ayrıca bkz. I, 117, 350; II, 103, 158, 167, 173.

(259) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 8.

(260) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 102.

(261) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 169.

et-Târîh 'ul-Evsat'ta, yaş bilgileri de nakledilmiştir. Yaşı kaydedilen hadisçiler arasında, **Hz. 'Ali**⁽²⁶²⁾, **Ezher**⁽²⁶³⁾, **İbn 'Abbâs**⁽²⁶⁴⁾, **Eyyûb**⁽²⁶⁵⁾ ve **Vüheyb**⁽²⁶⁶⁾ vardır.

et-Târîh 'ul-Evsat'ın özelliklerinden biri de, birbiriyle görüşen akran râvîler bilgisinin yer almasıdır. Buhârî'nin bu konuda naklettiği örneklerden bâzıları şöyledir: **Haneş b. el-Hâris b. Lakîr en-Nehaî**, Süveyd b. Ğafele'yi gördüm dedi⁽²⁶⁷⁾. **'Amr**, Süleymân b. Kays el-Yeşkurî'yi gördüm, dedi⁽²⁶⁸⁾. **Hammâd b. Zeyd**, Eyyûb, Yahyâ b. 'Atîk ve Cerîr b. Hâzim'in biraraya gelerek yaşlarını tartıştıklarını işittim, dedi⁽²⁶⁹⁾. **Mutarrif**, 137 senesinde doğdum ve 11 yaşındayken İbn Hürmüz'ü gördüm dedi⁽²⁷⁰⁾. **Leys b. Sa'd**, 113 senesinde, ben 20 yaşındayken Mekke'de İbn Şihâb'la görüştim (karşılaştım) dedi⁽²⁷¹⁾, rivâyetlerinde görüldüğü gibi.

d) *Hoca-Talebe Bilgisi*

Hadis ilminde, bizzat hocadan alınan hadisler, vâsıtalı olarak elde edilenlerden daha değerlidir. Bu nedenle muhaddisler, râvîlerin, hadisleri naklettikleri kişilerle görüşüp-görüşmediklerini tespit etmeye çalışmışlar, ricâl ile ilgili te'lif ettikleri eserlerde hoca-talebe bilgilerine de yer vermişlerdir. Hattâ, bu konuda müstakil eserler kaleme almışlardır⁽²⁷²⁾.

Buhârî de *et-Târîh 'ul-Evsat*'ında, genellikle, hadis râvîlerinin hoca ve talebelerinden bâzılarını zikretmiştir. Meselâ, **Ebû'r-Rebâb el-Kuşeyrî**'den Zûrâre b. Evfâ ile İbn Sîrîn rivâyet etmiştir⁽²⁷³⁾. Şam'da yaşayan **Ebû Hind ed-Dârî**'den Mekhûl

(262) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 170.

(263) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 241.

(264) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 254.

(265) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 22.

(266) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 123. Ayrıca bkz. I, 104-109, 128, 209, 267, 278, 280, 352, 366.

(267) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 280.

(268) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 325.

(269) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 22.

(270) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 72.

(271) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 152. Ayrıca bkz. I, 336.

(272) Muhaddislerin hocaları hakkında te'lif ettikleri mu'cem-meşyeha türü eserler için bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 397-419.

(273) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 304.

hadis dinlemiştir⁽²⁷⁴⁾. **Ebû Murâye el-‘İclî** de Selmân ve ‘İmrân b. Husayn’dan rivâyette bulunmuştur. Katâde ondan hadis nakletti⁽²⁷⁵⁾. **Ebû Tuvâle**, Enes ve ‘Âmir b. Sa’d’dan hadis dinledi. Ondan da, Mâlik ve Hâlid b. ‘Abdullah hadis dinledi⁽²⁷⁶⁾. **Ebû ‘Abbâd**, Hammâd b. Seleme ve Ca’fer b. Süleymân’dan hadis dinledi⁽²⁷⁷⁾, şeklindeki rivâyetler, Buhârî’nin bu konuda verdiği bilgilerdendir. Yukarıdaki örneklerde, Buhârî’nin hadislerde tedlîsi önlemek ve likayı (görüşme ve bir araya gelme) ispatlamak için, râvîlerin gittikleri ilim merkezlerini de kaydettiği görülmektedir.

e) *Râvîlerin Memleketleri*

Ricâl kitaplarında yer alan önemli bilgilerden biri de, râvîlerin vatanlarıdır. Muhaddislerin doğdukları, yerleşip yaşadıkları ülke, şehir ve beldelerin bilinmesi, aynı isme sâhip iki râvînin ayırdedilebilmesini sağlamaktadır. Bununla birlikte, daha ilk dönemlerden itibaren, âlimler, ilim (hadis) elde etmek için uzun yolculuklara çıkmışlardır. Bâzıları da gittikleri ilim merkezinde kalıp orada ikâmet etmiş ve ilmî faaliyetlerine devâm ederek o bölgede otorite olmuşlardır. Bu şahısları tanımak, hadis rivâyeti açısından önemlidir. Buhârî de, *et-Târih’ul-Evsat*’ta râvîlerin beldelerini de zikretmiştir. Meselâ, **‘İyâs b. Mu’âz** Medine’lidir⁽²⁷⁸⁾. **Ebû Sirva’a** Mekke’lidir⁽²⁷⁹⁾. **Ebû Kırâsâfe** Şam’da yaşamıştır⁽²⁸⁰⁾. **Ebû’n-Nadr el-Kelbî**, Kûfe’lidir⁽²⁸¹⁾. **Bişr b. Nümeyr el-Kuşeyrî** Basra’lıdır, **Ca’fer b. ez-Zübeyr** Şam’lıdır⁽²⁸²⁾. **‘Abdürrezzâk b. Hemâm b. Nâfi’** Yemen’lidir ve **Ebû Câbir Muhammed b. ‘Abdülmelik**, aslen Basra’lıdır, Mekke’de yaşamıştır⁽²⁸³⁾, şeklinde kaydettiği bilgilerde olduğu gibi.

(274) *et-Târih’ul-Evsat*, I, 310.

(275) *et-Târih’ul-Evsat*, I, 313.

(276) *et-Târih’ul-Evsat*, II, 65.

(277) *et-Târih’ul-Evsat*, II, 201. Ayrıca bkz. I, 191, 196, 237, 311, 317, 335, 337, 349, 361, 375, 407, 445; II, 10, 17, 44, 71, 107, 136, 175, 205.

(278) *et-Târih’ul-Evsat*, I, 96.

(279) *et-Târih’ul-Evsat*, I, 230.

(280) *et-Târih’ul-Evsat*, I, 233.

(281) *et-Târih’ul-Evsat*, II, 40.

(282) *et-Târih’ul-Evsat*, II, 83.

(283) *et-Târih’ul-Evsat*, II, 227. Ayrıca bkz. I, 149, 181, 194, 200, 213, 231, 237, 243, 259, 285, 369, 373, 385, 415, 449, 469; II, 12, 17, 35, 63, 65, 70, 96, 116, 133, 167, 203, 219, 229, 239, 251.

Buhârî, “*fi neferin min’el-Kûfiyyîn*”, “*yu’addü fi’l-Basriyyîn*”, “*yu’addü fi’l-Kûfiyyîn*”, “*hadîsühû fi’l-Mısriyyîn*”, “*hadîsühû fi’l-Kûfiyyîn*”, “*Idâdühû fi ehli’l-Medîne*” gibi ifâdelerle, tanıttığı şahsın hangi bölgenin muhaddisi olduğuna da işâret etmiştir. *et-Târîh’ul-Evsat*’ta geçen bu konuyla ilgili örneklerden bâzıları şöyledir: **‘Umâre b. ‘Ukbe**, Kûfe muhaddislerinden biridir (*fi neferin min’el-Kûfiyyîn*)⁽²⁸⁴⁾. **Mu‘âviye b. Hudeyc el-Havlânî**, Mısır muhaddisleri arasında zikredilir (*yu’addü fi’l-Mısriyyîn*)⁽²⁸⁵⁾. **Ebû Rimse**’nin hadisi Kûfeliler arasında yayılmıştır (*hadîsühû fi’l-Kûfiyyîn*)⁽²⁸⁶⁾. ‘Abdullah b. Ebî ‘Ukayl es-Sakaffî’nin âzadlısı **Mansûr b. Zâzân**, Vâsıt muhaddisleri arasında sayılır (*yu’addü fi ehli Vâsıt*)⁽²⁸⁷⁾. **Ka‘b b. Katan**’ın hadisi Basralılar arasında yaygındır (*hadîsühû fi’l-Basriyyîn*)⁽²⁸⁸⁾. **Hâlid b. ‘Amr**, Kûfe muhaddisleri arasında sayılır (*yu’addü fi’l-Kûfiyyîn*)⁽²⁸⁹⁾ gibi.

Ayrıca, Buhârî’nin râvileri tanıtırken verdiği belgelerle ilgili açıklamalar, o dönemdeki yerleşim birimleri hakkında fikir vermektedir. Meselâ, **el-Cârûd**, Ömer (r.a) döneminde, İran topraklarında yer alan C û r’da öldürüldü⁽²⁹⁰⁾. **Mansûr**’un, -Vâsıt yolu tarafında bir yer olan- M ü b â r e k’te öldüğü söylenir⁽²⁹¹⁾. D e s t v â, el-Ahvâz’ın bir köyüdür⁽²⁹²⁾. H a m î r, Dimeşk’te bir köydür⁽²⁹³⁾. K a t a v â n, Kûfe’de bir yerdir⁽²⁹⁴⁾ şeklindeki rivâyetler, bu konuda verilebilecek misâllerdendir.

et-Târîh’ul-Evsat’ta zikredilen el-Cî’râne⁽²⁹⁵⁾, Nihâvend⁽²⁹⁶⁾, Harra⁽²⁹⁷⁾, el-Hazvera⁽²⁹⁸⁾, Belh⁽²⁹⁹⁾, Karkîsyâ⁽³⁰⁰⁾, Tartûs⁽³⁰¹⁾, el-Harîbe⁽³⁰²⁾, es-Sa‘lebiyye⁽³⁰³⁾,

(284) *et-Târîh’ul-Evsat*, I, 251.

(285) *et-Târîh’ul-Evsat*, I, 262.

(286) *et-Târîh’ul-Evsat*, I, 335.

(287) *et-Târîh’ul-Evsat*, II, 25.

(288) *et-Târîh’ul-Evsat*, II, 53.

(289) *et-Târîh’ul-Evsat*, II, 197. Ayrıca bkz. I, 300, 337, 345, 375, 382, 407, 413, 423, 424, 451, 453; II, 19, 41, 120.

(290) *et-Târîh’ul-Evsat*, I, 134.

(291) *et-Târîh’ul-Evsat*, II, 25.

(292) *et-Târîh’ul-Evsat*, II, 92.

(293) *et-Târîh’ul-Evsat*, II, 97.

(294) *et-Târîh’ul-Evsat*, II, 183. Ayrıca bkz. II, 174, 211.

(295) *et-Târîh’ul-Evsat*, I, 111.

(296) *et-Târîh’ul-Evsat*, I, 129.

(297) *et-Târîh’ul-Evsat*, I, 241.

(298) *et-Târîh’ul-Evsat*, I, 279.

(299) *et-Târîh’ul-Evsat*, II, 95.

(300) *et-Târîh’ul-Evsat*, II, 119.

(301) *et-Târîh’ul-Evsat*, II, 223.

(302) *et-Târîh’ul-Evsat*, II, 230.

(303) *et-Târîh’ul-Evsat*, II, 261.

Kûmes⁽³⁰⁴⁾ gibi yer isimleri sâyesinde, o günün ilim merkezleri ile bu gün adı bile zikredilmeyen beldeler hakkında bilgi edinilmektedir.

f) Akrabalık Bilgisi

Tabakât kitaplarında, birbiriyle akraba olan râvîler hakkında da bilgi verilmektedir. Bu da aynı isme sâhip muhaddislerin karıştırılmasını engellemiştir. Buhârî, *et-Târîh 'ul-Evsat*'ında, aralarında akrabalık bulunan râvîleri de zikretmiştir. Meselâ, 'Abdurrahmân b. el-Ezher, 'Abdurrahmân b. 'Avf'ın amcaoğludur⁽³⁰⁵⁾. Mâlik b. Ebî 'Âmir, Mâlik b. Enes'in amcasıdır⁽³⁰⁶⁾. Câbir b. Semüre'nin annesi Hâlide binti Ebî Vakkâs, Sâ'd b. Ebî Vakkâs'ın kızkardeşidir, 'Utbe'nin de ana-baba bir kızkardeşidir⁽³⁰⁷⁾. el-Fadl b. 'Îsâ, el-Mu'temir b. Süleymân el-Basrî'nin dayısıdır. Amcası Yezîd ve el-Hasan'dan rivâyette bulunmuştur⁽³⁰⁸⁾. Cerîr b. Eyyûb el-Becelî el-Kûfî, dedesi Ebû Zür'a b. 'Amr b. Cerîr'den hadis nakletmiştir⁽³⁰⁹⁾, rivâyetlerinde olduğu gibi.

et-Târîh 'ul-Evsat'ta, baba-oğul olan râvîler de kaydedilmiştir. Meselâ, 'Abdullah b. 'Amr el-Ensârî'nin, Câbir'in babası⁽³¹⁰⁾; Süleymân, 'Atâ', 'Abdülmelik ve 'Abdullah'ın, Yesâr'ın oğulları (çocukları)⁽³¹¹⁾; Velîd b. 'Utbe'nin, Ebû Leheb'in oğlu⁽³¹²⁾; 'Atâ' b. es-Sâib b. Zeyd'in, es-Sâib b. Mâlik'in oğlu⁽³¹³⁾ oldukları rivâyet edilmiştir.

Buhârî, şahsın babasının adıyla ilgili farklı rivâyetlere de işâret etmiştir. Meselâ, Muhammed b. Sa'îd'in, Hasan'ın, Ebû Kays'ın veya İbn Taberî'nin oğlu olduğu söylenmiştir⁽³¹⁴⁾.

(304) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 265.

(305) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 241.

(306) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 302.

(307) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 346, 363.

(308) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 52.

(309) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 83. Ayrıca bkz. I, 154, 231, 334, 375; II, 97, 104.

(310) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 97.

(311) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 188.

(312) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 226.

(313) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 34. Ayrıca bkz. I, 100, 230, 236, 257, 334, 341, 371, 465; II, 75, 87, 92, 108, 141, 219.

(314) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 74.

g) *Mevâlî Bilgisi*

Arapça'da, *mevlâ* kelimesinin çoğulu olan *mevâlî*, hem *efendi* hem de *köle* anlamlarına gelmektedir. Hadis râvîlerinin kimliklerinin tespitinde, *mevâlî* bilgisinin önemli bir yeri vardır. Râvîlerin hâl tercümelerinde geçen *mevlâ* ibâresiyle, genelde, '*âzadlı köle*' kastedilmektedir⁽³¹⁵⁾.

Buhârî'nin *et-Târîh 'ul-Evsat'*ında, *mevâlî* ile ilgili nakledilen rivâyetlerden bâzıları şunlardır: **Bilâl b. Rebâh**, Ebû Bekr es-Sıddîk el-Kuraşî'nin âzadlısıdır⁽³¹⁶⁾. **Yezîd Ebû Mürre**, 'Ukayl b. Ebî Tâlib'in âzadlısıdır; Ümmü Hânî'nin âzadlısı olduğu da söylenir⁽³¹⁷⁾. **İbrâhîm b. Meymûn**, Hz. Peygamber'in (s.a.s) âzadlısıdır⁽³¹⁸⁾. **Muhammed b. İshâk**, Kays b. Mahreme el-Kuraşî'nin âzadlısı'dır⁽³¹⁹⁾. **Ebû Katâde** 'Abdullah b. Vâkid el-Harrânî, Benî Himmân'ın âzadlısı'dır⁽³²⁰⁾.

h) *Râvîlerin İtikâdî Görüşleri*

Buhârî, *et-Târîh 'ul-Evsat'*ında, şahısların itikâdî görüşlerini de zikretmiştir. Bu konuda, **Talk b. Habîb**'in Mürcie mezhebinden⁽³²¹⁾, **Hâcib en-Nasrî**'nin de 'İbâdiyye'nin önde geleni olduğu⁽³²²⁾; ve 'Atâ' b. Ebî Meymûne⁽³²³⁾ ile 'Abbâd b. Suhayb el-Basrî'nin Kaderiye mezhebini benimsedikleri⁽³²⁴⁾ nakledilmiştir.

ı) *Râvîlerin Şahsî ve Meslekî Özelliklerine Âit Bilgiler*

Muhaddislerin şahsî özellikleri ve meslekleri hakkındaki bilgiler, râvîlerin tenkidıyla doğrudan alâkalı değildir. Ancak ricâl tarihi müellifleri, eserlerinde bu

(315) Bu konuda geniş bilgi için bkz. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 223-224.

(316) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 139.

(317) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 313.

(318) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 23.

(319) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 87.

(320) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 220. Ayrıca bkz. I, 159, 185, 187, 273, 348, 369, 371, 373, 459; II, 11, 35, 46, 91, 97, 103, 156, 189, 215.

(321) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 369.

(322) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 14.

(323) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 24.

(324) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 230. Ayrıca bkz. II, 53, 185.

konuya yer vermeyi ihmâl etmemişlerdir. Buhârî de, *et-Târîh 'ul-Evsat*'ında, hadisçilerin şahsî özellikleri ile meslek bilgilerini kaydetmiştir.

Sa'd el-Kurâz'ın Kübalılar'ın müezzini⁽³²⁵⁾, **el-Esved b. Serî**'nin şâir⁽³²⁶⁾, **Habîb**'in muallim⁽³²⁷⁾, **el-Evzâ'î**'nin hâfız⁽³²⁸⁾, **Humeyd**'in boyunun değil elinin uzun (cömert) olduğu⁽³²⁹⁾ ve **Sehl b. Sa'd**'ın, gözünü kaybettiği ya da az gördüğüyle ilgili rivâyetler⁽³³⁰⁾, râvîlerin şahsî özellikleri hakkındadır.

Bununla birlikte, **Ebû 'Abdullah el-Karaz**, karaz (kendisinden zamk elde edilebilen bir akasya cinsi) satıcısı⁽³³¹⁾, **Meymûne Ebû Hamza el-A'vâr**, kasap⁽³³²⁾, **Muhammed b. Fidâ' el-Mu'abber**, meşrubat satıcısı⁽³³³⁾, **Fâid b. 'Abdurrahmân**, attâr (koku alıp satan)⁽³³⁴⁾, **Ebû 'Abdullah el-Cühenî**, varrak (kırtasiyeci)⁽³³⁵⁾, **Ebû Mes'ûd**, çömlekçi⁽³³⁶⁾, **Mu'allâ b. Hilâl**, uncu⁽³³⁷⁾, **Süleymân b. Sâlim**, pamuk tüccarı⁽³³⁸⁾ ve **Ma'n b. 'Îsâ** da ipek tüccarıdır⁽³³⁹⁾ gibi rivâyetlerden de, hadisçilerin çeşitli mesleklerle iştigâl ettikleri anlaşılmaktadır⁽³⁴⁰⁾.

Buhârî, "*lehû suhbetün*", "*kâne min ashâb'in-Nebî*" ibâreleriyle, sahâbî olan râvîlere işâret etmiştir. Meselâ, **Şeddâd b. Evs**'in Hz. Peygamber'le görüşmüşlüğü vardır (*lehû suhbetün*)⁽³⁴¹⁾. **Ebû Vâkıd el-Leysî**, Nebî'nin (s.a.s) ashâbındandı (*kâne*

(325) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 124.

(326) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 190.

(327) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 200.

(328) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 97.

(329) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 60.

(330) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 323.

(331) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 376.

(332) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 17.

(333) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 109.

(334) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 61, 108.

(335) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 103.

(336) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 127.

(337) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 133.

(338) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 146.

(339) *et-Târîh 'ul-Evsat*, II, 200. Ayrıca bkz. I, 152, 159, 173, 224, 226, 234, 237, 304, 324, 330, 333, 334, 338, 343, 360, 373, 374, 379, 395, 403, 410, 413, 427, 428, 430, 446, 448, 450, 467; II, 7, 65, 70, 92, 118, 119, 136, 141, 143, 157, 159, 161, 181, 222, 225, 266, 268.

(340) Bu konuda ayrıntılı bilgi için, Nuri Topaloğlu'nun, muhaddislerin meslekleri (geçim kaynakları) hakkında hazırladığı, 1999 yılında, İzmir'de basılarak yayımlanan "*Hadisçilerin Geçim Kaynakları (Hicrî II-V. Asırlarda)*" adlı çalışmasına bakılabilir.

(341) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 191.

min ashâb 'in-Nebî)⁽³⁴²⁾. **Ebû Sirva'a**, Hz. Peygamber'in sohbetinde bulunmuştur (*lehû suhbetün*)⁽³⁴³⁾. **Ebû Sırma el-Mâzinî**'nin, Hz. Peygamber'le görüşmüşlüğü vardır (*lehû suhbetün*)⁽³⁴⁴⁾, gibi rivâyetler *et-Târîh 'ul-Evsat*'ta geçen, bu konuyla ilgili örneklerdendir.

Hadis ilminde, *ricâl* kelimesi, sâdece erkekleri değil, aynı zamanda kadınları da kapsamaktadır. Bir ricâl tarihi olarak te'lif ettiği *et-Târîh 'ul-Evsat*'ında, Buhârî, öncelikle Hz. Peygamber'in kızları ve zevcesi **Hız. Hatîce** ile ilgili rivâyetleri zikretmiştir. Bununla birlikte, müellifin **Ümmü Harâm bint Milhân**⁽³⁴⁵⁾, **Ervâ bint Üveys**⁽³⁴⁶⁾, **Hafsa bint 'Ömer**⁽³⁴⁷⁾, **Rubeyyi' bint Mu'avviz b. 'Afrâ**⁽³⁴⁸⁾, **Ümmü Rûmân**⁽³⁴⁹⁾, **Ümmü't-Tufeyl**⁽³⁵⁰⁾, **Ümmü Gülsüm bint 'Ukbe**⁽³⁵¹⁾ ve daha pek çok hanımdan naklettiği rivâyetler, onların hadis ilmine katkılarını göstermektedir. Ayrıca fıkıh âlimi olan (fakîhe) **Ümmü'd-Derdâ** hakkındaki rivâyet de⁽³⁵²⁾ kadınların ilim öğrenmek için gösterdikleri gayreti ortaya koymaktadır.

i) *Hadislerin Sıhhati ile İlgili Değerlendirmeleri*

Buhârî'nin *et-Târîh 'ul-Evsat*'ta kaydettiği önemli bilgilerden biri de, *hadislerin sıhhati* ile ilgili değerlendirmeleridir. O, sahîh ve zayıf rivâyetler ile, hadisin sened zincirindeki râvîlerin durumları hakkında açıklamalarda bulunmuştur.

Buhârî, **İbn 'Abbas**'la ilgili rivâyetin farklı tarîklerini verdikten sonra, İbn Şihâb ez-Zühri'nin naklettiği (ilk) hadisin daha doğru olduğunu kaydetmiştir⁽³⁵³⁾. Yine, 'Abdullah b. 'Ömer ve Hafsa bint 'Ömer'den, 'Abdullah, Muhammed, 'Abdullah, Leys, 'Akîl, İbn Şihâb ve Sâlim b. 'Abdullah tarîkiyle nakledilen, "*Kim gönüllü olarak oruca*

(342) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 201.

(343) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 230.

(344) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 250. Ayrıca bkz. I, 262, 275, 294, 299.

(345) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 156.

(346) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 225.

(347) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 252.

(348) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 158.

(349) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 116-117.

(350) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 435.

(351) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 345.

(352) *et-Târîh 'ul-Evsat*'taki rivâyet şöyledir...Ebû'd-Derdâ bir gün ona; kadın saflarına katıl deyinceye kadar (Ümmü'd-Derdâ) erkek saflarında namaz kılıyor ve Kur'ân-ı Kerîm öğrenmek için erkeklerin bulunduğu ilim halkasında oturuyordu. Bkz. I, 331-332.

(353) *et-Târîh 'ul-Evsat*, I, 246.

niyet eder de sabahlarsa, gece oluncaya kadar iftar etmesi doğru olmaz” rivâyeti hakkında, Buhârî’nin değerlendirmesi şöyledir: Merfû değildir, (mânâsı) doğrudur⁽³⁵⁴⁾.

Ayrıca, Buhârî; Kays’ın⁽³⁵⁵⁾ ve hadisi Basralılar arasında yayılan **Bahr b. Mûsâ**’nın⁽³⁵⁶⁾ ile, **Muhammed İbni Ka’b**’ın⁽³⁵⁷⁾ *mürsel* rivâyetlerinin bulunduğunu haber vermiştir.

j) *Ricâl Tenkidi Bilgisi*

et-Târîh ’ul-Evsat’ın özelliklerinden biri de, râvîlerin hadis rivâyet etmedeki durumları hakkında bilgi vermesidir. Eserdeki şahıslarla ilgili; *sadûk* (güvenilir), *zayıf*, *kezzâb* (yalancı), *münker ’ul-hadis* (makbul olmayan hadis rivâyet eder) gibi bilgiler, daha ziyâde, Buhârî’nin kendinden önceki münekkidlerden naklettiği tenkidlerdir. O, Yahyâ b. Ma’in ile Yahyâ el-Kattân ve bunların dışındaki hadis tenkidçilerinin de görüşlerini zikretmiştir.

Muhammed b. İsmâ’il; **el-Hâris**’in (*kezzâb*) yalancı olduğunu⁽³⁵⁸⁾, Kûfe muhaddisleri arasında zikredilen **Haneş b. el-Mu’temir** (**Ebû’l-Mu’temir**) **es-San’ânî**’nin, hadisnin tenkid edildiğini (*yetekellemûne fî hadîsihi*)⁽³⁵⁹⁾, **‘Amr b. Dînâr**’ın hadisnin mutâbî bile olamayacağını (*lâ yutâbe ’u fî ahâdisihî*)⁽³⁶⁰⁾, **Talha b. ‘Amr** ve **Sâlih b. Ebi’l-Ahdâr**’ın bir değer ifâde etmediğini (*leyse bi şey’in*)⁽³⁶¹⁾ bildirmiştir.

Buhârî’nin eserinde kullandığı *cerh* lâfızlarından bâzı örnekler de şunlardır: Yahyâ b. Süleym, **İbrâhîm b. Yezîd el-Kuraşî**’nin hadisini delil olarak kullanmazlar (*lâ yahtaccûne bi hadîsihi*) dedi⁽³⁶²⁾. **‘Abdullah b. Zeyd el-Kuraşî** hakkında *cerh-ta’dîl*

(354) *et-Târîh ’ul-Evsat*, I, 253.

(355) *et-Târîh ’ul-Evsat*, I, 300.

(356) *et-Târîh ’ul-Evsat*, II, 19.

(357) *et-Târîh ’ul-Evsat*, II, 49. Ayrıca bkz. I, 276, 277, 298, 299, 304, 339, 341, 345, 359, 409, 415, 437, 443; II, 16, 46, 66, 72, 94, 197.

(358) *et-Târîh ’ul-Evsat*, I, 282. Ayrıca bkz. II, 143, 149, 169, 186, 233.

(359) *et-Târîh ’ul-Evsat*, I, 345. Ayrıca bkz. I, 413; II, 73, 160, 207, 225, 243.

(360) *et-Târîh ’ul-Evsat*, I, 447. Ayrıca bkz. II, 48, 101, 119.

(361) *et-Târîh ’ul-Evsat*, II, 78, 79. Ayrıca bkz. II, 133, 139, 146, 205.

(362) *et-Târîh ’ul-Evsat*, II, 85.

âlimleri bir şey söylemediler (*seketû anh*)⁽³⁶³⁾. Yahyâ, Ebî Ma'ser el-Medenî'den hadis nakletmiyor, onu gerçekten zayıf görüyor, o bir şey anlattığında gülüyordu⁽³⁶⁴⁾. **Muhammed b. Ziyâd** hadis uydurmakla suçlanıyordu (*yütthemühû bi vaz'il-hadîs*)⁽³⁶⁵⁾. **Sâlih b. Hassân el-Ensârî** makbul olmayan hadis rivâyet eder (*münker'ul-hadîs*)⁽³⁶⁶⁾.

Buhârî, bunlardan başka; durumu şüphelidir (*fîhi nazarun*)⁽³⁶⁷⁾, hadisi yazılmaz (*lâ yüktebû hadîsühû*)⁽³⁶⁸⁾, garip rivâyetleri vardır (*'indehû ehâdîsün 'acâibün*)⁽³⁶⁹⁾, hadisi terkedilir (*metrûk'ül-hadîs*)⁽³⁷⁰⁾, yalancılıkla suçlanır (*yürmâ bi'l-kizbi*)⁽³⁷¹⁾, kuvvetli değildir (*leyse bi'l-kaviyyi*)⁽³⁷²⁾, onu terkettiler (*terakûhû*)⁽³⁷³⁾, hadisi terkedilir (*zâhib'ül-hadîsi*)⁽³⁷⁴⁾, hadisinde uyumsuzluk vardır (*fî hadîsihi ızterabün*)⁽³⁷⁵⁾ ibâreleriyle cerh edilen râvîlere işâret etmiştir.

et-Târîh'ul-Evsat' ta geçen bâzı ta'dîl lâfızları da; *sika* (güvenilir), *sadûk* (güvenilir), *leyse bihi be'sün* (hadisinde bir sakınca yoktur) ve *hâfîzun* (hadis hâfızı) ifâdeleriyle belirtilmiştir. Meselâ, **Seyf b. Süleymân**'ın *sika* (güvenilir)⁽³⁷⁶⁾, **el-Evzâ'î**'nin hadis hâfızı⁽³⁷⁷⁾, **Bişr b. es-Serrî**'nin *sadûk* (güvenilir)⁽³⁷⁸⁾ kabul edildiği ve **Muhammed b. Hasan el-Müzenî** hadisinde bir sakınca olmadığı (*leyse bihi be'sün*)⁽³⁷⁹⁾ nakledilmiştir.

Buhârî, "*kâle Muhammed b. İsmâ'il*", "*kâle Ebû 'Abdullah*" diyerek kendi görüşlerini ifâde etmiştir. O, Hz. Peygamber, Hz. Ebûbekir ve Hz. 'Ömer'in 63

(363) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 88. Ayrıca bkz. II, 107, 118, 147, 169, 176, 221, 234.

(364) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 128. Ayrıca bkz. II, 78, 99, 115, 146, 237.

(365) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 139.

(366) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 79. Ayrıca bkz. I, 451; II, 73, 85, 99, 100, 101, 175.

(367) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 177.

(368) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 133, 185, 236.

(369) *et-Târîh'ul-Evsat*, I, 448, II, 40, 112.

(370) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 204.

(371) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 128.

(372) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 140, 207.

(373) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 144, 183.

(374) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 148, 216.

(375) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 170, 183, 197, 264.

(376) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 88.

(377) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 97.

(378) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 194. Ayrıca bkz. II, 244.

(379) *et-Târîh'ul-Evsat*, II, 174.

yaşında vefât ettiklerini bildiren rivâyet konusunda⁽³⁸⁰⁾, **Safvân**⁽³⁸¹⁾ ile **Yahyâ b. ‘Abdhumeyd b. ‘Abdurrahmân**⁽³⁸²⁾ hakkında kendi kanaatini açıklamıştır.

Ayrıca Buhârî şahısların adı, künyesi, vefât tarihi, cerh-ta’dîl durumlarıyla ilgili bilmediği husûsları “*fe lâ edrî*” (bilmiyorum) diyerek belirtmiştir. Râvînin ne zaman vefât ettiğini bilmiyorsa, o şahsı ölüm tarihini bildiği kimseden önce veyâ sonra öldü, diyerek ifâde etmiştir. Ya da “*ne zaman öldüğünü bilmiyorum*” demiştir.

et-Târîh ‘ul-Evsat’ta geçen, **Üneys el-Ğifârî**, Ebî Zerr’in kardeşidir, ne zaman öldüğünü bilmiyorum⁽³⁸³⁾, **el-Hasan b. Müslim Tâvûs**’tan önce öldü⁽³⁸⁴⁾, **Mus‘ab b. ez-Zübeyr el-Kureşî el-Esedî**’nin künyesi, Ebû ‘Abdullah’tır. Zübeyr’e de Ebû ‘Abdullah denir. Ancak onun künyesinin hadis hâfızları tarafından ezberlenip ezberlenmediğini bilmiyorum⁽³⁸⁵⁾, **‘Amr b. ‘Ubeyd b. Bâb**, bilemem, belki Keysân diye anılan bir kimsedir⁽³⁸⁶⁾, **‘Amr b. Ya‘lâ** babasından, dedesi yoluyla Nebî’den (s.a.s) altın yüzük konusunda rivâyette bulunmuştur. Bu, o râvî midir (‘Amr b. Ya‘lâ) değil midir, bilmiyorum⁽³⁸⁷⁾ şeklindeki rivâyetler bu konuda verilebilecek örneklerdendir.

k) *Lügat Bilgisi*

et-Târîh ‘ul-Evsat’ın özelliklerinden biri de, anlamı bilinmeyen ya da kullanımı yaygın olmayan garîb kelimelerin açıklanmasıdır. Mânâsı açıklanan bâzı kelimeler şunlardır: **el-Hırâr**: ateş ocağının taşlarıdır. Buna hırâr denir⁽³⁸⁸⁾. **Heddenî** (beni korkuttu): Efze‘anî anlamına gelir⁽³⁸⁹⁾. **et-tekaşşûf**: et-tezehhüd (zühd hayatı) mânâsına gelir⁽³⁹⁰⁾.

Ayrıca, **el-Mâcişûn**’un Farsça’da el-Müverred (gül rengine boyanmış, yanağı gül rengine) anlamına geldiğini bildiren⁽³⁹¹⁾ rivâyette, Buhârî’nin kelimenin başka dildeki anlamını naklettiği görülmektedir.

(380) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, I, 108.

(381) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, II, 95.

(382) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, II, 251. Ayrıca bkz. I, 90, 91, 158; II, 70, 107, 112, 208.

(383) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, I, 103.

(384) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, I, 388.

(385) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, I, 280.

(386) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, I, 373.

(387) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, II, 71.

(388) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, I, 78.

(389) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, II, 23.

(390) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, II, 212.

(391) *et-Târîh ‘ul-Evsat*, I, 405.

SONUÇ

Câhiliyye Devri Arapları söz ve hâfızaya, yazıdan daha fazla ehemmiyet vermişlerdir. Bu nedenle, yaşantılarında sözlü kültür hâkimdi. Bu kültürün bir uzantısı olarak, dil ve edebiyat sâhalarında zirveye çıkmışlardı. Kıssalar, şiirler, övgü ve yergiler, kahramanlık günlerine (eyyâm'ul- 'Arab) dâir rivâyetler sözlü olarak aktarılırdı. Bu sebeple bir rivâyeti en güzel şekilde aktarmak, bir sanat hâline gelmişti. Nitekim, bâzı şairlerin, şiirlerini söylemeleri için, râvî tuttukları olurdu.

İslâmiyet'in ortaya çıktığı zamanlarda, bu an'ane devâm etmiştir. Hz. Peygamber'in hadislerinin yazılmaya başlamasıyla daha sistemli hâle gelen şahıstan şahsa nakil, yâni isnad, Hadis, Tefsir, Fıkıh, Siyer, Meğâzî, Ricâl Tarihi, ve Ricâl Tenkid gibi ilimlerde yaygın bir şekilde kullanılmaya devam etmiştir.

Hadisin, Tarih ilminin şubeleriden kabul edilebilecek Siyer, Meğâzî, Ricâl Tarihi, ve Ricâl Tenkid İlimleri arasındaki ilişki, *Hadis ve Tarih* arasındaki alâkayı ortaya çıkarmaktadır. Bu ilişkiyi iki açıdan ele almak mümkündür.

Birincisi, hadisin, Hz. Peygamber'in hayatı ve gazvelerini konu edinen Siyer ve Meğâzî ile olan ilgisidir. İslâmî ilimler, hadisin bünyesinden ayrılarak teşekkül etmiştir. İslâm tarihinin şubesi olan bu iki ilim dalının (Siyer-Meğâzî) kökleri de hadislere dayanmaktadır. Dolayısıyla Hadis, Siyer ve Meğâzî, Hz. Peygamber'den bahsettikleri için, her üçünün de konuları ortaktır. Hadis İlmi'nde olduğu gibi, Siyer-Meğâzî literatüründe de isnad sistemi kullanıldığından, onların metodları da benzerlik arz etmektedir.

İki ilim dalı arasındaki ilişki, ikinci olarak, hadisin ricâl tarihiyle olan münâsebeti çerçevesinde incelenebilir. Hadîslerin tamâmı, Hz. Peygamber döneminde yazıyla kaydedilmemiştir. Ondan sonra gelen nesiller, Resûlullah'ın söz, fiil ve takrirlerini yazılı olarak toplamaya çalışmışlardır. Muhaddisler, bir hadîsi en doğru

şekilde tespit edebilmek gayesiyle, onun kaynağını araştırmışlar, bâzen tek bir kelimeyi öğrenebilmek için, uzun yolculuklar yapmışlardır.

Hadîslerin yazılmaya başlandığı hicrî II. ve III. yüzyıllarda râvîlerin sayısı artmıştır. Bununla birlikte, fitne olayı, iç karışıklıklar ve müslümanlar arasında ilk ayrılıkların görülmesiyle ortaya çıkan siyâsî görüş, fırka veyâ mezhep taraftarları, kendi görüşlerinin haklılığını ispatlamak için, hadîs uydurma faaliyetine girişmişlerdir. Bu olaylardan sonra muhaddisler, hadîslerin senedli olarak rivâyet edilmesine, yâni hadîsi söyleyen ile, onu Hz. Peygamber'den işiten arasında kesiksiz bir râvîler zincirinin bulunmasına önem vermişler ve seneddeki şahısların güvenilirliği üzerinde durmuşlardır. Bu durum, hadisçileri tarihe yöneltten başlıca âmil olmuştur.

Muhaddisler, isnadın güvenilirliğini tespite yardımcı olması için, hadisleri nakledenleri tanıtan tabakât kitaplarını te'lif etmişlerdir. Tabakât kitaplarında, şahısların isimleri, künyeleri, hoca ve talebeleri, doğum ve vefât tarihleri, cerh-ta'dîl açısından durumları vb. hakkında bilgiler verilmektedir. Zamanla, genel nitelikli tabakât kitaplarına, râvîleri belirli meslek ve zümrelere göre ele alan özel nitelikli tabakât kitapları eklenmiştir.

Hicrî II. yüzyıldan sonra, râvîlerin çoğalması ve ilimlerin gelişmesiyle, muhtevâları daha sınırlı, fakat birbirinden farklı isimlerle pek çok eser kaleme alınmıştır. Ashâbı tanıtan *Ma'rifet'üs-sahâbe*, *Mu'cem'üs-sahâbe*; mesleklerle ilgili, *Tabakât'ul-fukahâ*, *Tabakât'uş-şu'arâ*; isim ve künyelerle ilgili, *Kitâb'ül-Künâ ve'l-Esmâ*; râvîlerin hadis nakletmedeki durumlarından bahseden *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, *Kitâb'us-Sikât ve'd-Du'afâ*, *et-Târîh ve'i-İl*; vefeyât kitapları yazılmıştır.

Tarihî-coğrafi bilgilerle birlikte, o bölgede yaşayan hadisçilerin hayatını konu alan eserlere de *et-Târîh* adını vermişlerdir. *Târîhu Mekke*, *Târîhu Vâsıt*, *Târîhu Nisâbü'r* gibi. Görüldüğü gibi, *et-Târîh* adındaki kitaplarda, râvîlerle ilgili bilgiler toplanmıştır. Bunlar, olayların , zaman ve mekân unsurları dikkate alınarak, kronolojik bir sıra ile nakledildiği tarih kitapları değildir. Ancak, bu çalışmalar, o dönemin siyâsî ve sosyal yapısını yansıtmaları bakımından târihî birer vesîka niteliğindedir.

Araştırmamız netîcesinde, ulaşabildiğimiz kaynaklardan, hicrî I. yüzyıl ile V. yüzyıl arasında 150'den fazla muhaddis-tarihçi ve bunların tarihle ilgili eserleri tespit

edilebilmiştir. Kaynaklar incelendiğinde, hadisçilerin târihle ilgili eserlerinin, siyâsî târih veyâ medeniyetler târihinden ziyâde, şahıslar târihiyle alâkalı oldukları görülmektedir. “*Târîh*”, “*Târîh’ul-Mekke*”, “*Târîh’ul-Medîne*” adındaki eserlerde de, umûmiyetle şahısların biyografileri ele alınmıştır. Râvîler tarihi konusundaki en eski çalışma ise, 175 (791) senesinde vefât eden **Leys b. Sa’d**’ın *et-Târîh* isimli kitabıdır.

İlimler ortaya çıktıktan sonra, konuları ile sınırları zamanla gelişerek belli olur ve sistemli hâle gelir. Ricâl İlmi de, doğuşundan yaklaşık bir asır sonra, özellikle Buhârî’nin katkılarıyla olgunlaşmış, ileriki dönemlerde gerek muhtevâ gerekse tertip düzen bakımından daha kullanışlı, zengin bir literatür oluşmuştur.

Hicrî III. yüzyıldan itibaren de, *sika* (güvenilir) ve *zayıf* râvîler hakkında müstakil eserler kaleme alınmıştır. Yazılan ilk cerh-ta’dîl kitapları **Yahyâ b. Ma’in** (ö: 233/847) ile, ‘**Ali b. el-Medînî**’ye âittir. Onlar, *et-Târîh ve’l-’İlel*, *Ma’rifet’ür-Ricâl* isimli eserlerinde, muhaddislerin, hadis nakletmedeki durumlarını ele almışlardır.

Buhârî, *et-Târîh* adını verdiği üç kitabında, râvîlerle ilgili değerlendirmelere yer vermiştir. Ayrıca, bu sâhada onun *Kitâbu’d-du’afâi’s-sağîr* isimli eseri vardır. Ancak, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, *Kitâb’ud-du’fâ* ve *s-sikât* adındaki eserler, ondan sonraki dönemlerde te’lif edilmiştir.

Tabakât tâbirini ilk olarak **İbn Sa’d** (ö: 230/845)’ın kullandığı söylenir. Araştırmamızda, 207/822 yılında vefât eden **Heysem b. ‘Adî**’nin *Tabakât’ul-fukahâ*’sı ile ‘**Ali b. el-Medînî**’ (ö: 234/849)’nin *Tabakât*’ının bulunduğu belirlenmiştir. Kaynaklarda, yalnızca isimlerini tespit edebildiğimiz bu kitapların durumu şüphelidir. Acaba, gerçekten, bu çalışmalar müstakil birer kitap mıdır, yoksa müelliflerin eserlerinin bir bölümünün adı mıdır? Bu konunun araştırılarak aydınlığa kavuşturulması gerekir. İbn Sa’d’ın *Tabakât’ul-Kübrâ*’sı ise, günümüze kadar ulaşmış ve pek çok baskısı yapılmıştır.

Meşhur bir muhaddis-tarihçi olan **Buhârî** de, hadis râvîleri hakkında, alfabetik usûle göre tertîb ettiği *et-Târîh’ul-Kebîr* ve kronolojik usûlle yazdığı *et-Târîh’ul-Evsat* adındaki çalışmalarıyla bu sâhada yeni bir çılgır açmış, kendisinden sonraki tarihçilere örnek teşkil etmiştir.

Çalışmamızda tespit ettiğimiz en önemli bilgilerden birisi de **Buhârî**'nin *et-Târîh 'us-Sağîr* adıyla basılan kitabının, aslında, *et-Târîh 'ul-Evsat* olduğudur. Kaynaklarda, her ikisinden yapılan nakiller ve eseri rivâyet eden râvîsi dikkate alındığında, *et-Târîh 'us-Sağîr* ismiyle basılmış olan nüshanın, gerçekte, *et-Târîh 'ul-Evsat* olduğu ortaya çıkmaktadır.

et-Târîh 'ul-Evsat, ashâb ağırlıklı olup, Hz. Peygamber döneminden başlayıp hicrî 250 senesine kadar vefât eden şahısları tanıtmaktadır. Eserde kısaca, râvîlerin isim, künye, neseb, nisbe, lâkap gibi kimlik bilgileri, hoca ve talebeleri, cerh-ta'dil durumları ele alınmıştır. Bu bilgiler sâyesinde, hadis tenkidçileri, râvîleri inceleyerek *mürsel*, *munkatı* ' ve *mevzû* rivâyetlerin bilinmesini sağlamışlardır.

Araplar, şahısları künye, isim, neseb ve varsa lâkaplarıyla tanıtmaktadırlar. Hadis nakledenlerin çoğalması, râvîlerin isimlerinin, künyelerinin birbirine karışması ihtimâlini ortaya çıkarmıştır. Buhârî de, diğer muhaddis-tarihçiler gibi, *et-Târîh 'ul-Evsat*'ında, bu karışıklığı gidermek için, hadisçilerden ismiyle, künyesiyle veya lâkabıyla meşhûr olanları kaydetmiştir. Bâzılarının da neseb bilgilerini vermiştir. O, şahsın adı, künyesi, nesebi, nisbesi ile ilgili belirsizlik varsa bunlara da işâret etmiştir.

Buhârî, kitabında, râvîlerin hoca ve talebelerinden bir kısmını zikretmiştir. **İbn Sa'd**, **İbn Hacer**, **Zehebî** gibi muhaddisler ise, eserlerinde bu bilgilere genişçe yer vermişlerdir. Hattâ, zamanla, hadis hocaları hakkında müstakil eserler kaleme alınmıştır.

et-Târîh 'ul-Evsat'ta, muhaddislerin, birbirleriyle görüşüp görüşmediklerinin tespit edilebilmesi için doğum-ölüm tarihleri ile hadis nakletmedeki durumları hakkında bilgi verilmiştir. Muhammed b. İsmâ'îl, bir râvî ile ilgili görüşü varsa, bunu da açıklamıştır.

Hadis âlimleri, hadisleri en doğru şekilde öğrenebilmek için, şehirden şehire dolaşmışlardır. Buhârî eserinde, muhaddislerin ikâmet ettikleri yerleri veya seyahate gittikleri beldeleri de zikretmiştir. Böylece, aynı isme sâhip şahısların, memleketlerini haber vermek sûretiyle, tanınmasını sağlamıştır.

Kitapta, hadisçilerden mevâlî ve akraba olanlar da kaydedilmiştir. Bununla birlikte, ricâl tenkidıyla doğrudan alâkası olmayan, râvîlerin şahsî ve meslekî özellikleri

hakkında bilgi verilmiştir. Buhârî, râvîlerin îtikâdî görüşlerine değinerek, hadislerle karşı tutumları ile ilgili fikir sâhibi olunmasına yardımcı olmuştur.

O, *et-Târîh'ul-Evsat*'ta nakledilen hadislerden bir kısmının sıhhatiyle alâkalı açıklamalar yapmış ve bâzı garîb kelimelerin anlamlarını da vermiştir. Müellifin kitabında takip ettiği metod, bu bilgiler çerçevesinde çizilmiştir. Buhârî dışındaki muhaddis-tarihçiler de, eserlerinde aynı metodu kullanmışlardır.

Buhârî'nin *et-Târîh'ul-Evsat*'ı, doğum-ölüm tarihleri ile muhaddisleri tanıtması yanında, 300'den fazla hadis metnini de ihtivâ etmektedir. Bu durum ona, hem Tarih, hem de Hadis ilmi açısından birinci el kaynak özelliği kazandırmaktadır. Ayrıca, kitapta zikredilen, Hz. Peygamber, Dört Halife ve Emevîler dönemindeki savaşlar, hilâfetle ilgili meseleler, fitneye dâir haberler, İslâm Tarihi'ne malzeme sağlamaktadır. En önemlisi de, Resûlullah'ın hadisleriyle meşgûl olan binlerce râvînin ilmî gayretlerinin birinci elden belgelenmiş bulunması, onun, kültür tarihi bakımından da önemini artırmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

AHMED İBN HANBEL: *Müsned*, I-VI, Beyrut 1389/1969.

AHMED, İmtiaz: “Bir Muhaddis Olarak Vâkıdî” (çev. Ramazan Özmen), sayı: 3, Van 2000.

ANA BRİTANNİCA: “Tarih” maddesi.

ÂŞIKKUTLU, Yrd. Doç. Dr. Emin: *Kitâb’ul-Ma’rifeti ve’t-Târîh Adlı Eseri Çerçevesinde Fesevî ve Ricâl İlmi’ndeki Yeri*, İstanbul 2000 (basılmamış doktora tezi).

el-A‘ZAMÎ, M. Mustafa: “Buhârî, Muhammed b. İsmâ‘îl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

AZZAM, Reem: *Yeni Ümit, “Hadis Kritisizmi ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukâyesesi”* (trc. Halil Kilercioğlu), sayı: 57, 2002.

BUHÂRÎ, Ebû ‘Abdullah Muhammed b. İsmâ‘îl: *el-Câmi‘us-Sahîh*, I-VIII, İstanbul 1979.

CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâ‘îl b. Hammâd el-Fârâbi: *es-Sıhah Tâc’ül-Luga ve Sıhah’il-Arabiyye*, I-VI, Beyrut 1979.

ÇELİK, Doç. Dr. Ali: *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, “Tarih Yazıcılığında İsnad’ın Kullanılışı ya da Rivâyetçi Metod”, cilt:3, sayı:2, 2003.

ÇETİN, Nihad M.: “Ahbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

ÇETİN: “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

ed-DÛRÎ, Prof. Dr. ‘Abdülaziz: *İbn Şihâb ez-Zühri ve İslâm Tarih Yazıcılığının Başlamasındaki Rolü* (çev. Câsim Avcı), Sakarya 2002.

EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî: *Sünen*, I-V, Hıms 1391/1971.

ECER, Yrd. Doç. Dr. A. Vehbi: *Erciyes Dergisi*, “*Türk Kültür Muhitinin Yetiştirdiği Hadis Bilgini Buhârî’nin Tarihçiliği*”, sayı: 108, Kayseri 1986.

EREN, Dr. Mehmet: *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, Konya 2001.

Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi, “Tarih” maddesi, İstanbul 1983.

FAYDA, Prof. Dr. Mustafa: *Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, “*Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları*”, İzmir 1985.

FAYDA: *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, “*Ebû ‘Amr Halife b. Hayyât, Kitâb’ut-Tabakât*”, cilt: XVII, Ankara 1969.

FAYDA: *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, “*İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe’nin Medîne-i Münevvere Tarihi*”, Ankara 1986.

FAYDA: *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, “*Ebû Yûsuf Ya’kûb b. Süfyân el-Fesevî, Kitâb’ül-Ma’rife ve’t-Târîh*”, cilt: XXII, Ankara 1978.

FAYDA: “*Ensâb*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebû Tâhir Muhammed b. Ya’kûb: *el-Kâmûs’ül-Muhît* (Mütercim ‘Âsım Efendi Tercümesi), I-IV, İstanbul 1304-1305.

GİBB, H.A.R.: “Tarih”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*.

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. ‘Ali: *Târîhu Bağdâd*, I- XIV, Beyrut 1350.

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ: *Takyîd’ül-‘İlm* (nşr. Yûsuf el-‘Aşş), Haleb 1988 (III. baskı).

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ: *el-Câmi’u li-Ahlâk’ır-Râvî ve Âdâb’is-Sâmi’*, I-II, Riyâd 1403/1983.

HEFFENİNG: “Tabakât”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*.

HİZMETLİ, Doç. Dr. Sabri: *İslâm Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara 1991.

- İBN EBÎ HÂTİM**, Ebû Muhammed ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî et-Teymî: *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, I-IX, Beyrut 1271/1952.
- İBN HACER**, Şihâbeddîn Ahmed b. ‘Ali el-‘Askalânî: *Lisân’ül-Mîzân*, I-VII, Beyrut 1390/1971.
- İBN HACER**: *Tehzîb’üt-Tehzîb*, I-XII, Beyrut 1404/1984.
- İBN HACER**: *Hadis Istılahları Hakkında Nuhbet’ul-Fiker Şerhi* (çev. Talât Koçyiğit), Ankara 1971.
- İBN HALDUN**: *Mukaddime* (çev. Zakir Kadirî Ugan), I-III, İstanbul 1954.
- İBN HAYR el-İŞBİLÎ**, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. ‘Ömer b. Halîfe el-Emevî: *Fehrese*, Kâhire 1382/1963.
- İBN İSHÂK**, Muhammed b. İshâk b. Yesâr: *Sîretü İbn İshâk* (thk. Muhammed Hamidullah), Konya 1401/1981.
- İBN MANZÛR**, Ebû’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. ‘Ali el-Ensârî: *Lisân’ül-‘Arab*, I-XV, Beyrut 1374/1955.
- İBNİ TAĞRİBERDÎ**: *Nüccûm’uz-Zâhire fî Mülûki Mısır ve’l-Kâhire*, I-XII, Kâhire 1963.
- İBN’ÜL-CEVZÎ**, Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn ‘Abdurrahmân b. ‘Ali b. Muhammed el-Bağdâdî: *Kitâb’ul-Mevzû’ât* (thk. ‘Abdurrahmân Muhammed ‘Osmân), I-III, Medîne 1386/1966.
- İBN’ÜL-‘İMÂD**, ‘Abdülhayy b. Ahmed: *Şezerât’üz-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-VIII, Beyrut (tr.).
- İBN’ÜL-KİFTÎ**, Ebû’l-Hasan Cemâleddîn ‘Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm: *İnbâh’ur-Ruvât ‘alâ Enbâh’in-Nuhât*, I-III, Kâhire 1369/1950.
- İBN’ÜN-NEDÎM**: *el-Fihrist*, Beyrut 1398.
- İBN’ÜS-SALÂH**, Ebû ‘Amr b. ‘Abdurrahmân eş-Şehrezûrî: *‘Ulûm’ül-Hadîs*, Halep 1966.

- İSMÂ'ÎL PAŞA**, el-Bağdâdî: *Hediyet'ül-Ârifin Esmâ'ül-Müellifin ve Âsâr'ul-Musannifin*, I-II, İstanbul 1951.
- KANDEMİR**, M. Yaşar: "Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.
- KAPAR**, Mehmet Ali: "Eyyâm'ül-Arab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.
- KÂŞİF**, Prof. Dr. Seyyide İsmail: *İslâm Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları* (çevirenler: Prof. Dr. Mehmet Şeker, Doç. Dr. Rızâ Savaş, Ramazan Şimşek), İzmir 1997.
- KÂTİB ÇELEBİ**: *Keşf'üz-Zunûn 'an Esâmî'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, I-II, İstanbul 1360/1941.
- KEHHÂLE**, Ömer Rıza: *Mu'cem'ül-Müellifin*, I-XV, Dimeşk 1376/1957.
- KETTÂNÎ**, es-Seyyid eş-Şerîf Muhammed b. Ca'fer: *Hadis Literatürü* (trc. Yusuf Özbek), İstanbul 1994.
- KETTÂNÎ**, 'Abd'ül-Hayy: *et-Terâtîb'ül-İdâriyye* (çev. Ahmet Özel), I-III, İstanbul 1990.
- KOÇYİĞİT**, Prof. Dr. Talât: *Hadis Usûlü*, Ankara 1997.
- KOÇYİĞİT**: *Hadis Tarihi*, Ankara 1998.
- KOÇYİĞİT**: *Hadis Istılahları*, Ankara 1980.
- KOÇYİĞİT**: *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, "İslâm Hadisinde İsnad ve Hadis Râvîlerinin Cerhi", sayı: 9, Ankara 1961.
- KOÇYİĞİT**: *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, "İbn Şihâb ez-Zührî", sayı: XXI, Ankara 1976.
- KODAMAN**, Bayram: *Akademik Açık*, "Tarih Araştırmalarında Metod Meselesi", sayı: 2, 1997.
- KRATSKOWSKY**: "Arabistan", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi İslâm Ansiklopedisi*.
- KÜTÜKOĞLU**, Mübahat S. : *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul 1991 (II. baskı).

Meydan Larousse: "Ahbâr" maddesi.

MUHAMMED ACCÂC EL-HATÎB: *el-Muhtasar'ul-Vecîz fî Ulûm'il-Hadîs*, Beyrut 1407/1987 (3. baskı).

MUHAMMED EVLÂD 'UTV: *'Âlem'ül-Kütüb Dergisi, "İsbâtu eyyü Târîh'ul-İmâm-ı Buhârî el-matbû'u bi-ismi "et-Târîh'is-Sağîri" hüve "et-Târîh'ul-Evsatu"*, cild: 16, sayı: 6, Riyad 1416/1995.

MUVAFFAK B. 'ABDULLAH B. 'ABDULKÂDİR: *Tevsîk'un-Nusûsi ve Zabtihâ 'Inde'l-Muhaddisîn*, Beyrut 1414/1993.

MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî: *el-Câmi'us-Sahîh*, Beyrut 1374/1955.

ÖZAYDIN: Abdülkerim: "Ezrakî, Ebû'l-Velîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

RÂMAHÜRMÜZÎ, el-Hasan b. 'Abdurrahmân: *el-Muhaddis'ül-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î* (thk. Dr. Muhammed 'Accâc el-Hatîb), Dâr'ul-Fiker 1404/1984 (III. baskı).

ROBSON, James: *İbn İshak'ın İsnad Kullanışı* (çev. Talât Koçyiğit), Ankara 1963.

ROSENTHALL, Franz: *'İlm'üt-Târîh 'Inde'l-Müslimîn* (trc. Salih Ahmed el-İlî), Bağdâd 1963.

es-SEHÂVÎ, Şemseddîn Muhammed b. 'Abdurrahmân: *el-İ'lân bi't-Tevbîh limen zemm'it-târîh*, Beyrut 1399/1979.

es-SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd 'Abdülkerim b. Muhemmed İbn Mansûr: *el-Ensâb*, I-V, Beyrut 1408/1988.

SEZGİN, Prof. Dr. Fuat: *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, Band I, Leiden 1967.

SEZGİN: *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara 2000.

SINCLAIR, John (Edt.): *Collins Cobuild Dictionary English Language*, London 1990.

- SUBHÎ es-SÂLİH:** *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları* (çev. M. Yaşar Kandemir), Ankara 1971.
- SUYÛTÎ,** Celâleddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekir: *Tedrib’ür-Râvî fî Şerhi Takrîb’in-Nevevî* (thk. ‘Abdülvehhâb ‘Abdüllatîf), I-II, Medîne 1392/1972 (II. baskı).
- SÛBKÎ,** Tâcüddîn Ebû Nasr ‘Abdülvehhâb b. ‘Ali b. ‘Abdilkâfi: *et-Tabakât’üş-Şâfi’iyyet’il-Kübrâ*, I-X, Kâhire 1383/1964.
- ŞEMSEDDİN,** M. (Günaltay): *İslâm’da Târîh ve Müverrihler*, İstanbul 1991.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ:** *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1996 (7. baskı).
- ŞEŞEN,** Ramazan: *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), İstanbul 1998.
- TERZÎ,** Mustafa Zeki: *Diyanet Dergisi*, “İslâm Tarih Yazıcılığının Doğuşunda İbn Şihâb ez-Zühri’nin Yeri ve Önemi”, sayı: XXI, Ankara 1985.
- TİRMİZÎ,** Ebû ‘İsâ Muhammed b. ‘İsâ: *Sünen*, I-V, Mısır 1382/1962.
- TOPALOĞLU,** Doç. Dr. Nuri: *Hadisçilerin Geçim Kaynakları (Hicrî II-V. Asırlarda)*, İzmir 1999.
- UĞUR,** Doç. Dr. Mücteba: *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992.
- UĞUR:** *İmam Buhârî*, Ankara 1994.
- UMERÎ,** Ekrem Ziyâ: *Hadis Tarihi* (çev. İsmail Kaya), Konya 1990.
- YARDIM,** Prof. Dr. Ali: *Hadis I-II*, İstanbul 1997.
- YARDIM:** *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, “Buhârî ve et-Târîh’ul-Kebîr’i”, sayı: V, İzmir 1989.
- YARDIM:** *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, “Ashâb Bilgisinin Kaynakları ve Tirmizî’nin «Tesmiyetü Ashâb’in-Nebî’si”, sayı: 2, İzmir 1985.
- YÜCEL,** Dr. Ahmet: *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*, İstanbul 1996.

ez-ZEBÎDÎ, Ebû'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed: *Tâc'ül-'Arûs min Cevâhir'il-Kâmûs*, I-XV, Beyrut 1306.

ZEHEBÎ, Şemseddîn Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî: *Mizân'ül-İ'tidâl fî Nakd'ir-Ricâl*, I-IV, Kâhire 1382/1963.

ZEHEBÎ: *Siyeru A'lâm'in Nübelâ*, I-XXIII, Beyrut 1405/1985.

ZEHEBÎ: *Tezkire'ül-Huffâz*, I-IV, Haydarâbâd 1376/1956.

ZİRİKLÎ, Hayruddîn: *el-A'lâm Kâmûs'ut-Terâcim*, I-XI, Beyrut 1389/1969.

EK-1

BUHÂRÎ'DEN SONRAKİ MUHADDİS TARİHÇİLER VE TARİHLE İLGİLİ ESERLERİ

1) Ebû 'Abdullah *Muhammed* b. 'Abdisselâm Sahnûn et-Tenûhî el-Kayrevânî'nin (ö: 256/870) *Târîh*⁽³⁹²⁾ adlı eseri ricâl tarihi hakkındadır.

2) Ebû 'Abdullah ez-Zübeyr b. Bekkâr el-Kuraşî, 172/788 senesinde Medîne'de doğmuştur. Alevîlerle çarpışmasından sonra Medîne'den Bağdâd'a gitmiştir. Bağdâd'ta İshâk el-Mevsılî (ö: 235/849) ile Muhammed b. el-Hasan el-Medâinî (ö: 235/849)'den ders almıştır. Mekke'ye gittiğinde, 242/846 yılında orada kadılık görevini üstlenmiş ve 256/870'te de vefât etmiştir.

Zübeyr b. Bekkâr'ın, *Kitâb 'un-Nesi Kureys ve Ahbârihim*⁽³⁹³⁾, *Ahbâr 'ul-Medîne*⁽³⁹⁴⁾, *Ahbâr 'ul-'Arab ve Eyyâmuhâ, el-Evs ve 'l-Hazrec*⁽³⁹⁵⁾, *Târîhu Zübeyr b. Bekkâr el-Kuraşî*⁽³⁹⁶⁾ isimli eserleri tarihle ilgilidir.

3) İbn 'Abdilhakem diye bilinen Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahmân b. 'Abdillah, muhaddis ve fakih olan babasından rivâyette bulunmuştur. Babası, Mısır'da, Malikî mezhebine mensûp büyük bir fakih. Ayrıca Esed b. Mûsâ, Sa'îd b. 'Ufeyr ve diğer târihçilerden de rivâyet etmiştir. Ebû Hâtim er-Râzî ile en-Nesâî onun talebelerindendir. 257/871 târihinde Fustât şehrinde vefât etmiştir. Onun, hadis râvîlerini konu alan *Fûtûhu Mısır ve 'l-Mağrib*⁽³⁹⁷⁾ isimli eseri vardır.

(392) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XIII, 61.

(393) *GAS*, I, 317, nu. 19/1; *Târîhu Bağdâd*, VIII, 467, 469, 471; Kaynaklarda eserin adı farklı şekillerde zikredilmiştir: Bkz. "Nesebu Kureys ve Ahbâruhâ"; *A'lâm*, III, 74; *el-Fihrist*, s. 111; "Ensâbu Kureys ve Ahbâruhâ"; *Mu'cem 'ül-Müellifin*, IV, 180; "Ensâbu Kureys"; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 179; "Kitâb 'un-Nesebi Kureys"; *Tezkiret 'ül-Huffâz*, II, 528; "Kitâb 'un-Neseb"; *Mizân 'ül-'İtidâl*, II, 66; *Tehzîb 'üt-Tehzîb*, III, 270; *Şezerât 'üz-Zeheb*, II, 134; *Nücûm 'uz-Zâhire*, III, 25. Yazmaları: Bodleian I, 740; Marsh 384 (Bölüm 11-23, 23 bölümden müteşekkil, 208 vr., 547 h.); Köprülü 1141 (3 kısımdan oluşan 2. bölüm, daha önceki bölümden düşürülmüş olarak, Bodleian s. 27-251, 135 vr., 557 h.); İsmi zikredilmemiş özel bir kütüphâne (1 bölüm, 121 vr., 10. h.). Bu kitabın bir cildi, Mahmûd M. Şâkir tarafından 1962 yılında Kâhîre'de yayımlanmıştır. *GAS*, I, 318, nu. 19/1.

(394) *GAS*, I, 318, nu. 19/6; Kitabın adı, *Hadis Literatürü*, s. 268'de "Târîhu Medîne" olarak kaydedilmiştir.

(395) *A'lâm*, III, 74; *el-Fihrist*, s. 111; *Mu'cem 'ül-Müellifin*, IV, 180.

(396) *Keşf'üz-Zunûn*, I, 295.

(397) *GAS*, I, 356, nu. 4; *Esmâ 'ül-Müellifin*, I, 512; *Keşf'üz-Zunûn*, II, 1240; "Fûtûhu Mısır ve 'l-Mağrib ve 'l-Endülüs"; *A'lâm*, IV, 85; "Fûtûhu Mısır ve Ahbâruhâ"; *Mu'cem 'ül-Müellifin*, V, 150; "Târîhu Mısır"; *Tehzîb 'üt-Tehzîb*, VI, 189; "Fûtûh 'uş-Şâm"; *Hadis Literatürü*, s. 273. Eserin yazma nüshaları için bkz. Fatih 4443 (335 vr., 587 H.'den önce); Manisa 281/2 (vr. 114-235, 6. h.); Muhtasarı, Veliyeddin 2453/3 (167b – 233b, 845 h.); British Museum Supplemant 520, Oriental 6 (121 vr., 5. h.); Paris 1686 (195 vr., 585 h.); 1687 (447 vr., 776 h.); Leiden 962 (vr. 159-313, 973 h.); *GAS*, I, 356, nu. 4.

4) Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb es-Sa'dî el-Cûzecânî (ö: 259/873).

5) Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. İbrâhîm ed-Dımeşkî'nin (ö: 259/873) *Tabakât*'i⁽³⁹⁸⁾ bu sâhada kaleme alınmış bir kitaptır.

6) 'İclî diye şöhret yapmış Ebû'l-Hasan Ahmed b. 'Abdullah el-'İclî 181-797 senesinde Kûfe'de doğmuştur. Bir müddet Kûfe, Basra ve Bağdâd'ta yaşamış daha sonra bir karmaşa döneminde Irak'ı terkedip Trablus'a yerleşmiştir. Mağrib'in meşhûr âlimlerindendir. 261/875 târîhinde Trablus'ta vefât etmiştir. 'İclî'nin *es-Sikât*'i⁽³⁹⁹⁾, *el-Cerh ve't- Ta'dîl*'i⁽⁴⁰⁰⁾ ve *et-Târîh*'i⁽⁴⁰¹⁾ râvîler tarihi kitaplarıdır.

7) Ebû'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî (ö: 261/875).

8) Ebû Zeyd 'Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî, 173/789 senesinde Basra'da doğmuştur. Müverrih ve muhaddistir. 262/876 târihinde vefât etmiştir⁽⁴⁰²⁾. Onun, *Ahbâru Ehl'il-Basra* ya da *Târîh'ul-Basra*⁽⁴⁰³⁾, *Ahbâr'ul-Medîne*⁽⁴⁰⁴⁾, *Ahbâru Mecnûn Benî 'Âmir*⁽⁴⁰⁵⁾, *Kitâbu Ahbâri Benî Numeyr*⁽⁴⁰⁶⁾, *Ahbâru Mekke*⁽⁴⁰⁷⁾, *Tabakât'uş-Şuarâ*⁽⁴⁰⁸⁾, *Kitâbu Ahbâri Muhammed ve İbrâhîm İbney 'Abdullah b. El-Hasan b. El-Hasan el-Hâşimî el-Kuraşî*⁽⁴⁰⁹⁾, *Kûfe*⁽⁴¹⁰⁾, *Umerâ'ül-Kûfe*⁽⁴¹¹⁾, *Umerâ'ül-Basra*⁽⁴¹²⁾, *Umerâ'ül-Medîne*⁽⁴¹³⁾, *Umerâ'ül-Mekke*⁽⁴¹⁴⁾, *Târîh*⁽⁴¹⁵⁾, *Kitâb'un-Neseb*⁽⁴¹⁶⁾, *Ahbâru Mansûr*⁽⁴¹⁷⁾ isimli eserleri râvîler tarihiyle ilgilidir.

(398) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XIII, 55.

(399) *GAS*, I, 143, nu. 77.

(400) *Mu'cem'ül-Müellifin*, I, 294; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 582; *Tezkiret'ül-Huffâz*, II, 560; *Şezerât'üz-Zeheb*, II, 141.

(401) *Mu'cem'ül-Müellifin*, I, 294; *Şezerât'üz-Zeheb*, II, 141; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, X, 403; Zehebî "*Siyer*"inde ondan iktibas etmiştir. Bkz. VI, 90; XVII, 66.

(402) Fuat Sezgin, Ömer b. Şebbe'nin ölüm târihini 264/877 yada 263 şeklinde ihtilaflı olarak vermiştir. Bkz. *GAS*, I, 345, nu. 5.

(403) *GAS*, I, 345, nu. 5/2; *A'lâm*, V, 206; *Hadis Literatürü*, s. 276; Eserin adı, *el-Fihrist*, s. 112'de "*Basra*"; *Keşf'üz-Zunûn*, II, 1274'te "*Fedâilü Basra*" şeklinde geçmektedir.

(404) *GAS*, I, 345, nu. 5/3; *A'lâm*, V, 206; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 29, I, 29, 302; *Tezkiret'ül-Huffâz*, II, 517; *Esmâ'ül-Müellifin*, I, 780; Kitabın adı, *el-Fihrist*, s. 112'de "*Medîne*" olarak zikredilmiştir; "*Târîh'ul-Medîne*"; *Hadis Literatürü*, s. 268.

(405) *GAS*, I, 345, nu. 5/4.

(406) *GAS*, I, 345, nu. 5/5; *A'lâm*, V, 206; *el-Fihrist*, s. 113; *Esmâ'ül-Müellifin*, I, 780.

(407) *GAS*, I, 345, nu. 5/7; Eserin adı, *el-Fihrist*, s. 112'de "*Mekke*" olarak kaydedilmiştir; "*Târîh'ul-Mekke*"; *Hadis Literatürü*, s. 269.

(408) *GAS*, I, 346, nu. 5/8; *Mu'cem'ül-Müellifin*, VII, 286; *Keşf'üz-Zunûn*, II, 1102.

(409) *GAS*, I, 346, nu. 5/9.

(410) *el-Fihrist*, s. 112; *Esmâ'ül-Müellifin*, I, 780'de "*Ahbâr'ul-Kûfe*" olarak verilmiştir.

(411) *el-Fihrist*, s. 112; *A'lâm*, V, 206; "*Ahbâru Umerâ'ul-Kûfe*"; *Esmâ'ül-Müellifin*, I, 780.

(412) *el-Fihrist*, s. 112; *A'lâm*, V, 206; "*Ahbâru Umerâ'ul-Basra*"; *Esmâ'ül-Müellifin*, I, 780.

(413) *el-Fihrist*, s. 112; *A'lâm*, V, 206; "*Ahbâru Umerâ'ul-Medîne*"; *Esmâ'ül-Müellifin*, I, 780.

(414) *el-Fihrist*, s. 112; *A'lâm*, V, 206; "*Ahbâru Umerâ'ul-Mekke*"; *Esmâ'ül-Müellifin*, I, 780.

(415) *el-Fihrist*, s. 112; *Tezkiret'ül-Huffâz*, II, 517; *Tehzîb'üt-Tehzîb*, VII, 405; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XII, 371.

(416) *el-Fihrist*, s. 113; *A'lâm*, V, 206; *Esmâ'ül-Müellifin*, I, 780.

(417) *el-Fihrist*, s. 112; *A'lâm*, V, 207; *Mu'cem'ül-Müellifin*, VII, 286; *Esmâ'ül-Müellifin*, I, 780.

9) Ebû'l-Hasan Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî, 198/814 yılında Merv'de doğmuştur. Mısır ve Şam'da ikâmet etmiştir. 268/881'de vefât etmiştir. *Târîhu Merv*⁽⁴¹⁸⁾ adıyla te'lif ettiği eserin basma ve yazma nüshaları hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Târihle ilgili diğer bir eseri de *Kitâbu Fütûhu Horasân*'dır⁽⁴¹⁹⁾.

10) Ebû Muhammed 'Abdullah b. Müslim b. Kuteybe'nin (ö: 270/883) tarihle ilgili '*Uyûn 'ul-Ahbâr*'⁽⁴²⁰⁾ isimli kitabının, önce, bir cüz'ü Mısır ve Göttingen'de basılmış, sonra tamamı 1343 senesinde Dâr'ul-Küttüb'il-Misriyye tarafından neşredilmiştir⁽⁴²¹⁾. *Tabakât'uş-şu'arâ*⁽⁴²²⁾ adlı eseri, 1902'de Leiden'de yayımlanmış, daha sonra Mısır'da, sonuncusu da 1364 yılında *eş-Şiir ve ş-Şu'arâ* adıyla, Üstâd Şeyh Ahmed Şâkir tahkikiyle, Matbu'atu 'Îsâ el-Halebî tarafından basılmıştır. Tahkikin mukaddimesinde kitabın adı, matbû ve yazma nüshaları hakkında bilgi verilmiştir⁽⁴²³⁾. İbn Kuteybe'nin tarihle ilgili diğer iki kitabı, *el-Me'ârif*⁽⁴²⁴⁾ ile *Kitâb'un-Neseb ve'l-Leben*'dir⁽⁴²⁵⁾.

11) Düverî diye tanınan Ebû'l-Fadl 'Abdullah b. Muhammed ed-Düverî el-Bağdâdî (ö: 271/884)'nin "*Kitab'ur-Ricâl 'an İbn Ma'in*" adlı eseri hakkında Zehebî şöyle demektedir: "*Büyük ve tek ciltlik bu eser, onun bu konuda basîret sâhibi olduğunu göstermektedir*". Kitap, Dr. Ahmed Muhammed Nürseyf'in tahkiki ile Merkez'ul-Bahs'il-İlmî ve-İhya'it-Türâs'il-İslâmî tarafından 1399 h. yılında 4 cüz' halinde neşredilmiştir⁽⁴²⁶⁾.

12) Hadisçi, Ebû 'Ömer Ahmed b. 'Abdülcebbâr et-Temîmî el-'Utâridî el-Kûfî'nin (ö: 272/885) *Meğâzî'si*⁽⁴²⁷⁾ Hz. Peygamber'in savaşlarından bahseden bir tarih kitabıdır. Görüldüğü gibi, muhaddis tarihçiler sâdece hadis râvîleri hakkında değil, aynı zamanda Resûlullah'ın hayatı ve gazvelerini de konu alan eserler te'lif etmişlerdir.

13) Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî (ö: 273/886).

(418) GAS, I, 351, nu. 1; Şecerât'üz-Zeheb, II, 154; Siyeru A'lâm'in-Nübelâ, XII, 610; Keşf'üz-Zunûn, I, 303; Hadis Literatürü, s. 277; "*Kitâbu fî Ahbâri Merv*"; Mu'cem'ül-Müellifin, I, 241; Tehzîb'üt-Tehzîb, I, 31; Târîhu Bağdâd, IV, 188; Siyer'in kaynaklarındandır. Bkz. VI, 53; XII, 368.

(419) Mu'cem'ül-Müellifin, I, 241.

(420) Mu'cem'ül-Müellifin, VI, 150; el-Fihrist, s. 77; Keşf'üz-Zunûn, II, 1184; Târîhu Bağdâd, X, 170; Lisân'ul-Mizân, III, 358; Kiftî, İnbâh'ur-Ruvât, II, 145; "*Uyûn 'ul-Ahbâr fî'l-Edeb ve'l-muhâdarât*"; Esmâ'ül-Müellifin, I, 441.

(421) İnbâh'ur-Ruvât, II, 145.

(422) Mu'cem'ül-Müellifin, VI, 150; Keşf'üz-Zunûn, II, 1102; Esmâ'ül-Müellifin, I, 441; Şecerât'üz-Zeheb, II, 169; İnbâh'ur-Ruvât, II, 145.

(423) İnbâh'ur-Ruvât, II, 145.

(424) Mu'cem'ül-Müellifin, VI, 150; Esmâ'ül-Müellifin, I, 441; Keşf'üz-Zunûn, II, 1724; Târîhu Bağdâd, X, 170; Şecerât'üz-Zeheb, II, 169; Lisân'ul-Mizân, III, 358; İnbâh'ur-Ruvât, II, 145; Hadis Literatürü, s. 273. Kitabın, F. Wüstenfeld'in tahkiki ile Göttingen'de 1850'de, Muhammed İshâk 'Abdullah es-Sâvî'nin tashîhi ile 1935'te, Dâr'ul-Me'ârif tarafından Serve Ukkâşe'nin tahkiki ile 1981 yılında Kâhire'de çeşitli baskıları gerçekleştirilmiştir. Hadis Literatürü, s. 273.

(425) el-Fihrist, s. 77.

(426) Hadis Literatürü, s. 261.

(427) Siyeru A'lâm'in-Nübelâ, XIII, 57.

14) Ebû 'Ali Hanbel b. İshâk eş-Şeybânî (ö: 273/886)'nin *Târîh*'i ⁽⁴²⁸⁾ bu sâhada kaleme alınmış kitaplardandır.

15) Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (ö: 275/888).

16) Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fârisî el-Fesevî (ö: 277/890).

17) Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ es-Sevre et-Tirmizî (ö: 279/892).

18) Ebû Hayseme diye tanınan Ebû Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî, 160/777 senesinde Nesâ' da doğmuştur. Muhaddistir. Bağdâd'ta yaşamış, 279/892 târihinde vefât etmiştir. Fuat Sezgin, Ebû Hayseme'nin ölüm târihini 234/848 olarak kaydetmiştir (Bkz. GAS, I, 107, nu. 48). Hatîb Bağdâdî de "*Târîhu Bağdâd*" (bkz. VIII, 483) adlı eserinde Ebû Hayseme'nin ricâl konusunda hüccet (âlim) olduğunu rivâyet etmiştir. 12 cildlik *Târîh*'inde ⁽⁴²⁹⁾ sika ve zayıf râvîler ele alınmıştır. Hatîb Bağdâdî bu eser hakkında: "(Bu sâhada) faydası bundan daha çok olan bir kitap tanımıyorum" demiştir. Kitabın yegâne râvîsi: Kâsım b. Asbağ'dır ⁽⁴³⁰⁾. Ebû Hayseme'nin tarihle ilgili diğer kitabı, *Ahbâr'uş-Şu'arâ*'dır ⁽⁴³¹⁾.

19) Hilâl el-Bâhilî diye isim yapmış olan Hilâl b. el-'Alâ' b. Hilâl el-Bâhilî Ebû 'Amr er-Rakkî, 184/800 yılında Rakka'da dünyaya gelmiş ve 280/893 senesinde orada vefât etmiştir. Onun, *el-Fevâ'id'ül-müntekâti min'eş-Şuyûhi ve's-Sikâti* isimli kitabı ricâl tarihidir ⁽⁴³²⁾.

20) İbn Ebî'd-Dünyâ şöreti ile isim yapan Ebû Bekir 'Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd b. Süfyân b. Kays el-Kuraşî el-Bağdâdî, 208/824 yılında Bağdâd'ta doğmuştur. O, 'Ali b. Ca'd, Hâlid b. Hıdâş, 'Abdullah b. Hayrân gibi âlimlerden hadîs dinlemiştir. Kendisinden el-Haris b. Ebî 'Üsâme (hocası), İbn Ebî Hâtim, el-Hüseyn İbn Safvân el-Berze'î, Ahmed b. Huzeyme, Ebû Sehl b. Ziyâd'ın da aralarında bulunduğu bir çok kişi hadîs rivâyet etmiştir. İbn Ebî Hâtim "*el-Cerh ve't-Ta'dîl*" adlı eserinde, İbn Ebî'd-Dünyâ hakkında '*sadûk*' (doğru sözlü) terimini kullanmıştır. 281/894 târihinde vefât etmiştir ⁽⁴³³⁾. *Târîh'ul-Hulefâ* ⁽⁴³⁴⁾ ile *Târîh* ⁽⁴³⁵⁾ adlı eserleri râvîleri konu almaktadır.

21) Ebû Zür'a diye tanınan 'Abdurrahmân b. 'Amr b. 'Abdullah b. Safvân b. 'Amr en-Nasrî ed-Dimeşkî, 281/894 senesinde Şam'da vefât etmiştir (Sezgin, Ebû Zür'a'nın ölüm târihini 280/893

(428) *A'lâm*, II, 321; *Mu'cem'ül-Müellifin*, IV, 86; *Tezkiret'ül-Huffâz*, II, 601; *Târîhu Bağdâd*, VIII, 287; *Nücûm'uz-Zâhire*, III, 70; *Hadis Literatürü*, s. 262; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XIII, 53.

(429) *el-Fihrist*, s. 230; *Mu'cem'ül-Müellifin*, IV, 186; *Şezerât'üz-Zeheb*, II, 80; *Hadis Literatürü*, s. 262; *Siyer*'in kaynaklarındandır. Bkz. VI, 105; XI, 437, 492, 493; XVI, 65; XVII, 85, 198, 289; XV, 473.

(430) Yazmaları: Medîne, Mahmûdiye, Usûl'ül-hadîs 26 (50. ve son cüz'ü, 22 yk.; Süleymâniye Kütüphânesi, Mikrofilm Arşivi No. 2829); Fas, Karavîn 244 (VIII ve IX. cüz'lerinden bir kıt'a, 10 yk., 610 h.). *Hadis Literatürü*, s. 262.

(431) *el-Fihrist*, s. 230.

(432) Yazması: Kâhire I, 107, hadîs 1260, GAS, I, 159, 160, nu. 101/1.

(433) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XIII, 397, 399, 400.

(434) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XIII, 402; *Hadis Literatürü*, s. 273.

(435) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XIII, 402.

olarak kaydetmiştir. Bkz. GAS, I, 302, nu. 15). Onun bu sâhada te'lif ettiği *Târîh*⁽⁴³⁶⁾ adlı eseri, Şükrullah b. Ni'metillah Kûcânî'nin tahkîki ile 1980 yılında Şam'da, mecma'u'l-Luğat'il-'Arabiyye tarafından neşredilmiştir⁽⁴³⁷⁾.

22) İbn Ebî Üsâme diye bilinen Ebû Muhammed el-Hâris b. Muhammed b. Ebî Üsâme Dâhîr et-Temîmî el-Bağdâdî, 186/802 târihinde Bağdâd'ta dünyaya gelmiştir. Müverrih ve- muhaddistir. Muhammed b. 'Ömer el-Vâkıdî ile 'Affân b. Müslim'den rivâyette bulunmuştur. Ondan rivâyet edenler arasında; Muhammed b. Cerîr et-Taberi, Ebû Bekir b. Ebî'd-Dünya vardır. 282/895 senesinde Bağdâd'ta vefât etmiştir. *Kitâb 'ul-hulefâ'*⁽⁴³⁸⁾ isimli kitabı tarihle ilgilidir.

23) Ebû Muhammed 'Abdillâh b. Muhammed 'Ubeyd el-Kişverî es-San'ânî'nin (ö: 284/897) *Târîh 'ul-Yemen* adlı eseri⁽⁴³⁹⁾,

24) Ebû 'Ali el-Hüseyn b. Muhammed en-Nîsâbü'rî el-Kubbânî'nin (ö: 289/902) *et-Târîh*⁽⁴⁴⁰⁾ ile *el-Künâ*⁽⁴⁴¹⁾ isimli eserleri,

25) Ebû'l-Abbâs Ahmed b. 'Ali b. Müslim el-Ebbâr'ın (ö: 290/903) *Târîh*'i⁽⁴⁴²⁾,

26) Ebû'l-Hasan 'Ali b. el-Hüseyn er-Râzî'nin (ö: 291/904) *Târîh*'i⁽⁴⁴³⁾,

27) el-Berze'î adı ile tanınan Ebû 'Osmân Sa'îd b. 'Amr el-Ezdî'nin (ö: 292/905) *ed-Du'afâ 'u ve 'l-kezzâbîn ve 'l-metrûkîn min ashab 'il-hadis*'i (yazması: Köprülü 40/3 (133^a – 171^a, 618 h.)⁽⁴⁴⁴⁾,

28) Ebû'l-Hasan Eslem b. Sehl Bahşel el-Vâsıtî'nin (ö: 292/905) *Târîhu Vâsıt*'i⁽⁴⁴⁵⁾ kronolojik birer tarih kitabı değil, hadis râvîlerini anlatan kitaplardır.

29) Ebû 'Ali 'Abdillâh b. Muhammed el-Belhî'nin (ö. 294/907) *Târîh*'i⁽⁴⁴⁶⁾ bu konuda te'lif edilmiş bir eserdir.

(436) GAS, I, 302, nu. 15/1; *Mu'cem 'ul-Müellifin*, V, 163; *Hadis Literatürü*, s. 262; Eserin adı, *A 'lâm*, IV, 94'te "*et-Târîhu ve 'İlel'ür-Ricâl*" şeklinde geçmektedir. Yazması: Fatih 4210 (150 vr., 9. h.), GAS, I, 302, nu. 15/1.

(437) *Hadis Literatürü*, s. 262.

(438) GAS, I, 160, nu. 102/2.

(439) *Siyeru A 'lâm'in-Nübelâ*, XIII, 350.

(440) *Mu'cem 'ul-Müellifin*, IV, 51; *Siyeru A 'lâm'in-Nübelâ*, XIII, 500; *Tezkiret 'ul-Huffâz*, II, 681; *Tehzîb 'üt-ehzîb* II, 317; *Şezerât 'üz-Zeheb*, II, 201; *Hadis Literatürü*, s. 273.

(441) *Mu'cem 'ul-Müellifin*, IV, 51; *Tehzîb 'üt-Tehzîb*, II, 317.

(442) *Siyeru A 'lâm'in-Nübelâ*, XIII, 444.

(443) *Hadis Literatürü*, s. 273.

(444) GAS, I, 163, nu. 113.

(445) GAS, I, 349, nu. 3; *A 'lâm*, I, 298; *Mu'cem 'ul-Müellifin*, II, 252; *Keşf 'üz-Zunûn*, I, 309; *Siyeru A 'lâm'in-Nübelâ*, XIII, 553; *Tezkiret 'ul-Huffâz*, II, 664; *L isân 'ul-Mîzân*, I, 388; *Hadis Literatürü*, s. 277. Yazması: Teymûr 1483 (97 vr., 629 h.), GAS, I, 349, nu. 3. Kitabı, müellifinden rivâyet eden, Muhammed b. 'Osmân b. Sem'ân'dır. G. Avvâd'ın tahkîki ile 1967 yılında Bağdâd'ta basılmıştır. Ebû'l-Hasan 'Ali b. Muhammed b. et-Tayyib el-Cüllâbî (ö: 554/1159), bu kitaba bir zeyl yazmıştır. *Hadis Literatürü*, s. 277.

(446) *Siyeru A 'lâm'in-Nübelâ*, XIII, 529.

30) Mutayyen ismi ile tanınmış Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Abdullah el-Hadramî el-Kûfî Mutayyen, 202/817 senesinde, Kûfe'de doğmuştur. Muhaddis ve müverrihtir. 297/909'da vefât etmiştir. Tarihe dâir eserleri arasında *Kitâb 'us-Sahâbe*⁽⁴⁴⁷⁾ ile *Târîh*⁽⁴⁴⁸⁾ vardır.

31) Ahmed b. Muhammed b. 'Îsâ, hicrî III. yüzyılda yaşamıştır. er-Risâlet'ül-Müstatrafe, sayfa 276'da onun *Târîh 'ul-Himsiyyîn*⁽⁴⁴⁹⁾ adlı eseri kaydedilmiştir.

32) Ezrakî'nin (ö: 223/838) muâsırı olan Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İshak el-Fâkihi'nin *Târîhu Mekke*⁽⁴⁵⁰⁾ adlı eseri vardır. er-Risâlet'ül-Müstatrafe, sayfa 269'da kitabın tam adı şöyle geçmiştir: *Ahbâru Mekke fî kadîm'id-dehr ve-hadîsihi*. Eser, 'Abdûlmelik b. Dehîş'in tahkîki ile Mektebet'ün-Nehda tarafından, 1407 yılında, Mekke'de 6 cild hâlinde neşredilmiştir⁽⁴⁵¹⁾.

33) Ebû 'Abdullah el-Mukaddemî şöhreti ile bilinen Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Mukaddemî, sika bir Muhaddis olup, Bağdâd'ta kadı idi. 301/914'te vefât etmiştir. Tarihle ilgili eserinin adı, *et-Târîh ve-esmâ' el-muhaddisîn ve-künâhüm*'dür⁽⁴⁵²⁾.

34) Ebû 'Ali Hüseyin b. İdrîs b. Mübârek b. el-Heysem el-Ensârî'nin (ö: 301/914) *Târîhu Kebîr*'i⁽⁴⁵³⁾ râvîler tarihine dâirdir.

35) el-Berdîcî el-Berde'î diye bilinen Ebû Bekir Ahmed b. Hârun el-Berdîcî el-Bede'î, 230/845 senesinde Âzerbeycân'daki Berdîc beldesinde dünyâya gelmiştir. Bağdâd'ta yaşamış, İsbahân'ı iki kere ziyaret etmiştir. Kendisi 'sika' kabul edilir. 301/914 târihinde Bağdâd'ta vefât etmiştir. Râvîleri tanıtan eserinin adı, *et-Tabakâtu fî'l-esmâ' el-müfrede min esmâ'il-ulemâ'i ve-ashâb'il-hadîs*'dir⁽⁴⁵⁴⁾.

36) Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. 'Ali 'Ali en-Nesâî (ö: 303/915).

37) Ebû Recâ' Muhammed b. Hamdeveyh es-Sencî el-Herkânî, 306/918 senesinde vefât etmiştir. *Târîhu Merv*⁽⁴⁵⁵⁾ adlı eseri ricâl tarihidir.

38) Muhammed b. Halef İbn 'Alkame'nin (ö. 309/921) *Târîhu Belensiye*⁽⁴⁵⁶⁾ adlı kitabının matbû ve yazma nüshaları hakkında, kaynaklarda herhangi bir bilgi tespît edilememiştir.

(447) GAS, I, 163, nu. 116/3.

(448) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XIV, 42; Eserin adı kaynaklarda farklı olarak zikredilmiştir; Bkz. "*Târîh 'us-Sağîr*"; *A'lâm*, VII, 95; *Tezkiret'ül-Huffâz*, II, 662; "*Târîh 'us-Sıffîn*"; *Esmâ'ül-Müellifîn*, II, 23; *Mu'cem'ül-Müellifîn*, X, 218.

(449) GAS, I, 347, nu. 3; *Mu'cem'ül-Müellifîn*, II, 142; *Siyer*'in kaynaklarındandır. Bkz. V, 193; VI, 381; VII, 163.

(450) GAS, I, 346, nu. 6; *A'lâm*, VI, 252; *Mu'cem'ül-Müellifîn*, IX, 40; "*Mekke ve Ahbâruha fî'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm*"; *el-Fihrist*, s. 109; "*Târîhu Ebî 'Abdillâh*"; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 306.

(451) *Hadis Literatürü*, s. 269.

(452) Yazması: British Museum Suplemant 617, oriental 3619 (44 vr., 476 h.'den önce), GAS, I, 166, nu. 125; *Hadis Literatürü*, s. 273; Eserin adı, *A'lâm*, VI, 198'de "*Esmâ'ül-Muhaddisîn ve-Künâhüm*" şeklinde geçmektedir.

(453) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XIV, 114.

(454) GAS, I, 166, nu. 127/1; *A'lâm*, I, 251.

(455) GAS, I, 351, nu. 2; *Hadis Literatürü*, s. 277'de eserin adı, "*Târîh 'ul-Merâveze*" olarak geçmektedir.

(456) *Hadis Literatürü*, s. 276.

39) Ebû Bişr er-Râzî ed-Dolâbî şöhreti ile tanınan Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed er-Râzî ed-Dolâbî, 224/838 târihinde dünyaya gelmiştir. Babası aslen Bağdâd'lıdır, ancak kendisi Rey'de yetişmiştir. Daha sonra da Mısır'a yerleşmiş ve orada yaşamıştır. Müverrih ve sika bir muhaddistir. 310/923 yılında vefât etmiştir. Onun, *el-Künâ ve'l-Esmâ*⁽⁴⁵⁷⁾ ile *Ahbâr'ul-Hulefâ*'sı⁽⁴⁵⁸⁾ râvîler tarihiyle ilgilidir.

40) Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî 225/839'da Âmul'da doğmuştur. Küçük yaşlarda ilim öğrenmeye başlamış ve bu amaçla Rey, Bağdâd, Basra, Kûfe, Şam ve Mısır gibi önemli ilim merkezlerine gitmiştir. Ahmed b. Hanbel'in (ö: 241/855) derslerine katılmıştır. Târih, tefsîr, hadis, nahiv, ahlâk, matematik ve tıp alanlarında ün kazanmış bir âlimdir. Önceleri Şâfiî mezhebine bağlı olan İbn Cerîr et-Taberî daha sonra kendisine nisbet edilen "*Cerîriye*" diye adlandırılan bir ekol kurmuştur. İslâm ilimlerinde pek çok eser veren âlimlerden biri olup, özellikle "*Târih*" ve "*Tefsîr'ul-Kur'ân*" adlı eserleriyle tanınmıştır. 310/923 târihinde vefât etmiştir⁽⁴⁵⁹⁾.

Taberî'nin *Kitâbu Ahbâr'ir-Rusûl ve'l-Mülûk*'u⁽⁴⁶⁰⁾, âlemin târihi hakkında yazılan meşhûr kitaplardandır. 11 cilttir. İbn Hallikân eser hakkında: "*Târih kitaplarının en sahîh ve sâbitidir*" demiştir.

Rivâyet ve nakillerine güven, emânet ve itkân telkin eden bir kitaptır. Kendisinden önceki Vâkıdî, İbn Sa'd, Belâzurî ile Ya'kûbî gibi târihçilerin bilgilerini tamamlamakla birlikte kendisinden sonra gelen Mes'ûdî, İbn Miskeveyh, İbn'ül-Esîr ve İbn Haldûn gibi târihçilere de ışık tutmuştur. Çok kapsamlı bir kitaptır. Şöyle ki hadis, tefsir, lugat, edeb, siyer, meğâzî, târih-i ricâl, şiir gibi pek çok bilgilere de yer vermiştir.

Taberî, bu kitabını yazarken muhaddislerin metodunu kullanmıştır. O, hadisleri zikredeceği zaman önce onların târihlerini sonra senedli olarak olayları kaydetmiştir. Kitabının büyük bir bölümünde bu metodu izlemiştir. Bunlar dışında yapacağı nakillerde bâzen kaynak olarak kullandığı kitabın ismini ya da nakilde bulunduğu müellifin ismini, kitabının adını zikretmeksizin vermiştir. Müellif kitabında,

(457) GAS, I, 172, nu. 142/1; *A'lâm*, VI, 198; *Mu'cem'ül-Müellifin*, VIII, 255. Yazmaları: Paris 6017 (234 vr., 381 h.); Kâhire I, 78, mustalah 60 (189 vr., 1090 h.); 87 (356 vr., 615 h.). Kitap 1322/1323'te Haydarâbâd'da basılmıştır. GAS, I, 172, nu. 142/1.

(458) *Esmâ'ül-Müellifin*, II, 31. Yazmaları: Köprülü 1152/3 (164a – 172b, 622 h.); Zâhiriye, mecma' 46 (vr. 288a – 303b, yk. 630 h.); hadis 525 (vr. 1-17, 542 h.). Eser üzerinde, Ebû 'Abdullah el-Hüseyn b. Ahmed'in (ö: 388/998) eleştiri ve ziyadeleri vardır. Yazmaları: Köprülü 1152/4 (172b – 174b, 622 h.); Zâhiriye, mecma' 46 (vr. 303-305, yk. 630 h.); hadis 525 (vr. 17-20, 542 h.), GAS, I, 166, 167, nu. 127/1.

(459) GAS, I, 323, nu. 32.

(460) GAS, I, 326, nu. 32/1, *A'lâm*, VI, 294; Eserin adı kaynaklarda farklı olarak geçmektedir. Bkz. "*Târih*"; *el-Fihrist*, s. 234; *İnbâh'ur-Ruvât*, III, 89; "*Târih'ut-Taberî*"; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 297; "*Târih'ur-Ricâl*"; *Esmâ'ül-Müellifin*, II, 27; "*Târih'ul-Mülûk*"; *Esmâ'ül-Müellifin*, II, 27; *Mu'cem'ül-Müellifin*, IX, 147; *Târihu Bağdâd*, II, 163; Şemseddin Günaltay, *Târih ve Müverrihler*, s. 41; *Hadis Literatürü*, s. 270; *Siyer*'in kaynaklarındandır. Bkz. VI, 51, 58; VIII, 377; IX, 390; XVI, 254; XIV, 270, 271, 274.

mebde-i kâinat ve peygamberlerin haberleri ile başlayıp kronolojik olarak 302/915 senesine kadar cereyan eden olayları ele almıştır⁽⁴⁶¹⁾.

Kitabın çok sayıda baskısı gerçekleştirilmiştir.

a) M.J. de Goeje ve diğerlerinin itinası ile 13 cild hâlinde 1876-1901 târihleri arasında Leiden'de basılmıştır: *Annales quod scripsit Abû Djafar Muhammad b. Djarir al-Tabari*.

b) 1831-1853 yılları arasında Joannes Ludovica Kosegarten tarafından latince mukaddimesi ile birlikte I, II, III ve V. cüz'ler neşredilmiştir.

c) 1328-1336 yılları arasında Matba'at-ul-Huseyniye tarafından 11 cild hâlinde basılmıştır.

d) Kahire'de 1939'da 8 cild hâlinde yayımlanmıştır.

e) Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim'in tahkiki ile 11 cild hâlinde Kâhire'de 1960 yılından itibaren neşri gerçekleştirilmiştir.

f) Sâsâniler döneminde Pers ve Araplar'ın târihi ile ilgili bölümü: *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*. Arapça'dan Almanca'ya tercüme ile neşreden: Th. Nöldeke, Leiden 1879⁽⁴⁶²⁾.

41) Ebû'l-'Abbâs es-Serrâc adı ile bilinen Ebû'l-'Abbas Muhammed b. İshâk es-Serrâc, 216/831 senesinde doğmuştur. Aslen Nisâbü'r'ludur. Kuteybe b. Sa'îd, İshâk b. Râhûye ve Buhârî ile Müslim'in; Horasan, Bağdâd, Kûfe, Basra ve Hicaz'da bulunan hocalarının pek çoğundan hadîs dinlemiştir. Buhârî, Müslim gibi bâzı muhaddisler ondan rivâyette bulunmuştur. Hattâ Buhârî Serrâc'ın târihle ilgili kitabından bir kısmını kopya etmiş sonra da ondan dinlemiştir. Ebû'l-'Abbâs'ın pek çok eseri vardır. Sika bir muhaddis olarak kabul edilmiştir. 313/925 târihinde Nisâbü'r'da vefât etmiştir. Onun *et-Tarih*⁽⁴⁶³⁾ adlı kitabının basma ve yazma nüshaları hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

(461) *Hadis Literatürü*, s. 270. Yazma nüshalar için bkz. Topkapı Sarayı, Ahmet III, 2929 (I, IX, XIII ve diğer ciltler, 238 vr., 221 vr., 211 vr., 256., 6. h.); Revanköşk 1555 (XIII. cilt, 286 vr., 605 h.); Köprülü 1040 (I, 288 vr., 7. h.); 1041 (II, 292 vr., 651 h.); 1042 (309 vr., 7. h.); 1043 (VII, 214 vr., 7. h.); 1044 (VII, 250 vr.); 1045 (X, 188 vr.); 1046 (XII, 170 vr.); 1047 (XIX, 228 vr.); Köprülü III, 370-371 (I. Cild, 215 vr., II, vr. 216-371, III, 106 vr., 1086 h., IV, vr. 107-203, V, vr. 203-275); Esad Efendi 2085 (bir kısım); Ayasofya 3248 (bir bölüm, 104 vr., 732 h.); Berlin 9414 (bir kısım, vr. 1-19, yk. 650 h.); 9415 (IV. cild, 227 vr., 13. h.); 9416 (Haberu ridde Hevâzin ve Süleym mevzûsu ile başlayan bir cild, 116 vr., 7. h.); 9417 (VIII, 186 vr., 447 h.); 9418 (67-85 h. yıllarında meydana gelen olayları içeren bir cild, 203 vr., 8. h.); 9419 (X, 218 vr., 7. h.); 9420 (XI, 245 vr., 7. h.); 9421 (XII, 209 vr., 7. h.); 9422 (son cild, 288 vr., 8. h.); Paris 1467 (III, 208 vr., 7. h.); 1468/1 (82-101 h. seneleri, 170 vr., 7. h.); 4682 (34 vr., 1260 h.); Leiden 823 (III, 135 vr.); Mingana 726 (276 vr., 11. h.); Tunus, Zaitûnia 4817 (XI, 189 vr., 11. h.); 4818 (I, 211 vr., 6. h.); British Museum 271, Ciltli A IV (II, 173 vr., 634 h.); 1205, Add. 23263 (III, 175 vr., 7. h.), 1618, Oriental 412 (XIII, 125 vr., 7. h.); Tübingen 2 (Kitabın başından bir bölüm, 216 vr., 7. ve 9. h.); Bodleian 711, Hunt. 198/1 (XII, 95 vr.); 722; Marsh 124 (II, 255 vr.), 781; Marsh 394 (IX, 165 vr.); Bengal 1269 (bir bölüm, 105 vr., 6. h.); Râmpûr I, 632, târih 23 (seçmeler, 206 vr.); Bankipore XV, 2, Nr. 961 (XII, 212 vr., 9. h.); Kâhire V, 73-74, târih 1602 (XI. cild); Teymûr, târih 1373 (132 h. yılındaki olaylar). *GAS*, I, 326, 32/1.

(462) *GAS*, I, 326, 32/1; *Hadis Literatürü*, s. 270.

(463) *GAS*, I, 173, nu. 145/2; *A'lâm*, VI, 253; *Mu'cem'ül-Müellifin*, IX, 38; *Tezkiret'ül-Huffâz*, II, 731; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XIV, 389; *Hadis Literatürü*, s.262; *el-Fihrist*, s. 155'te eserin adı "*Kitâb'ul-Ahbâr*" olarak geçmiştir; *Siyer*'in kaynaklarındandır. Bkz. VIII, 468.

42) Ebû 'Abdullah Muhammed b. 'Âkil el-Belhî'nin (ö: 316/928) *Târîh*'i⁽⁴⁶⁴⁾ bu sâhada kaleme alınmış bir eserdir.

43) Ebû'l-Kâsım el-Bağavî ismi ile tanınan Ebû'l-Kâsım 'Abdullah b. Muhammed b. 'Abdülazîz el-Bağavî, 214/829 yılında Bağdâd'ta dünyaya gelmiştir. Yahyâ b. Ma'in, Ahmed b. Hanbel, 'Ali b. el-Ca'd gibi âlimlerden hadîs dinlemiştir. Sika bir muhaddis, müverrih ve müfessirdir. 317/929 senesinde vefât etmiştir. Bağavî'nin, *Mu'cem'üs-sahabe*⁽⁴⁶⁵⁾, *Târîhu vefeyât'üş-şuyûh*⁽⁴⁶⁶⁾, *Kabûlü el-ahbâr fî ma'rifet'ir-ricâl*, *Kitâb'ul-esmâ'* ve *'l-ahkâm*, *Kitab'ul-imâme*⁽⁴⁶⁷⁾.

44) Ebû 'Arûbe el-Harrânî şöhrati ile bilinen Ebû 'Arûbe el-Hüseyn b. Muhammed Mevdûdî el-Harrânî, 220/835 târihinde Harran'da doğmuştur. Müverrih ve sika bir muhaddistir⁽⁴⁶⁸⁾. Muhaddisler ve onların hayatları konusunda geniş bilgiye sâhiptir. 318/930 senesinde vefât etmiştir. Tarihle ilgili olarak, *et-Tabakât*⁽⁴⁶⁹⁾, *Târîh'ul-Cezîre*⁽⁴⁷⁰⁾ ve *Târîhu Rakka*⁽⁴⁷¹⁾ isimli eserleri te'lif etmiştir.

45) Ebû Muhammed 'Abdullah b. 'Ali b. el-Cârûd en-Nîsâbüri'nin (ö: 320/932) *Târîh*'i⁽⁴⁷²⁾ ile,

46) Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî'nin (ö:321/933) *Târîh*'i⁽⁴⁷³⁾ de râvîleri tanıtan eserlerdir.

47) 'Ukaylî nisbesi ile tanınan Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Ömer el-'Ukaylî el-Hicâzî Mekke ve Medîne'de yaşamıştır. Sika bir muhaddis ve müelliftir. Pek çok eseri vardır. Güçlü bir hâfızaya sâhiptir. Öyle ki, onun, ilim halkalarında kitapların asıllarına bakmadan öğrencilerin yanlışlarını düzelttiği söylenir. (Bkz. Tezkiret'ül-Huffâz, III, 833-834). 322/934'te vefât etmiştir. Onun, *Kitab'ud-du'afâ'* (ve *'l-metrâkîn*)⁽⁴⁷⁴⁾, *Kitâb'us-sahabe*⁽⁴⁷⁵⁾ ve *el-Cerh ve't-ta'dîl*⁽⁴⁷⁶⁾ isimli eserleri ricâl tarihi hakkındadır.

(464) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XIV, 415; *Tezkiret'ül-Huffâz*, III, 791; *Hadis Literatürü*, s. 273.

(465) *GAS*, I, 175, nu. 151/1; *A'lâm*, IV, 263; *Mu'cem'ül-Müellifin*, VI, 126; *Keşf'üz-Zunûn*, II, 1736; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVIII, 5; *el-Fihrist*, s. 233'te Bağavî'ye âit, "*Mu'cem'ül-Kebîr*" ve "*Mu'cem'üs-Sağîr*" olmak üzere iki ayrı eser adı zikredilmiştir. Yazmaları: Zâhiriye, mecma' 94/11 (128a – 139a, 948 h.); Chicago, Oriental Institute A 12027 (Bir bölüm, 27 vr., 1054-1113 h.), *GAS*, I, 175, nu. 151/1.

(466) Yazması: Zâhiriye, mecma' 106 (vr. 168a – 176b, 5. h.), *GAS*, I, 175, nu. 151/2.

(467) *Esmâ'ül-Müellifin*, I, 444.

(468) *GAS*, I, 176, nu. 154; *Tezkiret'ül-Huffâz*, II, 774; *Şezerât'üz-Zeheb*, II, 279.

(469) *GAS*, I, 176, nu. 154/1; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XIV, 511; *Mu'cem'ül-Müellifin*, IV, 60'da eserin adı "*el-Müntekâ min Kitâb'ut-Tabakât*" şeklinde kaydedilmiştir. Yazması: Zâhiriye, 'âmm 4553 (Bölüm II, 12 vr., 6. h.), *GAS*, I, 176 nu. 154/1.

(470) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XIV, 511; *Hadis Literatürü*, s. 276; Bâzı kaynaklarda kitabın adı farklı olarak geçmiştir. Bkz.: "*Tarih*"; *A'lâm*, II, 277; *Tezkiret'ül-Huffâz*, II, 774; "*Târîh'ul-Cezîreteyn*"; *Mu'cem'ül-Müellifin*, IV, 60; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 280.

(471) *Hadis Literatürü*, s. 277; *Kitap*, *Keşf'üz-Zunûn*, I, 280'de "*Târîhu Ebî 'Arûbe el-Harrânî*" adıyla zikredilmiştir.

(472) *Hadis Literatürü*, s. 262.

(473) *A'lâm*, I, 197; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 298; *Hadis Literatürü*, s. 273; "*Târîh'ul-Kebîr*"; *Mu'cem'ül-Müellifin*, II, 107.

(474) *GAS*, I, 177, nu. 159/1; *A'lâm*, VII, 210; *Mu'cem'ül-Müellifin*, XI, 98; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 522; "*Kitab'ud-Du'afâ'il-Kebîr*"; *Esmâ'ül-Müellifin*, II, 33. Yazmaları: Berlin 9916 (182 vr., yk. 700 h.); Zâhiriye, hadîs 362 (243 vr., 470 h.'den önce); Cheaster Beatty 3783 (108 vr., 8. h.), *GAS*, I, 177, nu. 159/1.

(475) *GAS*, I, 177, nu. 159/2.

(476) *Esmâ'ül-Müellifin*, II, 33; *Şezerât'üz-Zeheb*, II, 295.

48) Ebû Tâlib Amed b. Nasr b. Tâlib el-Bağdâdî'nin (ö: 323/935) *Târih*'i⁽⁴⁷⁷⁾,

49) Niftaveyh, Ebû 'Abdillâh İbrâhim b. Muhammed el-'Atekî el-Ezdî el-Vâsîfî'nin (ö: 323/935) *Târih*'ul-hulefâ'sı⁽⁴⁷⁸⁾,

50) Ebû'l-Kâsım 'Abdüssamed b. Sa'îd el-Kâdî'nin (ö: 324/936) *Târihu Hims*'i⁽⁴⁷⁹⁾ râvîleri tanıtan kitaplardır.

51) İbn Ebî Hatim lâkabı ile tanınan Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Ebî Hâtim Muhammed el-Hanzalî er-Râzî, 240/854 senesinde Rey'de dünyaya gelmiştir. Gençliğinde babasıyla birlikte ilim yolculuklarına çıkmıştır. Muhtelif şehirleri dolaşmış, böylece ilim ve yaş bakımından büyük hadîs âlimlerinden, hadîs dinleme fırsatı bulmuştur. Babası ile birlikte son yolculuğunu 260/873'te, Mekke'ye yapmıştır. Bundan sonra 262/875'te Şam'ı, 264/877'de de Mısır ve İsfahan'ı ziyaret etmiştir. İbn Ebî Hâtim, döneminin meşhûr muhaddislerden birisidir. Babasıyla Ebû Zûr'a'dan cerh ve ta'dîl ilmini öğrenmiştir. Bundan başka Fıkıh ile Kur'ân kırââtinde âlim idi. 327/938 târihinde Rey şehrinde vefât etmiştir. Onun, *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i⁽⁴⁸⁰⁾ esas olarak Buhârî'nin "*Târih*'ul-Kebîr" ine dayanır. Bunun dışında Buhârî'nin hadîs râvîleriyle ilgili hükümlerinden bâzı farklılıkları görülse de kitap, pek çok yönden *Târih*'ul-Kebîr'in tafsîli gibidir. İbn Ebî Hâtim'in *el-Künâ*⁽⁴⁸¹⁾ ile *Kitâbu Mekke*⁽⁴⁸²⁾ isimli eserleri de ricâl tarihiyle ilgilidir.

52) Ahmed b. Muhammed b. Aclân b. 'Ukde'nin (ö: 332/944) *Târih*'i⁽⁴⁸³⁾ bu sâhada te'lif edilmiş bir eserdir.

53) Ebû'l-'Arab Muhammed b. Ahmed el-İfrikî, aslen Kayrevân'lıdır. 333/945 senesinde vefât etmiştir. *Tabakâtu ulemâ'il-İfrikîya*⁽⁴⁸⁴⁾, *Tabakâtu ehl'il-Kayravân*, *Kitâb'ud-du'afâ*⁽⁴⁸⁵⁾ ve *Târih*⁽⁴⁸⁶⁾ adlı kitapları tarihle ilgilidir.

(477) *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XV, 68.

(478) *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XV, 76.

(479) *GAS*, I, 347, nu. 3; *Siyeru a'lâm'in-nübelâ*, XV, 267; *Hadis Literatürü*, s. s. 276; "*Târih*"; *A'lâm*, IV, 133; *Mu'cem'ül-Müellifin*, V, 235; *Şezerât'üz-Zeheb*, II, 303.

(480) *GAS*, I, 178, n u. 162/1; *Alâm*, IV, 99; *Mu'cem'ül-Müellifin*, V, 1170; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 582; *Tezkiret'ül-Huffâz*, III, 830, 831; *Şezerât'üz-Zeheb*, II, 309; *Nücûm'üz-Zâhire*, III, 265; *Lisân'ul-Mîzân*, III, 432, 433. Yazmaları: Köprülü 278 (619 vr., 793 h.); Murad Molla 566=yk. 572 (2.cild, 300 vr., 607 h.); Murad Molla 1450 (Fasiküller I-XIV, 268 vr., 607 h.); Paris 5983 (sâdece Takdime, 99 vr., 4. h.); Âsafiye I, 786, ricâl 139 (III, 1328 h.); Kâhire I, 76, mustalah 39 (sâdece Takdime, 100 vr.); Ezher I, 332, mustalah 130 (8 cild, 296 vr., 201 vr., 135 vr., 186 vr., 215 vr., 179 vr., 219 vr., 47 vr., 622 h.); Kâhire, Dâr'ul-Kütüb, Mustalah 38 (6 cild, 116 vr., 227 vr., 334 vr., 210 vr., 250 vr., 234 vr., 746 h.); 40 (3 cild, 197 vr., 184 vr., 185 vr.); Rabât, Kattânî 354 (212 vr.); Haydarâbâd, Sa'îdiye (1 cild, 207 vr., 633 h.). Kitap, Haydarâbâd'da, 8 cild hâlinde, 1941-1953 târihleri arasında basılmıştır. *GAS*, I, 178, 179, nu. 162/1.

(481) *A'lâm*, IV, 99.

(482) *Hadis Literatürü*, s. 269.

(483) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XV, 352.

(484) *GAS*, I, 357, nu. 7/1; *A'lâm*, VI, 200; *Esmâ'ül-Müellifin*, II, 37; *Tezkiret'ül-Huffâz*, III, 890'da, *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XV, 395'te ve *Hadis Literatürü*, s. 274'te eserin adı, "*Tabakâtu ehl'il-İfrikîye*" şeklinde kaydedilmiştir.

(485) *GAS*, I, 357, nu 7/2-3.

(486) *A'lâm*, VI, 200'de 17 cild olarak geçmiştir. *Mu'cem'ül-Müellifin*, VIII, 243; *Tezkiret'ül-Huffâz*, III, 890; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XV, 395; *Hadis Literatürü*, s. 274; *Esmâ'ül-Müellifin*, II, 37'de kitabın adı "*Târihu İfrikîyye*" olarak zikredilmiştir.

54) Ebû 'Ali Muhammed b. Sa'îd el-Harrânî, muhaddistir. Rakka'da ikâmet etmiş ve 334/946'da orada vefât etmiştir. *Târîh 'ur-Rakka ve men nezelehâ min ashâbi Rasûlillâh ve't-tâbi'in ve'l-fukahâ'i ve'l-muhaddisîn*⁽⁴⁸⁷⁾ isimli eserini müellifinden rivâyet eden râvîsi, Ebû Ahmed Muhammed b. Abdillâh ed-Dehhân'dır. Tâhir en-Na'sânî'nin tahkîki ile 1960 senesinde Hama'da basılmıştır⁽⁴⁸⁸⁾.

55) Ebû Zekerîyâ' Yezîd b. Muhammed el-Mevsilî, muhaddis ve Mevsil kadısıdır. 334/946 yılında vefât etmiştir. Onun, *Târîhu Mevsil'i*⁽⁴⁸⁹⁾ râvîler tarihidir. Eserin râvîsi, el-Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî'dir. Zehebî bu kitaptan çok yararlandığını söylemiştir. (bkz.; *Tezkiret'ül-Huffâz*, III, 894). 'Ali Habîbe'nin tahkîki ile 1967 yılında Kâhire'de basılmıştır⁽⁴⁹⁰⁾.

56) el-Keşşî şöhreti ile tanınmış Muhammed b. 'Ömer Ebû 'Amr el-Keşşî, muhaddistir. 340/951 senesinde vefât etmiştir. *Ma'rîfetü a'hbâr'ir-ricâl*⁽⁴⁹¹⁾, isimli eseri şahısları konu alan bir tarih kitabıdır.

57) Ebû Sa'îd Ahmed b. Muhammed el-'Arabî'nin (ö: 340/951), *Târîh'ul-Basra'sı*⁽⁴⁹²⁾ ile *Tabakât'un-Nüssâk'ı*⁽⁴⁹³⁾,

58) Ebû Muhammed Kâsım b. Esbağ el-Kurtubî'nin (ö: 340/951) *el-Ensâb'ı*⁽⁴⁹⁴⁾,

59) İbn'üs-Simâk lâkabı ile tanınan Ebû 'Amr 'Osmân b. Ahmed ed-Dekkâk'ın (ö: 344/955), *Vefeyâtü şuyûhih'ı*⁽⁴⁹⁵⁾,

60) Ebû'l-'Abbâs Muhammed b. Ya'kûb el-Ümevî'nin (ö: 346/957) *Târîh'ı*⁽⁴⁹⁶⁾,

(487) GAS, I, 348, nu. 4; *A'lâm*, VII, 9; Kaynaklarda kitabın adı farklı şekillerde kaydedilmiştir. Bkz. "*Târîhu Rakka ve men nezele bihâ*"; *Mu'cem'ül-Müellifin*, X, 31; "*Târîhu Rakka*"; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 295; *Esmâ'ül-Müellifin*, II, 37; "*Târîh*"; *Tezkiret'ül-Huffâz*, III, 846; "*Târîh'ur-Rakka ve men nezelehâ min ashâbi Rasûlillâh*"; *Hadis Literatürü*, s. 277. Yazması: Zâhiriye, mecmâ' 34/1 (26 vr., 630 h.), GAS, I, 348, nu. 4.

(488) *Hadis Literatürü*, s. 277.

(489) GAS, I, 350, nu. 5; *Mu'cem'ül-Müellifin*, XIII, 238; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 307; *Tezkiret'ül-Huffâz*, III, 894; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XV, 387; *Hadis Literatürü*, s. 277; *Siyer*'in kaynaklarındandır. Bkz. IX, 81, 282; XI, 35; XII, 252, 254; XIV, 178. Yazması: Cheaster Beatty 3030 (2. cild, 181 vr., 654 h.); fotoğrafı: Kâhire, târîh 2475, GAS, I, 350, nu. 5.

(490) *Hadis Literatürü*, s. 277.

(491) GAS, I, 185, nu. 186; *A'lâm*, VII, 201; "*Kitâb'ur-Ricâl*"; *Mu'cem'ül-Müellifin*, XI, 85; *Esmâ'ül-Müellifin*, II, 22. Yazması: Tahrân, Cum'a Kütüphânesi s. 45, No. 305/1 (1013 h.), 1317'de, Bombay'da yayımlanmıştır, GAS, I, 185, nu. 186.

(492) *A'lâm*, I, 199; *Mu'cem'ül-Müellifin*, II, 103; *Şezerât'üz-Zeheb*, II, 355; "*Târîh*"; *Tezkiret'ül-Huffâz*, III, 852; *Hadis Literatürü*, s. 276.

(493) GAS, I, 661; *A'lâm*, I, 199; *Mu'cem'ül-Müellifin*, II, 103; *Keşf'üz-Zunûn*, II, 1108; *Tezkiret'ül-Huffâz*, III, 852; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XV, 409; *Şezerât'üz-Zeheb*, II, 355.

(494) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XV, 473.

(495) Yazması: Zâhiriye, mecmâ' 106 (177a – 178b, 5. h.), GAS, I, 186, nu. 189/5.

(496) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XV, 457.

61) Ebû Sa'îd b. Yûnus diye bilinen Ebû Sa'îd 'Abdurrahmân b. Ahmed es-Sadeî el-Mısırî, 281/894'te Fustat'ta doğmuştur. Müverrih ve muhaddistir. 347/958 târihinde vefât etmiştir. Onun, *Târîhu Mısır*⁽⁴⁹⁷⁾ ile *Târîh 'us-Sa'id*⁽⁴⁹⁸⁾ isimli eserleri,

62) Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed el-Assâl'ın (ö: 349/960) *Târîh*'i⁽⁴⁹⁹⁾,

63) Ebû Bekr Ahmed b. Kâmil el-Bağdâdî'nin (ö: 350/961) *Târîh*'i⁽⁵⁰⁰⁾,

64) Ebû Muhammed 'İsmâ'il b. 'Ali el-Bağdâdî el-Hutabî'nin (ö: 350/961) *Târîhu Kebîr*'i⁽⁵⁰¹⁾,

65) İbn Kâni' diye tanınan Ebû'l-Hüseyin 'Abdülbâkî b. Kâni' el-Ümevî'nin (ö: 351/962), *Mu'cem 'üs-Sahâbe*⁽⁵⁰²⁾ isimli eseri şahısları tanıtan kitaplardır.

66) İbn Hibbân el-Büstî diye tanınan Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân 270/884 yılında doğmuştur. O, fakih ve döneminin meşhur muhaddislerinden birisidir. Semerkand'da kadılık görevi yapmıştır. Dil, Tıp ve Astronomi alanlarında âlimdir. Onun, nüvüvvetle ilgili görüşünün yanlış anlaşılmasından dolayı Semerkand'dan kovulduğu söylenir. Bazı kimseler, İbn Hibbân'ın nüvüvveti ilim ve amelden ibâret saydığını ileri sürmüşlerdir. Ancak Zehebî'ye göre; o, ilim ve amel sâhibi olmayan kimsenin peygamber olamayacağını söylemiş, bu iki özelliğin peygamberde en mükemmel şekilde bulunduğunu ifade etmiştir. (Bkz. *Tezkiret 'ül-Huffâz*, III, 922)

İbn Hibbân Nisâbûr, Buhâra, Nesâ'da ikâmet etmiş ve buralarda da kadılık yapmıştır. 340/951 senesinde vatani Sicistan'a dönmüştür. 354/965'te vefât etmiştir. Onun râvîleri konu alan, *Kitâb 'us-sikât*⁽⁵⁰³⁾, *Ma'rifet 'ül-mecrûhîn ve 'd-du'afâ' min 'el-muhaddisîn*⁽⁵⁰⁴⁾, *Mesâhîru ulemâ 'il-emsâr*⁽⁵⁰⁵⁾,

(497) *Mu'cem 'ül-Müellifîn*, V, 123; *Keşf 'üz-Zunûn*, I, 304; *Tezkiret 'ül-Huffâz*, III, 898; *Şezerât 'üz-Zeheb*, II, 375; *Hadis Literatürü*, s. 267; Eserin adı kaynaklarda farklı olarak zikredilmiştir. Bkz. "*Kitâbu Mısır*"; *GAS*, I, 357, nu. 9/1; "*Ahbâru Mısır ve Ricâluhâ*"; *A'lâm*, IV, 65; "*Tabakât 'ul-ulemâ 'il-Misriyyin*"; *Esmâ 'ül-Müellifîn*, I, 514; "*Târîhu ulemâ 'i Mısır*"; *Siyeru A'lâm 'in-Nübelâ*, XV, 578; *Siyer*'in kaynaklarındandır. Bkz. V, 181; VI, 352; VIII, 171; IX, 94; X, 492, 585; XI, 390; XII, 500; XIV, 133.

(498) *Esmâ 'ül-Müellifîn*, I, 514; *Keşf 'üz-Zunûn*, II, 1159.

(499) *Hadis Literatürü*, s. 273.

(500) *Siyeru A'lâm 'in-Nübelâ*, XV, 546.

(501) *Siyeru A'lâm 'in-Nübelâ*, XV, 523.

(502) *GAS*, I, 189, nu. 202/1; *A'lâm*, IV, 46; *Mu'cem 'ül-Müellifîn*, V, 74; *Tezkiret 'ül-Huffâz*, III, 883; *Nücûm 'üz-Zâhire*, III, 333; *Siyeru A'lâm 'in-Nübelâ*, XV, 526; Bazı kaaynaklarda eserin adı, "*Mu'cem 'üs-Şuyûh*" olarak kaydedilmiştir. Bkz.; *Esmâ 'ül-Müellifîn*, I, 495; *Keşf 'üz-Zunûn*, II, 1735; "*Kitâb 'ut-Târîh*"; *Hadis Literatürü*, s. 273. Yazmaları: Köprülü 452 (198 vr., 464 h.); Zâhiriye, mecma' 19 (58a – 75b, eksik olarak, 5. h.); *GAS*, I, 189, nu. 202/1.

(503) *GAS*, I, 190, nu. 205/2; "*es-Sikât*"; *A'lâm*, VI, 306; *Mu'cem 'ül-Müellifîn*, IX, 173; *Esmâ 'ül-Müellifîn*, II, 45; *Keşf 'üz-Zunûn*, I, 521, 522, 1407; "*Târîh 'us-Sikât*"; *Siyeru A'lâm 'in-Nübelâ*, XVI, 95. Yazmaları: Topkapı Sarayı, Ahmet III, 2995 (327 vr., 887 h.); Topkapı Sarayı, Medîne 490 (4. cild, 754 h.); Medîne, Mahmûdiye 85 (son cild, 139 vr., 751 h.); Âsafiye I, 780, ricâl 89 (4 cild, 1292 h.); Zâhiriye, târîh 710 (1. cild, 138 vr., 7. h.); târîh 711 (2. cild, 164 vr., 7. h.); Tal'at, mustalah 208 (1 cild, 183 vr.); Cezâyir 626 (313 vr.); Lucknow, 'Abd'ul-Hayy (1 cild, 173 vr., 676 h.); *GAS*, I, 190, nu. 205/2.

(504) *GAS*, I, 190, nu. 205/3; Kaynaklarda kitabın adı farklı şekillerde zikredilmiştir. Bkz. "*Ma'rifet 'ül-Mecrûhîn min 'el-muhaddisîn*"; *A'lâm*, IV, 306; "*el-Cerh ve 't-Ta'dîl*"; *Esmâ 'ül-Müellifîn*, II, 45; *Lisân 'ul-Mizân*, V, 112. Yazmaları: Ayasofya 496 (262 vr., 7. h.); Topkapı Sarayı, Medîne 496/2 (61b-152a, 676 h.); Kahire, Dâr'ul-Kütüb 19598b (166 vr., 324 h.); Âsafiye I, 788, ricâl 141, *GAS*, I, 190, nu. 205/3.

(505) *GAS*, I, 191, nu. 205/4; *Hadis Literatürü*, s. 262. Yazması: Leipzig 688, Üniversite Kütüphanesi 313 (133 vr., 511 h.); *GAS*, I, nu. 205/4. Eser, M. Fleischner'in tahkîki ile 1959 yılında Kâhire'de basılmıştır. Bkz. *Hadis Literatürü*, s. 262.

Esmâ'üs-sahâbe⁽⁵⁰⁶⁾, *Târîh*⁽⁵⁰⁷⁾, *Du'afâ*⁽⁵⁰⁸⁾, *Tabakât'ul-İsbahâniye*⁽⁵⁰⁹⁾, *Esâmî men yu'raf bi'l-künâ*⁽⁵¹⁰⁾, *Mu'cemu 'ale'l-müdüni*⁽⁵¹¹⁾, *et-Tâbi'in*⁽⁵¹²⁾, *Tebe'ut-teba'* ve *Etbâ'ut-tâbi'in*⁽⁵¹³⁾ isimli eserleri vardır.

67) Ebû'l-Hasan 'Ali b. Hasan İbn 'Allân el-Harrânî'nin (ö: 355/966) *Târîhu Cezîre* adlı eseri⁽⁵¹⁴⁾ ricâl tarihiyle ilgilidir.

68) Hamza el-İsfahânî diye bilinen Ebû 'Abdullah Hamza b. el-Hasan el-İsfahânî (ö: 360/970 târihinden önce), bu sâhada, *Tevârîhu sinî mülûk el-arz ve'l-enbiyâ*⁽⁵¹⁵⁾, *Kitâbu İsbehân*⁽⁵¹⁶⁾, *Şu'arâ'u İsbehân*⁽⁵¹⁷⁾ ve *Târîhu kibâr'il-beşer*⁽⁵¹⁸⁾ adlı kitaplarını te'lif etmiştir.

69) et-Taberânî nisbesi ile meşhûr olan Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, 260/873 senesinde 'Akkâ'da dünyaya gelmiştir. Aslen Taberiyye'lidir. 270/883 yılında hadîs öğrenmeye başlamıştır. 30 senede bini aşkın âlimden ilim almıştır. İkinci kez İsfahân'a dönüğünde oraya yerleşmiştir. Sika bir muhaddis olarak kabul edilir. Pek çok eseri vardır. 360/970'de İsfahân'da vefât etmiştir. Onun, *el-Mu'cem'ül-kebîr fî esmâ'is-sahâbe*⁽⁵¹⁹⁾, *Mu'cem'ül-evsat*⁽⁵²⁰⁾, *Mu'cem'üs-sağîr*⁽⁵²¹⁾, *Kitâbu 'aşerat'ün-nisâ'*⁽⁵²²⁾, *Ma'rîfet'üs-sahâbe*⁽⁵²³⁾ adlı kitapları hadis râvîlerini tanıtmaktadır.

- (506) GAS, I, 191, nu. 205/8; "es-Sahâbe"; A'lâm, VI, 306; Esmâ'ül-Müellifin, II, 45. Yazmaları:İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, A. 1101 (83b – 158a, 1165 h.); Medîne, Mektebetü Şeyh'ul-İslâm, mecma' 239 (72 vr., 1165 h.), GAS, I, 191, nu. 205/8.
- (507) Esmâ'ül-Müellifin, II, 45; Nücûm'üz-Zâhire, III, 343; Hadis Literatürü, s. 262; "Târîhu İbn Hibbân"; Kesf'üz-Zunûn, I, 277.
- (508) Esmâ'ül-Müellifin, II, 45; Nücûm'üz-Zâhire, III, 343.
- (509) Mu'cem'ül-Müellifin, IX, 173; Kesf'üz-Zunûn, II, 1096; Esmâ'ül-Müellifin, II, 45.
- (510) A'lâm, VI, 306; Esmâ'ül-Müellifin, II, 45; "Künâ"; Siyeru A'lâm'in-Nübelâ, XVI, 95; "Künâ men yu'raf bi'l-esâmî"; Esmâ'ül-Müellifin, II, 45.
- (511) Esmâ'ül-Müellifin, II, 45; Siyeru A'lâm'in-Nübelâ, XVI, 95.
- (512) A'lâm, VI, 306.
- (513) A'lâm, VI, 306; "Tebe'ul-Ezba"; Esmâ'ül-Müellifin, II, 45.
- (514) Siyeru A'lâm'in-Nübelâ, XVI, 20.
- (515) GAS, I, 336, nu. 39/1; A'lâm, II, 309. Yazmaları: Leiden 831 (285 vr.); British Museum Supplemant 455, Oriental 2773 (126 vr., 834 h.); 456, Oriental 1496 (107 vr., 1089 h.), GAS, I, 336, nu. 39/1.
- (516) GAS, I, 337, nu. 39/7; Kitabın adı kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Bkz. "İsfahân ve Ahbâruhá"; el-Fihrist, s. 139; Mu'cem'ül-Müellifin, IV, 78; "Târîhu İsbehân"; A'lâm, II, 309; İnbâh'ur-Ruvât, I, 336.
- (517) GAS, I, 337, nu. 39/8.
- (518) Kesf'üz-Zunûn, I, 301; "Kalâ'idü's-şerefi mefâhiri İsfehân ve-ahbârihá"; Hadis Literatürü, s. 274.
- (519) GAS, I, 196, nu. 217/1; A'lâm, III, 181; Mu'cem'ül-Müellifin, IV, 253; Kesf'üz-Zunûn, II, 1737; Siyeru A'lâm'in-Nübelâ, XVI, 122, 124; Tezkiret'ül-Huffâz, III, 912; Şezerât'üz-Zeheb, III, 30; Nücûm'üz-Zâhire, IV, 59; Hadis Literatürü, s. 281. Yazmaları: Fatih 1198 (3 ve 4. cildler, 160 vr., 319 vr.); Topkapı Sarayı, Ahmet III, 465 (cild: II, III, V, VI, IX, X, 304 vr., 312 vr., 327 vr., 577 h.); Esad Efendi 2416 (225 vr.); Feyzullah Efendi 546 (II, 334 vr., 638 h.); Köprülü 390 (117 vr., 560 h.); Paris 2011 (336 vr., 728 h.); Zâhiriye, hadîs 281 (357 vr., 577 h.); 282 (223 vr., 577 h.); 283 (211 vr. 577 h.); Rabât, Evkâf 138, GAS, I, 196, nu. 217/1. Tamamı neşredilmiştir. Hamdî 'Abdülhamîd es-Selefi'nin Tahkik ve tahriri ile 25 cilt hâlinde Bağdâd'ta 1980 yılında Matba'at'ul-Vatan'il-'Arabî tarafından basılmıştır. Bu târihten sonra 1983 yılında Matba'at'ul-Ümme'de tekrar neşri gerçekleştirilmiştir Bkz. Hadis Literatürü, s. 281.
- (520) GAS, I, 196, nu. 217/2; A'lâm, III, 181; Mu'cem'ül-Müellifin, IV, 253; Kesf'üz-Zunûn, II, 1737; Siyeru A'lâm'in-Nübelâ, XVI, 122, 124; Tezkiret'ül-Huffâz, III, 913; Şezerât'üz-Zeheb, III, 30; Nücûm'üz-Zâhire, IV, 59; Hadis Literatürü, s. 281. yazması: Köprülü 454 (3. ve son cild, 333 vr., 625 h.), GAS, I, 196, nu. 217/2.
- (521) GAS, I, 196, nu. 217/3; A'lâm, III, 181; Mu'cem'ül-Müellifin, IV, 253; Kesf'üz-Zunûn, II, 1737; Siyeru A'lâm'in-Nübelâ, XVI, 122-124; Tezkiret'ül-Huffâz, III, 913; Şezerât'üz-Zeheb, III, 30; Nücûm'üz-Zâhire, IV, 59; Hadis Literatürü, s. 281. Yazmaları: Topkapı Sarayı, Ahmet III, 464 (190 vr., 585 h.); Feyzullah Efendi 545 (187 vr., 869 h.); Beyazıt 1218 (198 vr., 869 h.); Atrîf Efendi 607 (109 vr., 1148 h.); Murad Molla 602 (148 vr., 572 h.); Topkapı Sarayı, Medîne 336 (191 vr., 1217 h.); Köprülü 453 (bir bölüm, 130 vr.); Mahmud Paşa 607 (127 vr.); British Museum 875; Addition 18530 (316 vr., 10. h.); Escorial 1095; Bankipore V, 38, No. 319 (146 vr., 1217 h.); 320 (160 vr., 1218 h.); Medîne, Mahmûdiye 204; Âsafiye I, 674, 663 (1265 h.); Ezher I, 611, hadîs 354 (167 vr., 872 h.). 1311'de Delhi'de basılmıştır, GAS, I, 196, nu. 217/3. Ayrıca 'Abdurrahmân Muhammed 'Osmân'ın tashîhi ile Medîne'de 1968 yılında, Mektebet'us-Selefiyye tarafından neşredilmiştir. Bkz. Hadis Literatürü, s. 282.
- (522) Tezkiret'ül-Huffâz, III, 914; Nücûm'üz-Zâhire, IV, 59.
- (523) Tezkiret'ül-Huffâz, III, 914; Siyeru A'lâm'in-Nübelâ, XVI, 128.

70) Ebû 'Abdullah Muhammed b. el-Hâris el-Endülüsî, Kayravan'da doğmuştur. 311 (312)'de Endülüs'e gitmiş ve Kurtuba'ya yerleşmiş, orada ilim tahsil etmiştir. Halife el-Hakem el-Muntasır'ın isteği üzerine çok sayıda eser kaleme almış, ayrıca şiir de yazmıştır. 361/971 târihinde Kurtuba'da vefât etmiştir. Onun *Kitâb 'ul-kudât bi-Kurtuba*⁽⁵²⁴⁾, *Tabakâtu ulemâ'i İfrîkiye*⁽⁵²⁵⁾, *Ahbâr 'ul-fukahâ ve'l-muhaddisîn*⁽⁵²⁶⁾, *en-Neseb*⁽⁵²⁷⁾, *Târih 'ul-Endülüsiyyîn*⁽⁵²⁸⁾ adlı kitapları tarihle ilgilidir.

71) Muhammed b. Yûsuf Ebû 'Abdullah el-Varrâk el-Kayrevânî'nin (ö: 363/973), *Kitâbu mesâlik İfrîkiyâ ve memâlikihâ*⁽⁵²⁹⁾ ile *Ahbâru mülûkukâ ve hurûbuhum*⁽⁵³⁰⁾ isimli eserleri tarihle ilgilidir.

72) İbn 'ul-Kattân diye bilinen Ebû Ahmed 'Abdullah b. 'Adî, 277/890 târihinde Cürcân'da doğmuştur. 290/903'te hadîs tahsiline başlamıştır. Bundan sonra ilim öğrenmek için 7 sene yolculuk yapmıştır. İskenderiye, Semerkant gibi büyük şehirlerdeki meşhûr âlimlerden hadîs dinlemiştir. Sika bir muhaddistir. Ravîlerin halleri, cerh ve ta'dîl konularında âlimdir. 365/976 yılında vefât etmiştir. İbn 'ul-Kattân'ın, *el-Kâmil fî ma'rifeti du'afâ'il-muhaddisîn ve-ilel'il-ehâdis veyâ el-Kâmil fî'l-cerh ve't-ta'dîl*⁽⁵³¹⁾, *Esmâ'üs-sahâbe* (yazması: Medîne 270), *Esâmî men ravâ 'anhum el-Buhârî* (yazması: Zâhiriye, hadîs 389 (vr. 92-110, 608 h.'den önce)⁽⁵³²⁾ adındaki kitapları tarihle ilgilidir.

73) İbn Kûtiyye, Ebû Bekr Muhammed b. 'Ömer el-Kurtubî'nin (ö: 367/977) *Târihan fî ahbâri ehl'il-Endülüs*⁽⁵³³⁾ adlı eseri, şahısların hayatlarını konu almaktadır.

74) Ebû'l-Feth el-Ezdî diye tanınan Ebû'l-Feth Muhammed b. el-Hüseyn, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Ebî 'Arûbe el-Harrânî gibi âlimlerin rahle-i tadrîsinde ilim öğrenmiştir. Hadîs ilminde pek çok eser te'lîf etmiştir. 367/977 senesinde vefât etmiştir. Onun, *Tesmiyetü men vâfaka ismuhû isme ebîhi*

(524) GAS, I, 363, nu. 6/1; A'lâm, VI, 303; "Ahbâr 'ul-Kudât"; *Esmâ'ül-Müellifîn*, II, 38. Yazmaları: Bodleian II, 127; Marsh 288 (vr. 101-126, 695 h.); Leiden 1119 (84 vr., modern). Kitabın tamamı J. Ribera tarafından, "Historia de los Jueces de Cordoba" adıyla Madrid'de 1914'te yayımlanmıştır. Ayrıca, 'İzzet el-'Attâr tarafından, Kâhire'de, 1954 yılında neşredilmiştir. GAS, I, 363, nu. 6/1.

(525) GAS, I, 363, nu. 6/2; "Târih 'ul-İfrikiyyîn"; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVI, 166; "Târihu İfrikiyye"; *Hadis Literatürü*, s. 274. Kitap, de la Faculte des Lettres d'Alger LII, Cezâyir'de 1916'da, sonra 1921'de basılmıştır. Yine, 'İzzet el-'Attâr tarafından, Kâhire'de, 1954'te neşredilmiştir, GAS, I, 363, nu. 6/2.

(526) A'lâm, VI, 303; *Mu'cem 'ul-Müellifîn*, IX, 168; *Esmâ'ül-Müellifîn*, II, 38.

(527) A'lâm, VI, 303; *Mu'cem 'ul-Müellifîn*, IX, 168; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVI, 166.

(528) *Mu'cem 'ul-Müellifîn*, IX, 168; "Târih 'ul-Endülüs"; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVI, 166; *Hadis Literatürü*, s. 275.

(529) GAS, I, 359, nu. 13; A'lâm, VIII, 21; *Mu'cem 'ul-Müellifîn*, XII, 141; "Târih"; *Hadis Literatürü*, s. 274.

(530) A'lâm, VIII, 21.

(531) GAS, I, 198 nu. 223/1; *Tezkiret 'ul-Huffâz*, III, 940; "el-Kâmil fî ma'rifet'id-Du'afâ' ve'l-metrûkîn"; *Mu'cem 'ul-Müellifîn*, VI, 82; *Esmâ'ül-Müellifîn*, I, 447; *Şezerât 'üz-Zeheb*, III, 51; "el-Kâmil fî ma'rifet'id-du'afâ' ve'l-metrûkîn min'er-ruvât"; A'lâm, IV, 239; *Keşf 'üz-Zunûn*, II, 1392; "el-Kâmil"; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVI, 154, 155. Yazmaları: Topkapı Sarayı, Ahmet III, 2943 (II, 261 vr., 610 h.); Feyzullâh Efendi 1505 (229 vr., 5. h.); Kâhire I, 77, mustalah 54, 58, 93-96; Zâhiriye, hadîs 364 (Bölüm III-XX, 388 vr., 392 h., bkz el-'Uş 238-241, Fihrist Mahtûtât II, No. 759); British Museum Oriental 8936 (IV, 200 vr., 8. h.), GAS, I, 198, nu. 223/1.

(532) GAS, I, 199, nu. 223/2-3.

(533) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVI, 220.

min'es-sahâbe ve't-tâbi'în ve-men ba'dehüm min'el-muhaddisîn⁽⁵³⁴⁾, İsmü küllü sahâbî ravâ 'an Rasûlillah (s.a.s) emran ve nehyen ve-men ba'dehü min'et-tâbi'în ve-ğayrihim mimmen lâ ehâ lehü yuvâfiku ismuhü min nakalat'il-hadîs min cemî'il-emsâr'ı⁽⁵³⁵⁾ ile el-Cerh ve't-ta'dîl fi'd-du'afâ' min'er-ricâl'il-hadîs⁽⁵³⁶⁾ isimli kitapları râvîler hakkındadır.

75) Ebû Gâlib Ahmed b. Muhammed b. Süleymân b. Bukeyr e-Râzî'nin (ö: 368/978) ricâl tarihiyle ilgili Târîh⁽⁵³⁷⁾ adlı kitabı vardır.

76) Ebû'l-Şeyh el-İsfehânî ismi ile tanınan Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muhammed el-İsfehânî, 274/887 yılında dünyaya gelmiştir. Aslen İsfehân'lıdır. Meşhûr bir müfessir ve sika bir muhaddistir. Ebû Nu'aym el-İsfehânî onun talebelerindendir. 369/979'da vefât etmiştir. *Tabakât'ul-muhaddisîn bi-İsbehân*⁽⁵³⁸⁾, *Kitâb'ut-târîh 'ale's-sinîn*⁽⁵³⁹⁾, *Târîhu Belde*⁽⁵⁴⁰⁾, ve *Târîh'ul-İsbehân*⁽⁵⁴¹⁾ isimli eserleri râvîleri tanıtmaktadır.

77) 'Abd'ül-Cabbâr b. 'Abdullah ed-Dârânî'nin (ö: 370/981) *Târîhu Dârâyâ*⁽⁵⁴²⁾ adlı eseri râvîler tarihidir.

78) Ebû Bekr el-İsmâ'îlî nâmı ile bilinen Ebû Bekr Ahmed b. İbrâhîm el-Cürcânî, 277/890 târîhinde doğmuştur. Döneminin büyük bir muhaddisi olarak kabûl edilir. 371/981'de vefât etmiştir. Tarihle ilgili eserinin adı, *Kitâb'ul-mu'cem fi'l-esâmî*'dir⁽⁵⁴³⁾.

79) Ebû'l-Fadl Sâlih b. Ahmed el-Hemedânî'nin (ö: 374/984) *Tabakât'ul-Hamadâniyyîn*'i⁽⁵⁴⁴⁾,

(534) GAS, I, 200, nu. 227/1; A'lâm, VI, 329. Yazmaları: Topkapı Sarayı, Ahmet III, 624/17 (226a – 230a, 628 h.); Leiden 1087 (8 vr.), GAS, I, 200, nu. 227/1.

(535) Yazmaları: Topkapı Sarayı, Ahmet III, 2969/5 (525a – 532b, 628. h.); Laleli 3729/8 (vr. 73-92, 733 h.), GAS, I, 200, nu. 227/2.

(536) Mu'cem'ül-Müellifin, IX, 232; Esmâ'ül-Müellifin, II, 50; Kaynaklarda eserin adı farklı olarak kaydedilmiştir. Bkz. "Musannafu Kebîrun fi'd-Du'afâ"; Tezkiret'ül-Huffâz, III, 967; "Kitâbu Kebîrin fi'l-Cerh ve'd-Du'afâ"; Şezerât'üz-Zeheb, III, 84; "Du'afâ"; Siyeru A'lâm'in-Nübelâ, XVI, 348; Ayrıca Zehebî, Ebû'l-Feth'in ölüm târihini 374/984 olarak zikretmiştir.

(537) Siyeru A'lâm'in-Nübelâ, XVI, 290.

(538) GAS, I, 201, nu. 229/2; Mu'cem'ül-Müellifin, VI, 114; "Tabakât'ul-muhaddisîn bi-İsbehân ve'l-vâridîn 'aleyhâ"; A'lâm, IV, 264. yazması: Zâhiriye, târih 65 (sâdece ilk yarısı mevcuttur, 179 vr., yk. 635 h.), GAS, I, 201, nu. 229/2.

(539) Mu'cem'ül-Müellifin, VI, 114; Nücûm'uz-Zâhire, IV, 136.

(540) Nücûm'üz-Zâhire, IV, 136.

(541) Esmâ'ül-Müellifin, I, 447.

(542) GAS, I, 348, nu. 5; Hadis Literatürü, s. 276; Siyer'in kaynaklarındandır. Bkz. I, 360; IV, 469. Yazmaları: British Museum Supplemant 657, Oriental 3616 (36 vr., 8. h.); Tunus, Ahmediye 5032 (25 vr., 633 h.). Kitap, British Museum'daki yazmasından Sâ'id el-Afgânî'nin tahkiki ile 1950'de Şam'da (GAS, I, 348, nu. 5), 1975'te Bingâzi'de basılmıştır (Hadis Literatürü, s. 277).

(543) GAS, I, 202, nu. 232/1; "Mu'cem"; A'lâm, I, 83; "Mu'cem'uş-Şuyûh"; Keşf'üz-Zunûn, II, 1735; "Mu'cemu Mervâ"; Tezkiret'ül-Huffâz, III, 948. Yazması: Veliyeddin Efendi 845 (134 vr., 7. h.), GAS, I, 202, nu. 232/1.

(544) GAS, I, 352, nu. 7; A'lâm, III, 274; Mu'cem'ül-Müellifin, IV, 320; Keşf'üz-Zunûn, I, 310; Târîhu Bağdâd, IX, 331; "Târîhu Hemedan"; Hadis Literatürü, s. 278.

80) Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Hâkim el-Kebîr'in (ö: 378/988), *Kitâb 'ul-esmâ' ve 'l-künâ'sı*⁽⁵⁴⁵⁾, *Târîh'i* ve *Mukaddeme fî ma'rifeti şurû't-is-sahîh ve 'l-esâmî ve 'l-künâ'sı*⁽⁵⁴⁶⁾,

81) er-Rebe'î şöhreti ile bilinen Ebû Süleymân Muhammed b. 'Abdillâh ed-Dîmeşkî'nin (ö: 379/989), *Târîhu mevlid 'il-ulemâ' ve-vefeyâtihim*'i⁽⁵⁴⁷⁾ ricâl tarihi kitaplarıdır.

82) Ebû Bekr b. el-Mukrî diye tanınan Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm el-İsbehânî, 285/898'de İsfahân'da doğmuştur. İlim öğrenmek için pek çok yolculuk yapmış, yaklaşık elli şehri ziyâret etmiştir. Büyük âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Sika bir muhaddis ve Hanbelî mezhebine mensûp bir fakîhtir. Ebû Zûr'a'nın da yakın arkadaşıydı. 381/991 târîhinde vefât etmiştir. Onun hadis râvîlerini tanıtan eserinin adı, *Mu'cem 'uş-şuyûh*'tur⁽⁵⁴⁸⁾.

83) Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ebî'l-'Abbâs el-Bağdâdî'nin (ö: 384/994) 100 cüz'den oluşan *Târîh'i*⁽⁵⁴⁹⁾ râvîleri konu almaktadır.

84) Ebû'l-Hasan 'Ali b. 'Ömer ed-Dârekutnî (ö: 385/995).

85) İbn Şahîn diye bilinen Ebû Hafs 'Ömer b. Ahmed, 297/909 senesinde doğmuştur. Aslen Bağdâd'lıdır. 308/920'de hadîs öğrenmeye başlamıştır. Sika bir muhaddistir. Ancak bâzı kimseler onun rivâyetine güvenmezler. Çok sayıda eseri vardır. Kendisi; 330 kitabı olduğunu söylemiştir. Onun "*Kur'ân Tefsîri*"nin 1500 cüz'den oluştuğu söylenir. 385/995'te vefât etmiştir. Tarihle ilgili iki kitabı, *Târîhu esmâ'is-sikât mimmen nukile 'anhüm el-'ilm*⁽⁵⁵⁰⁾ ile *Mu'cem 'uş-şuyûh*'tur⁽⁵⁵¹⁾.

86) Ebû 'Abdullah el-Hüseyn b. Ahmed el-Bağdâdî'nin (ö: 391/1001) bu sâhada te'lif ettiği eseri, *Ma'rifetü bi fûnûni min 'et-târîh ve 'l-ahbâr ve 'l-lügât*'tir⁽⁵⁵²⁾.

(545) GAS, I, 204, nu. 240; *A'lâm*, VII, 244; *Mu'cem 'ül-Müellifin*, XI, 180; *Keşf'üz-Zunûn*, II, 1391; *Nücûm 'üz-Zâhire*, IV, 154; "*Kitâb 'ul-Künâ*"; *Tezkiret 'ül-Huffâz*, III, 976; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVI, 370; "*el-Künâ fî 'l-muhaddisîn ve 'l-vüzerât ve 'l-velât*"; *Esmâ 'ül-Müellifin*, II, 51. Yazmaları: Ezher I, 365, mustalah 228 (2. cild, 43 vr., 640 h.); 138 (bir diğer cild, 316 vr.), GAS, I, 204, nu. 240.

(546) *Tezkiret 'ül-Huffâz*, III, 976, 977.

(547) GAS, I, 204, nu. 243/1; *A'lâm*, VII, 98; Kitabın adı kaynaklarda muhtelif şekillerde geçmiştir. Bkz. "*el-Vefeyâtü 'ale's-sinîn*"; *Mu'cem 'ül-Müellifin*, X, 196; "*Kitâb 'ul-vefeyât 'il-meşhûrîn 'ale's-sinîn*"; *Tezkiret 'ül-Huffâz*, III, 997; "*Kitâb 'ul-vefeyât*"; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVI, 441; "*Vefeyât 'ün-Nakaleti 'ale's-Sinîn*"; *Esmâ 'ül-Müellifin*, II, 51. Yazması: British Museum 1620, Oriental 1019 (82 vr., 705 h.), GAS, I, 204, nu. 243/1.

(548) GAS, I, 205, nu. 245/1; "*Mu'cem 'ül-kebîr*"; *A'lâm*, VI, 184; *Mu'cem 'ül-Müellifin*, VIII, 210; *Tezkiret 'ül-Huffâz*, III, 973; *Şezerât 'üz-Zeheb*, III, 101. Yazması: Kâhire I, 79, mustalah 27 m (8. bölümde, 143 vr., 707 h.), GAS, I, 205, nu. 245/1.

(549) *Hadis Literatürü*, s. 273.

(550) GAS, I, 210, n u. 250/2; *A'lâm*, V, 196; "*et-Târîh*" (150 cüz); *Mu'cem 'ül-Müellifin*, VII, 273; *Tezkiret 'ül-Huffâz*, III, 988; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVI, 332; *Lisân 'ul-Mizân*, IV, 284; *Şezerât 'üz-Zeheb*, III, 117. Yazması: San'â, Mektebet 'ül-Câmi'il-Kebîr, mustalah 12 (78 vr.), GAS, I, 210, nu. 250/2.

(551) *A'lâm*, V, 196; *Keşf'üz-Zunûn*, II, 1735.

(552) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVII, 60.

87) İbn Mende lâkabı ile meşhûr olan Ebû ‘Abdullah Muhammed b. İshâk el-İsfehânî, 310/922 yılında, İsfehân’da dünyaya gelmiştir. 318/930’da hadîs dersi almaya başlamıştır. Yaklaşık 330/942 senesinden 375/985 târihine kadar, ilim öğrenmek için yolculuklar yapmıştır. İslâm âleminin önemli şehirlerinde bulunan 1700’ü aşkın âlim, onun ilminden istifâde etmiştir. 395/1005’te İsfehân’da vefât etmiştir. Râvîler tarihi hakkında, *Ma’rifet’üs-sahâbe*⁽⁵⁵³⁾, *Feth’ül-bâbi fi’l-künâ ve’l-elkâb*⁽⁵⁵⁴⁾, *Tesmiyet’ül-meşâyih*⁽⁵⁵⁵⁾, *el-Esâmî ve’l-künâ*⁽⁵⁵⁶⁾, *Târihu İsbehan*⁽⁵⁵⁷⁾, *et-Târih’ul-müstahrec min kütüb’in-nâs*⁽⁵⁵⁸⁾ ile *Esmâ’üs-sahâbe*⁽⁵⁵⁹⁾ isimli eserleri vardır.

88) Ebû Bekr Ahmed b. ‘Ali el-Hemedânî’nin (ö: 398/1008) *Mu’cem’üs-Sahâbe*’si⁽⁵⁶⁰⁾,

89) İbrâhîm b. el-Kâsım el-Kayrevânî el-Kâtib’in (388/998’de yaşıyordu), *Târihu İfrikîyye ve’l-Mağrib*’i⁽⁵⁶¹⁾,

90) İbn Ebî’l-Heycâ’ir-Revvâd’ın (ö: 4.H.) *Târihu Âzerbeycân*’ı⁽⁵⁶²⁾,

91) Ebû ‘Ubeyde Ahmed b. Muhammed el-Herevî’nin (ö: 401/1011) *Tabakât’üş-Şâfi’iyye*’si⁽⁵⁶³⁾,

92) Ebû’l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed es-Saydâvî’nin (ö: 402/1012), *Mu’cemü İbn Cümei*’i⁽⁵⁶⁴⁾,

93) Ebû ‘Abdullah Hamza b. el-Hüseyin el-Müeddib’in (ö: 4. H.) *Târihu İsbehan*’ı⁽⁵⁶⁵⁾,

94) İbn Faradî diye tanınan Ebû’l-Velîd ‘Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî’nin (ö: 403/1013) *Târih’ul-Endülüsiyyîn*’i (566) râvîleri konu alan kitaplardır. İbn Fara-dî’nin eseri hicrî ikinci yüzyılın

- (553) GAS, I, 215, nu. 267/1; Lisân’ul-Mizân, V, 72; A’lâm, VI, 253; Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 33; “Tabakât’üs-Sahâbe ve’t-Tâbi’in”; Mu’cem’ül-Müellifin, IX, 42; Keşf’üz-Zunûn, II, 1103. Yazmaları: Zâhiriye, hadîs 3 44 (37. bölüm, vr. 191-212, 427 h.’den önce, 62. bölüm, vr. 218-235, 430 h.’den önce); Medîne, Mektebetü Şeyh’ul-İslâm, GAS, I, 215, nu. 267/1.
- (554) GAS, I, 215, nu. 267/2; A’lâm A’lâm, VI, 253; Mu’cem’ül-Müellifin, IX, 42. Yazması: Berlin 9917 (vr. 229, yk. 900 h.). Kitabın bir bölümü S. Dederling tarafından, Uppsala’da 1927’de neşredilmiştir, GAS, I, 215, nu. 267/2.
- (555) GAS, I, 215, nu. 267/14; “Târih’üş-Şuyûh”; Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 36. Yazması: Cheaster Beatty 5165/1 (vr. 1-11, 632 h.), GAS, I, 215, nu. 267/14.
- (556) GAS, I, 215, nu. 267/15; “el-Kûna”; Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 33. Yazması: Cheaster Beatty 5165/2 (vr. 12-28, 632 h.), GAS, I, 215, nu. 267/15.
- (557) Mu’cem’ül-Müellifin, IX, 42; Esmâ’ül-Müellifin, II, 57; Şezerât’üz-Zeheb, III, 146; “Târih”; Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 33.
- (558) A’lâm, VI, 253.
- (559) Esmâ’ül-Müellifin, II, 57; Keşf’üz-Zunûn, I, 89.
- (560) Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 76.
- (561) Mu’cem’ül-Müellifin, I, 76; “Târihu İfrikîyye”; Hadis Literatürü, s. 274.
- (562) Hadis Literatürü, s. 274.
- (563) Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 147.
- (564) GAS, I, 220, nu. 296/1; “Mu’cem”; A’lâm, VI, 205; Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 153; “Mu’cem’üş-şuyûh”; Mu’cem’ül-Müellifin, VIII, 315; Esmâ’ül-Müellifin, II, 59; “Mu’cem’ül-Mervâ”; Şezerât’üz-Zeheb, III, 164. Yazmaları: Landberg 37 (87 vr., 613 h.); Ezher I, 373, mecma’ 326 (2. bölüm, 13 vr., 667 h.), Seçmeler, Zâhiriye, mecma’ 52 (98b – 101a), GAS, I, 220, 221, nu. 269/1.
- (565) Hadis Literatürü, s. 274.
- (566) Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 178; “Târihu ulemâ’i Endülüs”; Hadis Literatürü, s. 275; Siyer’in kaynaklarındandır. Bkz. VIII, 83; X, 523; XIII, 287, 328; XIV, 413; XV, 79.

başlangıcından dört yüzlerin sonuna kadar yaşayanları ihtivâ etmektedir. Alfabetik olan kitap, çeşitli târihlerde basılmıştır:

a) Fransisco Codera'nın tahkîki ile, 2 cild halinde, 1890-1891 yıllarında, Madrid'de, Bibliotheca Arabico-hispana tarafından.

b) İzzet el-Attâr el-Hüseynî'nin tahkîki ile yine 2 cild olarak 1954'te, Kahire'de, Mektebet'ül-Hâncî tarafından.

c) 1966 yılında, Mısır'da, el-Mektebet'ül-Endülüsiyye tarafından, iki cild hâlinde basılmıştır⁽⁵⁶⁷⁾.

95) Ebû 'Abdullah Muhammed b. 'Abdullah el-Hâkim en-Nisâbüri (ö: 404/1014).

96) Ebû Sa'd 'Abdurrahmân b. Muhammed el-İdrîsî'nin (ö:405/1015) *Târîhu Semerkand*'i⁽⁵⁶⁸⁾ ile *Târîhu Esterâbâz*'i⁽⁵⁶⁹⁾ ricâl tarihi kitaplarıdır.

97) Ebû Muhammed 'Abd'ül-Ğanî b. Sa'id el-Mısırî ,332/944 tarihinde Mısır'da dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarda hadîs dersleri almaya başlamıştır. Uzun süren ilim yolculuklarından sonra Mısır'a dönmüştür. Dârekutnî, onun hocalarından biriydi. Ensâb konusunda âlimdi. Hadîs tenkîdine büyük önem vermiştir. 409/1018'de Mısır'da vefât etmiştir. Onun, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fi esma'ir-ricâl* (570) ile *Târîhu Hims* (571) adlı eserleri râvîler hakkındadır.

98) Muhaddis, müfessir, müverrih ve coğrafyacı olan, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ el-İsfehânî'nin (ö: 410/1019), kaynaklarda zikredilen, *Mu'cem'ül-büldân*⁽⁵⁷²⁾ ile *et-Târîh*⁽⁵⁷³⁾ isimli kitapları râvîler tarihiyle ilgilidir.

(567) *Hadis Literatürü*, s. 275.

(568) *GAS*, I, I, 352, nu. 8; *A'lâm*, IV, 101; *Mu'cem'ül-Müellifin*, V, 188; *Esmâ'ül-Müellifin*, I, 515; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 296; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVII, 226; *Târîhu Bağdâd*, X, 302, 303; *Şezerât'üz-Zeheb*, III, 175; *Hadis Literatürü*, s. 277.

(569) *A'lâm*, IV, 101; *Mu'cem'ül-Müellifin*, V, 188; *Esmâ'ül-Müellifin*, I, 515; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 281; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVII, 226; *Hadis Literatürü*, s. 274.

(570) *GAS*, I, 224, nu. 302/1; Eserin adı, kaynaklarda farklı olarak kaydedilmiştir. Bkz. "*el-Mü'telif ve'l-muhtelif fi esmâ'ir-ruvât*"; *Mu'cem'ül-Müellifin*, V, 273; "*el-Mü'telif ve'l-muhtelif fi müştebihi esmâ'ir-ricâl*"; *Esmâ'ül-Müellifin*, I, 589; *Keşf'üz-Zunûn*, II, 1637; "*el-Mü'telif ve'l Muhtelif*"; *A'lâm*, IV, 159; *Şezerât'üz-Zeheb*, III, 188; *Nücûm'uz-Zâhire*, IV, 244. Yazmaları: Köprülü 1578/1 (vr. 1-77, yk. 577 h.); Fatih 1143 (57 vr., 504 h.); Şehid Ali Paşa 586/1 (vr., 1-96, 9. h.); 587 (72 vr., 806 h.); Beyazıt 806 (39 vr., 1064 h.); Ankara, Umûmî 1402 (88 vr., 6. h.); British Museum Suplemant 619, Oriental 3057/3 (vr. 47-113, 794 h.); Zâhiriye, hadîs 386 (130 vr., 485 h.); Berlin Quellen 1059; Kâhire, Halîm 18/1 (vr. 1-121, 640 h.); Zâhiriye, hadîs 547 (56 vr., 499 h.); Fas, Karaviyyîn 1049/2 (50b – 107b, 563 h.); Tunus, Zeytûne 6774; Cezâyir 534 (48 vr.); 535 (116 vr.). Eser, Muhammed el-Ca'ferî ez-Zeynî tarafından, Allâhâbâd'da, 1327'de basılmıştır. *GAS*, I, I, 224, nu. 302/1.

(571) *Hadis Literatürü*, s. 276.

(572) Yazmaları: Âsafiye I, 590, coğrafya I (100 vr., 12 h.); Mişkât XII, 2961, No. 3965 (135 vr., 13. h.), *GAS*, I, 225, nu. 303/3.

(573) *Mu'cem'ül-Müellifin*, II, 190; *Tezkiret'ül-Huffâz*, III, 1050; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVII, 308; *Şezerât'üz-Zeheb*, III, 190; "*Târîhu İsbehân*"; *Hadis Literatürü*, s. 263.

99) Sika bir muhaddis olan Ebû Bekr Ahmed b. ‘Abdurrahmân eş-Şîrâzî’nin (ö: 411/1020), *Kitâbu elkâb’ur-ruvât’ı*⁽⁵⁷⁴⁾,

100) Ebû ‘Abdullah Muhammed b. Ahmed Goncâr’ın (ö: 412/1021) *Târîhu Buhâra*⁽⁵⁷⁵⁾ adlı eseri,

101) Ebû Sa’îd Muhammed b. ‘Ali el-İsbehânî el-Hanbelî en-Nakkâş’ın (ö: 414/1023) *Tabakât’us-sûfiyye’si*⁽⁵⁷⁶⁾,

102) Muhammed b. ‘Ubeydillah el-Müseyyihî’nin (ö: 420/1029) *Târîh’i*⁽⁵⁷⁷⁾,

103) Ebû Sa’d Mansûr b. el-Hüseyn el-Âbî’nin (ö: 421/1030) *Târîh’ur-Rey’i*⁽⁵⁷⁸⁾,

104) Hamza b. Yûsuf es-Sehmî’nin (ö: 427/1036) *Târîhu Cûrcân’ı*⁽⁵⁷⁹⁾ ile *Târîhu Esterâbâz’ı*⁽⁵⁸⁰⁾,

105) Ebû Bekr Ahmed b. ‘Ali el-İsfehânî’nin (ö: 428/1036), *Ricâlu Sâhîh’ul-İmâm Müslim’i*⁽⁵⁸¹⁾,

106) Ebû Nu’aym Ahmed b. ‘Abdullah’ın (ö: 430/1038) *Târîhu İsbehân’ı*⁽⁵⁸²⁾,

107) Muhaddis, müverrih ve fakih olan Ebû’l-‘Abbâs Ca’fer b. Muhammed el-Müstağfirî’nin (ö: 432/1041), *Târîhu Semerkand’ı*⁽⁵⁸³⁾, *Târîhu Nesej’i*⁽⁵⁸⁴⁾, *Târîhu Keş’i*⁽⁵⁸⁵⁾, *Ma’rifet’üs-sahâbe*⁽⁵⁸⁶⁾ isimli eserleri de râvîleri konu almaktadır.

108) Ebû Ya’lâ el-Halîl b. ‘Abdillah el-Kazvînî’nin (ö: 446/1054), senesinde vefât etmiştir. O, *el-İrşâd fî ma’rifet’il-muhaddisîn*⁽⁵⁸⁷⁾ adlı kitabında, hicretin başından kendi zamanına kadar yaşayan

-
- (574) GAS, I, 225, nu. 304; “*Kitâb’ul-Elkâb*”; Tezkiret’ül-Huffâz, III, 1066; Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 242; “*Kitâbi Elkâb’ur-Ricâl*”; Şezerât’üz-Zeheb, III, 190. Yazması: Koğuşlar 1096/13 (sâdece bir kısmı, 90a – 90b, 707 h.), GAS, I, 225, nu. 304.
- (575) GAS, I, 353, nu. 10; A’lâm, VI, 205; Mu’cem’ül-Müellifin, IX, 7; Keşf’üz-Zunûn, I, 286; Tezkiret’ül-Huffâz, III, 1052; Şezerât’üz-Zeheb, III, 196; el-Ensâb, IV, 311; Hadis Literatürü, s. S. 275; “*Târîh*”; Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 304.
- (576) Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 308.
- (577) Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 362; Hadis Literatürü, s. 267.
- (578) Mu’cem’ül-Müellifin, XIII, 12; Esmâ’ül-Müellifin, II, 473; Keşf’üz-Zunûn, I, 295; Hadis Literatürü, s. 277.
- (579) Mu’cem’ül-Müellifin, IV, 82; Keşf’üz-Zunûn, I, 290; Hadis Literatürü, s. 276; Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XIII, 574. Eser, 1950 yılında, Haydarâbâd’da basılmıştır. Bkz. Hadis Literatürü, s. s. 276.
- (580) Keşf’üz-Zunûn, I, 281.
- (581) GAS, I, 230, n u. 327; “*Ricâlu Sahîhu Müslim*”; A’lâm, I, 165; “*Esmâ’u Ricâlu Sahîhu Müslim*”; Keşf’üz-Zunûn, I, 88. Yazması: Alexandrien, Belediye 1245b (564 h.), GAS, I, 230, nu. 327.
- (582) Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 456; Hadis Literatürü, s. 263.
- (583) GAS, I, 353; nu. 11; Keşf’üz-Zunûn, I, 296.
- (584) A’lâm, II, 123; Mu’cem’ül-Müellifin, III, 150; Tezkiret’ül-Huffâz, III, 1102; Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 564; Hadis Literatürü, s. 277; “*Târîhu Nesej ve Keş*”; Keşf’üz-Zunûn, I, 308.
- (585) A’lâm, II, 123; Tezkiret’ül-Huffâz, III, 1102; Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 564.
- (586) Mu’cem’ül-Müellifin, III, 150; Keşf’üz-Zunûn, II, 1739; Tezkiret’ül-Huffâz, III, 1102; Siyeru A’lâm’in-Nübelâ, XVII, 564; A’lâm, II, 123’te kitabın adı “*eş-Şemâil ve’d-Delâil ve Ma’rifet’üs-Sahâbe el-Evâil*” şeklinde geçmiştir.
- (587) Mu’cem’ül-Müellifin, IV, 121; Tezkiret’ül-Huffâz, III, 1123; Şezerât’üz-Zeheb, III, 274; “*el-İrşâd fî ulemâ’il-bilâd*”; Keşf’üz-Zunûn, I, 70; Hadis Literatürü, s. 263.

muhaddis ve diğer ulemâyı beldelerine göre tertîb ederek zikretmiştir⁽⁵⁸⁸⁾. Ebû Ya'lâ'nın tarihle ilgili diğer bir eseri de *Târîhu Kazvîn*'dir⁽⁵⁸⁹⁾.

109) Ebû'l-Hasan Hilâl b. Muhsin el-Bağdâdî'nin (ö: 448/1056), *Tuhfet'ül-ümerâ' fî târîh'il-vüzerâ'*⁽⁵⁹⁰⁾, *Zeylû târîhi Sâbit b. Sinân*⁽⁵⁹¹⁾ ve *Ahbârü Bağdâd*⁽⁵⁹²⁾,

110) Kâdî Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sellâmet'il-Kudâ'î'nin (ö: 454/1062), *Tevârih'ul-hulefâ*⁽⁵⁹³⁾, *'Uyûn'ul-ma'ârif ve funûnu ahbâr'il-halâif*⁽⁵⁹⁴⁾ ve *Nüzhet'ül-elbâb*⁽⁵⁹⁵⁾,

111) Ebû 'Âsım Muhammed b. Ahmed el-'Abbâdî'nin (ö: 458/1066) *Tabakût'ul-fukahâ'*⁽⁵⁹⁶⁾,

112) Ebû Bekir Ahmed b. 'Ali el-Hâtîb'ül-Bağdâdî'nin (ö: 463/1071), *Târîhu Bağdâd*⁽⁵⁹⁷⁾ ile *el-Muhtelif ve'l-mü'telif fî esmâ'ir-ricâl*⁽⁵⁹⁸⁾,

113) Ebû 'Amr Yûsuf b. 'Abdillâh en-Nemerî'nin (ö: 463/1071) *Künâ ve Meğâzi* adlı eserleri⁽⁵⁹⁹⁾,

114) Ebû Sa'd 'Ali b. Mûsa en-Nisabûrî es-Sükkerî'nin (ö: 465/1073) *Târîh*⁽⁶⁰⁰⁾,

115) Ebû Mervan Hayyan b. Halef el-Endülüsî'nin (ö: 469/1076), *el-Mübîn fî târîh'il-Endülüs*⁽⁶⁰¹⁾, *el-Muktebis fî târîh'il-Endülüs*⁽⁶⁰²⁾ ile *Ma'rifet'üs-Sahâbe*⁽⁶⁰³⁾,

116) Ebû Muhammed 'Abdillâh b. İsmâ'il el-İşbîlî'nin (ö: 478/1085) *Târîh*⁽⁶⁰⁴⁾,

117) Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. Abdilvâris eş-Şîrâzî'nin (ö: 486/1093) *Târîhu Şîrâz*⁽⁶⁰⁵⁾,

(588) *Hadis Literatürü*, s. 263.

(589) *Hadis Literatürü*, s. 267.

(590) *A'lâm*, IX, 94; *Mu'cem'ül-Müellifin*, XIII, 151; "*et-Târîh*"; *Nücûm'uz-Zâhire*, V, 60; "*Târîh'ul-Kebîr*"; *Şezerât'üz-Zeheb*, III, 279; *Hadis Literatürü*, s. 273.

(591) *A'lâm*, IX, 94; "*Zeylû 'alâ târîhi Sâbit b. Kurrâ*"; *Esmâ'ül-Müellifin*, II, 510.

(592) *A'lâm*, IX, 94.

(593) *A'lâm*, VII, 16; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 293; "*el-İnbâ'u bi ebnâ'il-Enbiyâ'* ve *tevârih'ul-Hulefâ*"; *Mu'cem'ül-Müellifin*, X, 43; "*el-İnbâ'u 'an'il-Enbiyâ'* ve *tevârih'ul-Hulefâ*"; *Esmâ'ül-Müellifin*, II, 71; *Şezerât'üz-Zeheb*, III, 293; "*Târîh*"; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVIII, 93; *Hadis Literatürü*, s. 273.

(594) *A'lâm*, VII, 16; "*'Uyûn'ul-ma'ârif ve funûn'ul-halâif*"; *Esmâ'ül-Müellifin*, II, 71.

(595) *A'lâm*, VII, 16.

(596) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVIII, 181.

(597) *Mu'cem'ül-Müellifin*, II, 3; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 288; *Tezkiret'ül-Huffâz*, III, 1139; *Şezerât'üz-Zeheb*, III, 312; *Nücûm'üz-Zâhire*, V, 87; *İslam Târihinin Kaynakları -Târih ve Müverrihler-*, s. 23; *Hadis Literatürü*, s. 263; *Siyer*'in kaynaklarındandır. Bkz. VIII, 147, 476; IX, 110; X, 493, 500; XI, 178, 380, 505; XII, 469; XIII, 203, 339, 467, XIV, 86, 298, 336; XVI, 9; XVII, 403, 582, 661; XVIII, 54, 124, 274, 275, 279, 283, 288, 289, 294, 381, 399, 436; XIX, 107, 153, 278. Eser, 14 cild olarak 1931 yılında Kâhire'de basılmış; daha sonra bu baskısı, Medîne'de Mektebet'üs-Selefiyye, Beyrut'ta Dâr'ul- Kütüb'il-İlmiyye ve Dâru'ul-Kitâb'il-'Arabî gibi yayınevlerince neşredilmiştir. Bkz. *Hadis Literatürü*, s. 263.

(598) *Keşf'üz-Zunûn*, II, 1637.

(599) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVIII, 158-159.

(600) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVIII, 424.

(601) *Mu'cem'ül-Müellifin*, IV, 88; *Keşf'üz-Zunûn*, II, 1456; *Şezerât'üz-Zeheb*, III, 333; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVIII, 371; *Hadis Literatürü*, s. 275.

(602) *Mu'cem'ül-Müellifin*, IV, 88; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVIII, 371; "*el-Muktebis*"; *Şezerât'üz-Zeheb*, III, 333; "*el-Muktebis min enbâ'i ehl'il-Endülüs*"; *Hadis Literatürü*, s., s. 275.

(603) *Mu'cem'ül-Müellifin*, IV, 88.

(604) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XVIII, 488.

(605) *Mu'cem'ül-Müellifin*, XIII, 141; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 296; *Tezkiret'ül-Huffâz*, IV, 1215; *Hadis Literatürü*, s., s. 277.

118) Ebû 'Abdullah Muhammed b. Fütûh el-Humeydî'nin (ö: 488/1095), *Cezvet'ül-muktebis fî ahbâri ulemâ'il-Endülüs'ü*⁽⁶⁰⁶⁾, *Cümelü târîh'il-İslâm'ı*⁽⁶⁰⁷⁾, *bi-Lüğat'il-müsta'celi fî't-târîh'ı*⁽⁶⁰⁸⁾,

119) Ebû Bekr el-Bağdâdî'nin (ö: 489/1096) *Târîhu Mısır'ı*⁽⁶⁰⁹⁾,

120) Ebû'l-Kâsım 'Ali b. Muhammed es-Simnânî'nin (ö: 499/1006) *Târîh'ı*⁽⁶¹⁰⁾,

121) 'Abdullah b. 'Abdillâh el-Herevî'nin (438/1036'da yaşıyordu), *el-Mu'cem fî müştebih esâmî el-muhaddisîn*'i (yazması: Topkapı Sarayı, Ahmet III, 624 (bir mecmû'a, 10 vr., 628 h.) ve *ez-Ziyâdât el-mevcûdât m in k itâb'il-mu'cem fî müştebihi esmâ'il-muhaddisîn*'i (yazması: Topkapı Sarayı, Ahmet III, 624 (bir mecmû'a 5 vr., 628h.)⁽⁶¹¹⁾,

122) Ebû Ahmed Muhammed b. 'Ömer'in (413/1022 târîhinde yaşıyordu), *Kitâb'ul-esmâ' ve'l-künâ'sı* (yazması: Edirne, Selîmiye 319 (10 vr. 5. h.)⁽⁶¹²⁾, muhaddis tarihçilerin kaynaklarda zikredilen tarihle ilgili eserleridir.

Kaynaklarda vefât tarihleri zikredilmeyen muhaddis tarihçiler ve tarihle ilgili eserleri:

123) Ebû 'Ömer Ahmed b Sa'îd el-Mentecîlî'nin *Târîh'ı*⁽⁶¹³⁾,

124) Ebû Bekr Muhammed b. 'Ali el-Bağdâdî'nin *Târîh'ı*⁽⁶¹⁴⁾,

125) Ebû Bekr Muhammed b. Ebî 'Ali el-Mu'addil'in *Târîhu İsbehân'ı*⁽⁶¹⁵⁾,

126) Ebû'l-Hasan b. Bâbâveyh'in *Târîh'ur-Rey*'i,

127) Ebû 'Abdullah Muhammed b. Abdilazîz el-Kassâr'ın *Târîhu Şirâz'ı*,

128) Ebû'l-Fadl el-'Abbâs b. Mus'ab b. Bîşr'in *Târîhu Merv'ı*,

129) İbn Bâtîş'in *Târîh'ul-Mevsil'ı*,

130) İbrâhîm b. Muhammed b. Yezîd el-Mevsilî'nin *Târîh'ul-Mevsil'ı*⁽⁶¹⁶⁾.

(606) *Mu'cem'ül-Müellifin*, XI, 122; "*Cezvet'ül-muktebis fî târîhi ulemâ'il-Endülüs*"; *Keşf'üz-Zunûn*, I, 581/II, 1792; "*Târîh'ul-Endülüs*"; *Tezkiret'ül-Huffâz*, IV, 1219; *Nücûm'üz-Zâhire*, V, 156; "*Cezvet'ül-muktebis fî zikri vülât'il-Endülüs ve esmâ'il ruvat'il-hadis ve-ehl'il-fikh ve-zevî'n-nebâhe ve's-şi'r*"; *Hadis Literatürü*, s. 274.

(607) *Keşf'üz-Zunûn*, I, 601; *Tezkiret'ül-Huffâz*, IV, 1219; *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XIX, 123, 125.

(608) *Keşf'üz-Zunûn*, I, 252.

(609) *Hadis Literatürü*, s. 267.

(610) *Siyeru A'lâm'in-Nübelâ*, XV, 322.

(611) *GAS*, I, 232, nu. 334/1, 2.

(612) *GAS*, I, 226, nu. 310.

(613) *Hadis Literatürü*, s. 273; "*et-Târîh'ul-kebîr fî esmâ'ir-ricâl*"; *Mu'cem'ül-Müellifin*, I, 232.

(614) *Hadis Literatürü*, s. 273.

(615) *Hadis Literatürü*, s. 274.

(616) *Hadis Literatürü*, s. 277.